

Qubad İbad oğlu (Bayramov)

Özəlləşdirmə:

Dünya təcrübəsi və Azərbaycanın timsalında

Özəlləşdirmənin nəzəri-metodoloji Problemləri və retrospektiv iqtisadi təhlil

Bakı - "Elm və həyat" nəşriyyatı-2001

www.ekspert.go.to

Elmi redaktor:

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin "İqtisadi təhlil" kafedrasının professoru, i.e.d.

R.B.ƏLİYEV

Rəyçilər:

Professor, T.Ə.QULİYEV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

* * *

İçindəkilər

Giriş

I fəsil. Özəlləşdirmənin nəzəri və metodoloji məsələləri

1.1. Özəlləşdirmə nəzəriyyələri

1.2. Mülkiyyət hüquqları və korporativ idarəetmə

II fəsil. Ayrı-ayrı ölkələrin özəlləşdirmə təcrübəsi və onun xüsusiyyətləri

2.1. İnkişaf etmiş ölkələrdə özəlləşdirmə

2.2. Latin Amerikasının ölkələrində özəlləşdirmə

2.3. Asiyanın yeni sənaye dövlətlərində özəlləşdirmə

2.4. Türkiyədə özəlləşdirmə

III fəsil. Kütləvi özəlləşdirmə proqramlarının müqayisəli təhlili

3.1. Kütləvi özəlləşdirmə modelləri

3.2. Kütləvi özəlləşdirmə proqramlarında təklif
və tələb aspektləri

3.3. Kütləvi özəlləşdirmə proqramlarında mübadilə mexanizmləri

IV fəsil. Postsosialist ölkələrində özəlləşdirmə problemləri və onun nəticələri

4.1. Şərqi və Mərkəzi Avropa ölkələrində
özəlləşdirmənin nəticələri və onun dərsləri

4.2. Rusiya və digər MDB dövlətlərində
özəlləşdirmənin nəticələri və onun dərsləri

4.3. Çin və Monqolustanda özəlləşdirmənin
nəticələri və onun dərsləri

V fəsil. Azərbaycanda mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsi və müəssisələrin özəlləşdirilməsinin
səmərəli təşkili problemləri

5.1. Azərbaycanda özəlləşdirmə modelinin
konseptual və hüquqi normativ əsasları

5.2. Özəlləşdirmənin ilkin dövlət proqramı üzrə
yekunlarının sosial-iqtisadi kontekstdə
qiymətləndirilməsi və retrospektiv təhlili

5.3. Özəlləşdirmənin inkişaf meyilləri və onun perspektiv təhlili

Nəticə

Ədəbiyyat

PRIVATIZATION IN THE WORLD AND AZERBAIJAN

The Theoretical-Methodical Problems Of Privatization And Retrospective Economic Analysis

Contents

Introduction

Chapter 1. Theoretical and methodological issues of Privatisation

1.1 .Theoretical issues of privatization

1.2 .Ownership rights and corporative management

Chapter 2. Privatization experience in various countries and its peculiarities

2.1. Privatization process in developed countries

2.2 Privatization in Latin American countries

2.3. Privatization in new industrial countries of Asia

2.4..Privatization in Turkey

Chapter 3. Comparative analysis of the mass privatization programs

3.1. Mass privatization models

3.2. Supply and demand aspects in mass privatization programs

3.3. Interchange the mechanism in mass privatization programs

Chapter 4. The results of privatization in the post Soviet countries and its outcomes

4.1.The results of privatization in the Western and Central European countries and its outcomes

4.2. The results or privatization in Russia an in the other CIS countries and its outcomes

4.3.The results or privatization in South - Western Asia and its outcomes

Chapter 5. Privatization of the state property in Azerbaijan and issues on effective management of privatization of enterprises

5.1. Conceptual basis of privatization models in Azerbaijan and survey of the juridical-normative base

5.2. Evaluation of the first State Privatization Program's results in social-economic dimension and retrospective analysis

5.3. Development and prospective analysis of privatization process

* * *

Giriş

Son dövrlər sürətlə qloballaşan dünya iqtisadiyyatında mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsi və müəssisələrin özəlləşdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən struktur islahatları, onun səmərəli təşkili məsələləri müxtəlif səviyyəli elmi-praktiki müzakirələrdə nəinki tədqiqatçıları, hətta praktiki belə cəlb edən və düşündürən mövzulardan ən aktualı hesab olunur. Özəlləşdirmə XX əsrin sonlarında da, XXI əsrin əvvəllərində də, ümumiyyətlə tarixən də nəinki bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə sistem dəyişiklərini yaşayan, hətta sənayecə inkişaf etmiş, sarsılmaz bazar münasibətləri ilə seçilən dövlətlərin də iqtisadi siyasət gündəliyində olmuşdur. Bu kontekstdə aktuallığı ilə həmişə fərqlənən iqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlətin rolu, onun reallaşdırılması mexanizmləri, mülkiyyət hüquqlarının bölgüsü, yenidən bölgüsü, korporativ idarəetmə məsələlərinin hələ bir çox müzakirələrin aparıcı mövzusunə çevriləcəyi şübhə doğurmur. Belə olan halda, leytmotivini dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi təşkil edən mülkiyyətdə struktur islahatları ilə bağlı təhlil və tədqiqatların genişləndiyi bir şəraitdə yeni fikir və ideyaların meydana çıxması və onun praktiki tətbiqi nəticəsində optimal hərəkət mexanizmlərinin doğru-düzgün müəyyənləşdirilməsi-mövcud gerçəkliklərin qiymətləndirilməsindən, qərarlaşan tendensiyaların vaxtında səciyyələndirilməsindən daha çox asılıdır.

Bu məqsədlə hər bir dövlətin iqtisadi sistemində bazis rolunu oynayan mülkiyyət münasibətlərinə, onun səmərəli təşkili məsələlərinə, idarəetmə formalarına, müxtəlif mülkiyyət növləri arasındakı optimal nisbət problemlərinə və bütün bu proseslərin hərəkətverici qüvvəsinə çevrilən özəlləşdirmə siyasətinə kompleks halda baxış müasir dövrün zəruri tələbatından irəli gəlir. Bu baxımdan özəlləşdirmə sadəcə olaraq mülkiyyətin dəyişməsinə şərtləndirən adi bir tədbir kimi deyil, dövlət müəssisələrinin satışından başlayaraq onun sağlamlaşdırılmasına qədər olan dövrü əhatə edən və eyni sistem daxilində həyata keçirilən iqtisadi siyasət olaraq qəbul edilməli və qiymətləndirilməlidir. Artıq bu gün "mülkiyyətçinin kim olması vacib deyil, onsuz da bazar özü əvvəl-axır bacarıqlı sahibkarı axtarıb tapacaq" kimi bir vaxtlar iqtisadi ədəbiyyatlarda məşhur olan və hətta müəllifini Nobel mükafatı almaq səviyyəsinə qədər yüksəldən Kouz ideyası praktiki gerçəklikdə öz iqtisadi əhəmiyyətini itirməkdədir.*

Hazırkı dövrdə bu ideyaya söykənən "indi özəlləşdirək, sonra tənzimləyərək" prinsipi əsasında aparılan struktur islahatları çərçivəsində dövlətsizləşdirmə siyasətinin real həyatdakı uğurları da çox sönük görsənir. Bu meydana "xüsusi mülkiyyət və rəqabət" adlı "Siam əkiz"lərinin fəaliyyət dairəsi getdikcə genişlənməkdədir. Lakin "Siam əkizləri"ni özəlləşdirmə vasitəsilə iqtisadi və təsərrüfat müstəvisinə gətirmək istəyənlərin fikirləri də hələ ki, birmənalı qəbul olunmur. Bu iqtisadi fəaliyyətin nəzəri məsələlərinin elmi araşdırılması ilə məşğul olanlar arasında özəlləşdirməni, hətta "dövlətin qarətedici əlində yumşaq əlcəyə" bənzədənələr də tapılmışdı. Bununla yanaşı dünyanın iki nəhəng ölkəsinin təqribən oxşar start vəziyyətindən başlayaraq son 10 ildəki makroiqtisadi yekunlarını müqayisə edib tutarlı arqumentlər söyləyənlər də əldə etdikləri təzadlı nəticələri ilə bu istiqamətli fikir və ideyaların təsir gücünü bir az da artırırıldı. Məşhur iqtisadçı C.Stiqlits beynəlxalq konfransda "Bu islahatlar hara aparır?" mövzusunda çıxış edərkən, Çinin və Rusiyanın iqtisadi göstəricilərindən yalnız birini müqayisəli şəkildə iştirakçıların nəzərinə çatdırmaqla, bələlərin səbəbini dövlət mülkiyyətində, sosialist quruluşunda, onun dərmanlarını isə xüsusi mülkiyyətçilikdə, bazar iqtisadi sistemində görənlərin cavabını belə vermişdir: necə olur ki, özəlləşdirmə vasitəsilə mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsinə hələ də tələsməyən Çində ümumi milli məhsulun (ÜMM) həcmi son 10 ildə 2 dəfə artdığı halda, sürətli kütləvi özəlləşdirmə taktikası ilə seçilən Rusiyada müvafiq göstərici eyni dövrdə bir o qədər də azalmışdır? Deməli, bütün iqtisadi

problemlərin açarını özəlləşdirmədə axtarmaq yanlış fikirlərin məhsuludur. Məşhur iqtisadçı C.Stiqlitsin qənaəti belədir.

Gəlin unutmayaq ki, indi dövlət mülkiyyətinin üstünlük-lərindən bəhs edən bəzi Qərb iqtisadçıları ötən əsrin 70-ci illərində bu məsələyə münasibətdə fərqli mövqe nümayiş etdirirdilər. Onlar bir vaxtlar xüsusi müəssisələrlə müqayisədə dövlət müəssisələrinin qeyri-effektiv fəaliyyət göstəricilərini əsaslandıraraq, özəlləşdirmə adlı yeni islahat dalğasının Qərbdən start götürülməsi üçün kifayət qədər elmi və idoloji baza hazırlamışdılar. Məhz iqtisadçıların tədqiqatlarının nəticəsinə arxalanan siyasətçilər aramsız səylər göstərərək özəlləşdirmənin coğrafiyasını Qərb dövlətlərinin arxasınca inkişaf etməkdə olan Latın Amerikasına ölkələrinə, oradan da Asiyanın yeni sənaye dövlətlərinə və çox keçmədən postsosialist ölkələrinədək genişləndirərək iqtisadiyyatda alternativini olmayan və sistem dəyişikliyinə rəvac verən tədbir kimi diqqətə çəkmişlər.

Son illər leksikonumuza, iqtisadi və hüquqi ədəbiyyata surətlə daxil olan "privatizasiya" sözü (latınca- xüsusi, məxsusi, şəxsi...deməkdir) Azərbaycan dilinə "özəlləşdirmə" kimi tərcümə olunmuşdur. Özəlləşdirmə dedikdə məhdud mənada dövlətin aktivlərini satması başa düşülür.

"Özəlləşdirmə" sözünün mənşəyi cavan, tarixi yeni olsa da, onun coğrafiyasının və əhatə dairəsinin genişliyi, bu istiqamətdə əldə olunmuş təcrübələrin zənginliyindən xəbər verir. Ölkəmizin də bu sahədə islahatlara başlaması müvafiq istiqamətdə elmi tədqiqatların, həm nəzəri və həm də praktiki əhəmiyyətini xeyli artırır. Hazırda özəlləşdirməyə həm elmi və həm də praktiki müstəvidə baxışlar daha geniş spekteri əhatə edir. Son dövrlər xüsusi mülkiyyətçilərlə menecerlər arasında formalaşan yeni münasibətlər, onların hər birinin ayrıca fəaliyyət sferasına keçməsi, korporativ idarətmə modellərinin formalaşması özəlləşdirmə islahatlarının yeni mərhələyə qədəm qoymasından xəbər verir və bütün bu proseslər son nəticədə onun səmərəli təşkili üçün möhkəm zəmin yaradır. Artıq özəlləşdirmə mərhələsini arxada qoyan dövlətlərin postözəlləşdirmə dövründəki iqtisadi siyasəti fərqli tənzimləmə üsullarının meydana çıxması zərurətini artırır. Bu mərhələdə mülkiyyət hüquqlarının yenidən bölgüsü, təkrar emisiya perspektivləri, qiymətli kağızlar bazarının daha mürəkkəb mexanizmlərlə idarə olunması və onun inkişaf istiqamətlərinin özəlləşdirmə müstəvisində təhlili aktuallığı ilə seçilir.

Azərbaycanda islahatların tempinin tələbat səviyyəsindən aşağı olması bu istiqamətli problemlərin gələcəkdə meydana çıxması şansını daha da artırırsa da, hazırkı mərhələdə qarşıda duran vəzifələrin perspektiv inkişaf modelləri ilə əlaqəli şəkildə həlli itirilmiş "qızıl vaxt"ın bir hissəsinin kompensasiyasına kömək edə bilər. Bunun üçün dünya dövlətlərinin müxtəlif dövrlərdəki zəngin özəlləşdirmə təcrübələri, onun üstünlükləri və çatışmazlıqları ilə bağlı yekun nəticələr, eləcə də mövcud iqtisadi gerçəkliklər, qərarlaşan iqtisadi siyasət və bu kontekstdə formalaşan tendensiyalar dolğun baza rolunda çıxış edə bilər. Bu da unudulmamalıdır ki, milli tərəkür tərzini, psixologiyanı, mövcud sosial-iqtisadi və siyasi-ictimai situasiyaları nəzərə almadan xarici dövlətlərin təcrübələrinin ölkəmizdə gedən özəlləşdirmə prosesinə kor-koranə tətbiqi də ziyanlı nəticələrə gətirib çıxara bilər. Bu mənada Azərbaycanda özəlləşdirmə prosesinin xarici ölkə təcrübələri ilə müqayisəli təhlili, dərinlən tədqiqi və araşdırılması hazırkı mərhələdə həm elmi və həm də praktiki baxımdan dövrün tələblərinə cavab verir. Ölkəmizdə özəlləşdirmə prosesinin gec start götürməsi bir tərəfdən bu islahatın səmərəsini azaltsa da, digər tərəfdən bizimlə eyni start vəziyyətində olub və bu prosesə bizdən tez başlayan keçid iqtisadiyyatlı dövlətlərdə buraxılmış səhvlərin və ondan çıxarılmış nəticələrin Azərbaycanda nəzərə alınması imkanlarını genişləndirir.

Azərbaycan Respublikasında özəlləşdirmə islahatlarının sistem dəyişikliklərində, yeni mülkiyyətçilər sinfinin yaranması-da, cəmiyyətin demokratik əsaslarının formalaşmasında və təməl prinsiplərinin təşəkkülündə və nəhayət müəssisələrin fəaliyyət-inin səmərəliliyinin artırılmasında, rəqabət mühitinin inkişafında rolunu və yerini nəzərə alanda, belə tələyüklü məsələlərlə bağlı elmi araşdırmaların və bu əsasda praktiki qərarların məsuliyyəti, vacibliyi və əhəmiyyəti heç kəsdə şübhə doğurmur.

Bütün bunları nəzərə alaraq müəllif Y. Myanovski adına Elmin Mükafatlandırılması Fondunun təqaüdçüsü olaraq Şərqi, Mərkəzi Avropa ölkələrinin, bir sözlə Azərbaycan praktikasına tətbiq edilmə imkanları (həm start vəziyyəti, həm özəlləşdirmənin məqsəd və vəzifələri baxımından və s.) daha yüksək olan postsosialist dövlətlərinin özəlləşdirmə təcrübəsini öyrənmiş, bu mövzuda elmi monoqrafiyanı işləyərkən Polşa Respublikasının Varşava Ali İqtisad Məktəbində "Müəssisələrin fəaliyyətinin təhlili" kafedrasının müdiri, i.e.d., professor Stanislav Kaşiyeviçdən doktorluq proqramı üzrə elmi məsləhətlər almış, özəlləşdirmə sahəsində tanınmış mütəxəssislərlə, o cümlədən Polşanın birinci özəlləşdirmə naziri, hazırda Seymin deputatı Yanuş Levandovski və Sosial İqtisadi Araşdırmalar Mərkəzinin (CASE) aparıcı mütəxəssisi, postsovet məkanında özəlləşdirməyə dair çoxsaylı tədqiqatların müəllifi Pyotr Kozarjevski ilə elmi fikir mübadiləsi və müzakirələr aparmışdır. Müəllif bu imkanın əldə edilməsində mənəvi dəstəyi olan Polşa-Çexiya-Slovakiya Həmrəylik Fondunun proqram rəhbəri Katarzina Krayevskayaya və Şərqi Avropada Demokratiya İnstitutunun Varşava direktoru Malqojota Naimskayaya dərin minnətdarlığını bildirir.

Monoqrafiyada təqdim olunmuş materiallar, elmi araşdırmalar bu istiqamətdəki tədqiqatların nəticəsində ərsəyə çıxmışdır. Monoqrafiyada xarici dövlətlərin özəlləşdirmə təcrübəsinin Azərbaycanla müqayisəli təhlili ilə yanaşı, özəlləşdirmədən sonrakı dövrdə mülkiyyət hüquqlarının yenidən bölgüsü, korporativ idarəetmə və nəzarət modelləri, növbəti mərhələdə özəlləşdirmə prosesinin inkişaf dinamikası və dövlət tənzimlənməsi konsepsiyası da tədqiqat obyektinə daxil edilib.

Müəllif xarici ölkə təcrübələri ilə (inkişaf etmiş və etməkdə olan ölkələrin, demək olar ki, hamısı ilə) tanış olduqdan sonra, həmin ölkələrdə özəlləşdirmənin başlıca xüsusiyyətlərini fərqləndirməklə, onların əldə etdikləri müvəffəqiyyətlərin Azərbaycanda özəlləşdirmə prosesinə tətbiqi imkanlarını araşdırarkən səhv nəticələrə gətirib çıxaran qərarları da diqqət mərkəzinə çəkərək, onların ölkəmizdə reallaşmasının qarşısını qabaqcadan almaq məqsədilə bu istiqamətli fikir və mülahizələrini də oxucularla bölüşdürür.

Monoqrafiyada yalnız xarici ölkə təcrübələrinin təhlili məsələlərinə deyil, həm də Azərbaycanda mövcud özəlləşdirmə təcrübəsinin tənqidi təhlilinə də yer ayrılır. Bu məqsədlə 1995-1998-ci illərdə ölkəmizdə aparılmış özəlləşdirmə siyasətinin nəticələri həm kəmiyyət və həm də keyfiyyət müstəvisində qiymətləndirilir, yeni mərhələdə "böyük" özəlləşdirmə ərəfəsi situasiyada konseptual müzakirə mövzularına münasibət bildirilir. Mövcud qanunvericilik və normativ - hüquqi bazanın ekspertizası verilir, bu əsasda yeni özəlləşdirmə mərhələsində nəzərə alınması məqsəduyğun hesab edilən təklif və tövsiyələr işlənir.

Müəllif özəlləşdirmənin dünya təcrübəsinin coğrafiyası və xronologiyasını nəzərə alaraq, ilk növbədə İngiltərənin təmsalında inkişaf etmiş sənaye dövlətlərini, sonra Latın Amerikasını və Cənub Şərqi Asiyanın yeni sənaye dövlətlərinin təmsalında inkişaf etməkdə olan ölkələri, nəhayət postsosialist ölkələrini və o sıradan Azərbaycanı tədqiqat prosesinə cəlb etməyə üstünlük vermişdir. Milli, mədəni, psixoloji və regional yaxınlıq əsas götürülməklə Türkiyə Cümhuriyyətinin də özəlləşdirmə təcrübəsinə diqqət yetirilmişdir. Ölkəmizdə özəlləşdirmənin hələ

də davam etdiyini və hər fəsil üzrə çıxarılan nəticələrin bizdə gedən proseslərlə əlaqələndirildiyini nəzərə alaraq, tədqiqatın sonunda yalnız bir fəsilin Azərbaycana ayrılması məqsədəuyğun hesab edilmişdir.

* * *

Fəsil 1. Özəlləşdirmənin nəzəri və metodoloji əsasları

1.1. Özəlləşdirmə nəzəriyyələri

Qərb iqtisadi ədəbiyyatında özəlləşdirmə probleminə meto-doloji yanaşma bir çox hallarda keçid iqtisadiyyatı şəraitində mülkiyyət münasibətləri və dövlət tənzimlənməsi konsepsiyaları ilə bağlı olmuşdur. Hər şeydən əvvəl söhbət iqtisadiyyatda məşhur "yeni iqtisadi institusionalizm" və ya "transaksion iqtisadiyyat" məktəbinə bağlı olan mülkiyyət hüququ nəzəriyyələrindən (A.Alçyan, O.Vilyamson, Q.Demsets, R.Kouz, D.Nort, A.Onore, S.Peyoviç, R.Pozner, C.Uollis və başqaları) gedir. İqtisadi nəzəriyyənin bu istiqamətinin başlıca vəzifəsi bir qayda olaraq iqtisadi agentlərin fərdi davranışları ilə reallaşdırılan iqtisadi və hüquqi sistemin qarşılıqlı fəaliyyətinin təhlili ilə bağlıdır. Burada başlıca məqsəd agentləri fəaliyyətlərinin nəticələrinə görə elə haqlarla və mükafatlarla qiymətləndirməkdən ibarətdir ki, mülkiyyətin yenidən restrukturizasiyası iqtisadi stimullar sistemini hərəkətə gətirib çıxara bilsin. Bu hərəkətlərə reaksiya iqtisadi agentlərin davranışının dəyişməsi ilə nəticələnir. Mikroiqtisadi səviyyədə mülkiyyət hüququnun bölüşdürülməsi firmanın modifikasiyasının və menecerin davranışının dəyişilməsini şərtləndirir.*

Təzadlı olsa da keçid iqtisadiyyatı şəraitində bütövlükdə iqtisadi nəzəriyyənin perspektivdə inkişafının əsasını mülkiyyət hüququnun xususişdirilmiş sistemi təşkil edir. Məsələ burasındadır ki, transaksion nəzəriyyənin təsviri və bu istiqamətli tədqiqat üçün vacib şərt sabit və dayanıqlı cəmiyyətdə mülkiyyət hüququ sistemi hesab olunur. Lakin iqtisadi sistemi transformasiya proseslərini yaşayan cəmiyyətlər üçün qeyri-sabitlik, özəlləşdirmənin ilk və sonrakı mərhələsində mülkiyyət hüquqlarının yenidən bölgüsü dövründə mülkiyyət münasibətlərində dinamik qeyri-müəyyənlik hökm sürür. Bu mülkiyyət hüququnun ümumi strukturuna, eləcə də onun hər bir elementinin mahiyyətinə aid edilir.

Mülkiyyət hüququ nəzəriyyəsi kontraktlar və bazarlar probleminə əsaslansa da, başlıca olaraq mülkiyyətin hüquqi interpretasiyası və iqtisadi inkişafını şərtləndirən bir çox aspektlərlə əhatə olunmur. Buna baxmayaraq özəlləşdirmənin gedişində mülkiyyətin alternativ sistemi və transaksion xərclərin təhlili xususişlə maraqlı tədqiqat sahəsi kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. "Prinsipal (sahib)-agent" nəzəriyyəsində əsas diqqət resursların sahibinin imkanlarının aşkara çıxarılmasına yönəldilir. Prinsipal və agent qeyri-müəyyənlik və risk şəraitində fəaliyyət göstərdiyindən prinsipal agentin xidmətinin keyfiyyəti haqqında tam informasiya əldə edə bilmir. Bu isə riskin agentlə bölüşdürülməsindən irəli gələn müdafiə elementlərinin effektivliyinə aşağı salır.

Situasiyaya uyğun olaraq prinsipal özünün maksimum məqsədlərini təmin etmək üçün ilk növbədə agentin stimullaşdırılmasına çalışır. Bu zaman özəl (özəl-korporativ) mülkiyyətdə olan firmaların (səhmdarların) və dövlət bolməsində fəaliyyət göstərən müvafiq nazirliklərin (departamentlərin) menecerləri agent keyfiyyətində təqdim edilir.*

Özəlləşdirmə öz növbəsində həm prinsipalın vəzifəsindən və həm də agent-menecerin iqtisadi motivləşdirilməsindən (stimullaşdırılmasından) asılı olaraq dəyişikliklərə məruz qalır. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları (E.Bodman, Y.Vulf, R.Milvord, R.Prayk, K.Xartli, C.Yarrou və başqaları) hesab edirlər ki, menecerin fəaliyyətinin stimullaşdırılması səviyyəsi müəssisədə iqtisadi cəhətdən yenidənqurmada, o cümlədən mülkiyyət mənsubiy-yətindən, rəqabət dərəcəsiindən asılıdır. Bu baxımdan özəlləşdirmə bu cür əlavə təsirlər nəzərə alınmadan səmərəli təşkil oluna bilməz. Özəlləşdirmənin zəruriliyinin əsaslandırılmasına gəlincə, bunu səciyyələndirən arqumentləri üç istiqamətdə qruplaşdırmaq olar:

birincisi, dövlət müəssisələrinin effektivlik göstəricilərinin özəl şirkətlərlə müqayisəsi;

ikincisi, agentlərin fəaliyyətində getdikcə kəskinləşən problemlərin mövcudluğu səbəbindən dövlətin prinsipal (sahibkar) kimi dayanıqsızlığı;

üçüncüsü, dövlət müəssisələrində çalışan agent-menecerlər üçün zəif stimulların tətbiq olunması.

Korporasiya səviyyəsində də özəlləşdirmənin zəruriliyinin əsaslandırılması nöqtəyi nəzərdən, hər üç arqument üzrə tədqiqat üçün faydalı hesab olunan rasionel elementləri inkişaf etdirmək mümkündür. Yeri gəlmişkən, belə yanaşma bəzi iqtisadi ədəbiyyatlarda özəlləşdirmənin mikroiqtisadi nəzəriyyəsi kimi də xarakterizə olunur.*

İctimai seçim nəzəriyyəsində (C.Byukenen, T.Borçerdinq, A.Breton, R.Kao-Qarsia, D.Miller və başqaları) özəlləşdirməyə makroiqtisadi səviyyəli problem kimi yanaşılır. Bu kontekstdə özəlləşdirmənin subyektlər üzrə problemləri 4 qrupda təsnifləşdirilir: bütövlükdə ictimai, seçilmiş siyasilər, seçilməmiş bürokratlar (məmurlar), dövlət firmasına mənsub olan menecerlər. Hər bir qrup özünəməxsus faydalı funksiyalar və digərindən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir.

Keçid iqtisadiyyatlı dövlətlərdə özəlləşdirmənin təhlili metodologiyası nöqtəyi-nəzərdən maraqlı yanaşma mülkiyyət hüququ və ictimai seçim nəzəriyyələrinin kombinə edilmiş variantı olan və iqtisadi ədəbiyyatlarda "siyasətsizləşdirmə" (yaradıcıları A.Şleyfer, M.Boyko, R.Vişni və başqaları hesab olunur) adını alan nəzəriyyədir. Bu nəzəriyyəyə görə, keçid iqtisadiyyatında özəlləşdirmə dedikdə iki mərhələli dəyişiklik nəzərdə tutulur:

- birinci mərhələdə, korporasiyalaşdırma deyilən üsulla səhmlərə nəzarət siyasətçilərdən menecerlərə keçir,

- ikinci mərhələdə isə dövlət mülkiyyəti menecerlərin, kənar səhmdarların xeyrinə ixtisar olunur. *

Bir çox empirik tədqiqatların nəticəsi olaraq özəlləşdirmənin zəruriliyini önə çəkən və bunu dövlət və özəl müəssisələrin effektivliyinin komparativ (müqayisəli) təhlilinə əsaslanmaqla əks etdirən "dövlətin dayanıqsızlığı" konsepsiyası bu təmayüllü nəzəriyyələrin aparıcı xəttini təşkil edir. Bununla yanaşı dövlətin (dövlət korporasiyalarının) dayanıqsızlıq dərəcəsi müxtəlif cür ölçüldüyündən bu istiqamətdə özəlləşdirmənin "ləğvetmə", "kommersiyalaşdırılma" nəzəriyyələri də meydana çıxmışdır. Ləğvetmənin tərəfdarları dövlət müəssisəsinin dayanıqsızlığını, kommersiyalaşdırmanın tərəfdarları isə idarəetmə heyətinin qeyri-effektivliyini əsas gətirirlər. Birincilər özəlləşdirmənin ləğvetmə üsuluna, ikincilər isə yalnız idarəetmə prinsiplərinin dəyişdirilməsinə üstünlük verirlər. *

Dövlət müəssisələrinin özəl müəssisələrlə müqayisədə nəyə görə qeyri-effektiv olması ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

Sosial yanaşma. Şapiro və Villing (Shapiro, Willig, 1990) dövlət müəssisələrinə sosial marjinal qiymətlər nəzərə alınmaqla yeridilən tarif siyasətinin köməyi ilə bazarın "xəstəlik"lərinin müalicə mexanizmi kimi baxırlar. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, keçmiş sosialist ölkələrində ictimai əmtəələrin buraxılışında və xidmətlərin göstərilməsində dövlət müəssisələri əhəmiyyətli rol oynamış və istehsalçı keyfiyyətində mümkün sosial sifarişləri yerinə yetirmişdir. Belə sifarişlər əsasən qeyri-rəqabət şəraitində inhisarçı timsalında yerinə yetirildiyindən son nəticədə dövlət müəssisələrinin fəaliyyətinin effektivliyinə mənfi təsir göstərmişdir.

Bu məsələyə münasibətdə əks arqumentlər də söyləmək mümkündür. Belə ki, heç kimə sirr deyil ki, keçmiş sosialist ölkələrində əmək haqqı gəlirləri sərt məhdudlaşdırılmış və həddindən artıq zəif differensiallaşdırılmışdır. Bu şəraitdə məhz əlavə sosial funksiyalar və xidmətlər daha effektiv əməyin stimullaşdırılması rolunda çıxış etmişdir. Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə bu funksiya və xidmətlər hətta ödənişli olsa da onun stimullaşdırıcı xarakteri sosial sferaya məxsus müəssisənin işçiləri üçün saxlanıla bilər.

Siyasi yanaşma. Dövlət müəssisələri ilə müqayisədə özəl müəssisələr siyasi müdaxilələrə az məruz qalırlar. Şleyfer və Vişneyə (Shleifer, Vishne, 1994) görə, firmaların fəaliyyətinə siyasi müdaxilələr idarəetmə keyfiyyətinin aşağı düşməsinə, investisiyaların çatışmazlığına, məhsulların çeşidinin uğursuz seçiminə və bölüşdürülməsinə, bir sözlə izafi xərclərin və məhsuldarlığın yaranmasına gətirib çıxarır. Dövlət müəssisələri maraqlı siyasi qruplar tərəfindən təzyiqlərə daha tez reaksiya verir. Bu zaman həmin qrupların üstünlük verdikləri fəal elektoratın ömrü qısa müddətli və etibarsız olur. Bu məsələyə münasibətdə əks arqumentlər Nellis (Nellis, 1999) tərəfindən irəli sürülmüşdür. Onun baxışlarına görə institusional boşluqda özəl mülkiyyətçilər uzunmüddətli dövrdə müəssisənin aktivlərini müdafiə etməyə maraq nümayiş etdirmirlər. Onların maraqları qısamüddətli və spekulativ xarakter daşıyır. Bu zaman siyasi müdaxilələr daha uzunmüddətli olur və əsasən müəssisənin fəaliyyətini yaxşılaşdırmağa yönəlir.

Stimullaşdırıcı yanaşma. Vikes və Yarrow (Vickers, Yarrow, 1988) sübut edir ki, özəlləşdirmə idarəetmədə ən yaxşı stimullara gətirib çıxarır. Onların fikrincə, dövlət müəssisələrinin menecerləri güclü stimullara və ciddi nəzarət mexanizminə malik olurlar. Hökumətin nəzarəti bürokratik olmaqla yanaşı, həm də çevik deyildir (Nellis, 1999). İctimai mülkiyyət zamanı dövlət firmanın aktivlərindən istifadə üzərində nəzarətini saxlayır. Bu insayderləri firmada renta axtarışına həvəsləndirir. Dövlət siyasi təzyiqlər vasitəsilə təyin olunmuş əmək haqqlarının və məşğulluğun sabit və yüksək səviyyədə qalmasında maraqlı olduğundan, bu son nəticədə stimulların itirilməsinə gətirib çıxarır (Perotti, Guney 1993). Özəl müəssisələrin səhmdarları və menecerləri dövlətin təyin etdiyi menecerlərdən fərqli olaraq mənfəətin maksimumlaşdırılmasında daha güclü stimullara malikdirlər (Barberis et al., 1993)

Əks arqumentlər Deventer və Malatesta tərəfindən agentlər nəzəriyyəsi və "biletsizlər" probleminə əsaslanmaqla irəli sürülmüşdür. Onların fikrincə, özəl firmanın səpələnmiş səhmdarlarının öz menecerlərinin fəaliyyətinə nəzarət imkanları dövlət müəssisələrinin menecerlərinin imkanları ilə müqayisədə aşağıdır. (Dewenter, Malatesta, 1998). Bu arqument mülkiyyət formasının dəyişdirilməsi zamanı müəssisənin menecerinin həmin prosesdən kənar qalması təcrübəsi daha çox gücləndirir.

İnsan kapitalı baxımından yanaşma. Özəl müəssisənin sahibkarları firmanın idarəetmə sisteminin səmərəli təşkili məqsədilə ən yaxşı meneceri seçməkdə maraqlıdır. Dövlət müəssisələrinin sahibkarı timsalında çıxış edən hökumət isə daha çox təmsil olunduğu siyasi dairənin maraqlarını təmin edən, siyasi proseslərdə iştirakçıya çevrilən, müəssisənin lobbicilik fəaliyyətindən bəhrələnmək imkanları yüksək olan menecerləri təyin edir. Özəl firmalar isə yüksək idarəetmə qabiliyyətinə və təcrübəsinə malik menecerlərə üstünlük verirlər (Barberis et al., 1993).

Əks arqumentlərə görə, əgər yeni mülkiyyətçilər müəssisənin effektivliyinin yüksəldilməsində deyil, özlərinin şəxsi imkanlarının genişləndirilməsində maraqlıdırlarsa, onda onlar istəklərinə müvafiq menecerlər seçirlər.

Rəqabətli yanaşma. Özəlləşdirmə müəssisənin işinin effektivliyinin yüksəldilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən rəqabətin gücləndirilməsinə gətirib çıxarır. Kikeri və başqalarının qeyd etdiklərinə görə, kifayət qədər geniş yayılmış və səmərəsiz işləyən dövlət müəssisələrinin mövcudluğu özəl bölmənin və rəqabətin inkişafını ləngidir (Kikeri et al., 1994). Hökumət dövlət müəssisələri ilə rəqabət aparan özəl bölmənin fəaliyyətini tez-tez blokadaya alır. Kapital tutumlu dövlət müəssisələrinə hökumət kreditlərinin verilməsi özəl firmaların kredit bazarından sıxışdırılmasına gətirib çıxarır. Bankirlər kredit əməkdaşlığında tərəfdaş seçərkən dövlət müəssisələrində hökumət təminatının mövcudluğunu nəzərə alaraq, onlara üstünlük verir ki, bu da özəl bölmənin durumuna pis təsir göstərir. Beləliklə də, resurslarla təchizat səviyyəsi aşağı olan və zəif idarəetmə mexanizmlərinə malik dövlət müəssisələri özəl firmaların xərclərini artıraraq, onların potensialının genişləndirilməsini məhdudlaşdırır. Özəl firmalar dövlət müəssisələri ilə müqayisədə maliyyə bazarlarının təsirlərinə daha tez məruz qalırlar, çünki dövlət müəssisələri Kornainin məlum "yumşaq büdcə məhdudiyyətində" işləyirlər (Barberis et al., 1996). Onlar tez-tez dövlətdən subsudiya və bazar dəyərindən aşağı faizlə kapital alırlar.

Beləliklə də nəzəri yanaşmalardan çıxan nəticələrə görə, müəssisələrin işinin effektivlik səviyyəsinin yüksəldilməsində mülkiyyət formaları xüsusi rola malikdir.

Özəlləşdirmənin effektini yoxlamaq üçün sənaye cəhətdən inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr üzrə bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır. Bazar strukturlarının fəaliyyəti baxımından aparılmış tədqiqatların nəticəsində sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə özəl bölmənin digər mülkiyyət formalarına nisbətən yüksək səmərəliliyi, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə dövlət və özəl müəssisələr arasında çox da əhəmiyyətli olmayan fərqlər aşkara çıxarılmışdır (Kikeri et al., 1994).

Bu iki əsas mülkiyyət formalarının komparativ əsasda empirik üsullarla təhlil obyektinə cəlbi çoxsaylı tədqiqatların predmetinə çevrilmişdir. Bu istiqamətdə Qalal və başqaları (Galal et al., 1994) Britaniyada, Çilidə, Malayziyada və Meksikada, Meqqinson, Neşa və Van Rendenburq (Megginson, Nash, van Randenborgh, 1994) Avstriya, Kanada, Fransa, Almaniya, Çili və digər 13 dövlətdə, La Porta, Lopes-de- Silanes (La Porta, Lopez-de- Silanes) Meksikada tədqiqat apararaq göstərmişdilər ki, dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi əhəmiyyətli dərəcədə yüksək fayda əldə etməyə imkan verir. Deventer və Malatesta (Dewenter, Malatesta, 1998) 32 ölkədən seçmə əsasında müəyyənləşdirdiyi 500 şirkətdə empirik üsulla apardığı tədqiqat nəticəsində belə qənaətə gəlmişdir ki, dövlət müəssisələri özəl firmalara nisbətən az effektivdir. Eyni zamanda onların arasından seçilmiş 63 özəlləşdirilmiş müəssisədə tədqiqatların nəticələri onu da təsdiq etmişdir ki, onların heç birində özəlləşdirmə özü-özünə fəaliyyəti yaxşılaşdırmamışdır.

Qərb iqtisadçılarının praktiki gerçəklikdə müşahidə etdiyi mənzərə dövlət və xüsusi müəssisələrin effektivliyinin müqayisəli təhlili istiqamətində aparılan tədqiqatları yekunlaşdırmağı tələb edirdi. Bu dövrdə mülkiyyət hüquqları, resurs-agentlər, siyasətsizləşdirmə haqqında nəzəriyyələr və "dövlətin dayanıqsızlığı" konsepsiyası bu istiqamətli tədqiqatların aparıcı elmi-nəzəri xəttini təşkil edirdi.*

Britaniya alimləri C.Xaskel və S.Stsimanski dövlət müəssisələri və özəl şirkətlər üzrə müqayisəli şəkildə apardıqları tədqiqatların nəticəsində belə qənaətə gəlmişdilər ki, onların idarəetmə sferası və marketing fəaliyyəti arasında böyük fərqlər mövcud deyildir. Prinsipal fərq istehsalat-təsərrüfat fəaliyyətinin məqsədlərində və həmçinin idarəetmə heyətinin maddi maraqlarında müşahidə olunur. Özəl firmanın başlıca məqsədi maksimum yüksək mənfəət əldə etməkdən ibarətdir. Dövlət müəssisələri üçün isə bu məqsəd başlıca deyil, əsas məqsədlərdən biri hesab olunur. Belə

müəssisələr bir çox hallarda sosial məsələlərə, yuxarı təşkilatın maraqlarının təmininə, regional və digər problemlərin həllinə üstünlük verirlər. Eyni zamanda dövlət müəssisələri hakimiyyət orqanlarının daimi himayəsindən istifadə etdiklərinə görə, rəqabətdən az əziyyət çəkirlər. Lakin, özəl firmaların işçiləri (baxmayaraq ki, onlar iqtisadi tənəzzül və böhran dövründə işdən qovulma təhlükəsi ilə daha tez üzləşirlər) istehsalın yüksək səviyyədə təşkilində daha çox maraqlıdırlar.*

Özlərinin işlədikləri modeldən istifadə edən müəlliflər özəlləşdirilmiş 17 Britaniya firmasının məlumatları əsasında onların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin yekunları üzrə təhlil aparmışdılar. Bu tədqiqat zamanı başlıca məqsəd firmaların özəlləşdirmədən əvvəl (1979-1982-ci illərdə) və özəlləşdirmədən sonra (1982-1989-cu illərdə) maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edən başlıca göstəricilərinin müqayisəsi əsasında inkişaf dinamikasını və tendensiyasını müəyyənləməkdən ibarət olmuşdur. Aparılan hesablamaların nəticəsi göstərmişdir ki, firmalar dövlət mülkiyyətində olanda nisbətən çox məhsul istehsal etmiş və xidmət göstərmiş və bunun müqabilində də izafi sayda işçilərə malik olmuş, eləcə də həmkarlar təşkilatının təzyiqi və sosial proqramların yerinə yetirilməsi məqsədilə işçilərə daha çox vəsait ödəmişdir. Özəl bölməni təmsil edən firmalar isə kommərsiya məqsədini əsas götürərək, adətən məhdud həcmdə məhsul istehsal etmiş, xidmət göstərmiş (əgər onların rəqabət qabiliyyətində əhəmiyyətli artım, yeni satış bazarı və ya əlverişli perspektiv yoxdursa), az sayda işçi və əmək haqqı xərcləri müqabilində daha yüksək mənfəət və rentabellik göstəricilərinə nail olmuş, nəticədə burda dövlət bölməsi ilə müqayisədə məhsulların rəqabət qabiliyyəti də yüksəlmişdir. Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində o da aşkar olunmuşdur ki, 17 iri firmanın özəlləşdirilməsi prosesi Britaniyanın əmək bazarında əhəmiyyətli dəyişikliyə gətirib çıxarmamışdır.

Digər Qərb iqtisadçıları A.M.Mansoor və R.Xemminq qeyd edir ki, praktiki olaraq eyni mənbədən təhlil aparan başqa ingilis mütəxəssisləri R.Millourd və C. Yarou dövlət və xüsusi bölmənin effektivliyinin müqayisəsi zamanı zidiyyətli və əks nəticələr çıxarmışdır.*

Bu sırada aparılmış empirik tədqiqatlara sonradan postsosialist ölkələri də cəlb edilmişdir. Fridman və başqaları (Frydman et al., 1997) qeyd edir ki, postkommunist ölkələrində keçid "şokları" və qeyri-bərabər şərait korporativ davranışda mülkiyyətin rolu haqqında fərziyələrin yoxlanılması üçün unikal əsaslar yaratmışdır.

Qrosfeld və Nivet tərəfindən Polşada aparılmış tədqiqatlar (Grosfeld, Nivet, 1997) onu göstərir ki, özəlləşdirilmiş müəssisələr daha çox investisiya qoyur və bunun müqabilində də məhsul buraxılışının yüksək artımını təmin edir. Fridman və başqaları (Frydman et al., 1997) Çexiya Respublikası, Polşa və Macarıstanda apardığı tədqiqatlar nəticəsində onu aşkar etmişdir ki, özəl mülkiyyət korporasiya gəlirlərini artırsa da, xərclərin aşağı salınmasına ciddi təsir göstərmir.

Anderson və başqaları tərəfindən Sloveniya, Slovak Respublikası, Polşa, Macarıstan, Çexiya Respublikası və Bolqarıstanın 6000-dən çox sənaye müəssisələrində özəlləşdirmə və restrukturizasiya üzrə aparılmış hərtərəfli tədqiqatlar (Anderson et al., 1997) göstərmişdir ki, özəlləşdirilmiş müəssisələr dövlət firmaları ilə müqayisədə bütün istehsalat faktorları üzrə daha yüksək effektivliyə və əmək məhsuldarlığına nail olmuşlar. Eyni zamanda Anderson və başqalarından fərqli olaraq Koninqs (Konings, 1997) təsdiq etmişdir ki, Sloveniya, Rumıniya və Macarıstanda özəlləşdirilmiş və dövlət müəssisələri arasında ya ümumiyyətlə, ya da çox az fərq olmuşdur.

Erl və Estrin (Earle, Estrin, 1996) tədqiqat nəticəsində aşkar etmişdir ki, özəlləşdirmənin Rusiyada budcə məhdudiyətlərinin sərtləşdirilməsinə, bazar strukturlarının səmərəli fəaliyyətinə və iqtisadiyyatın effektivliyinin artırılmasına təsiri zəif olmuşdur.

Moskvalı və Sankt-Peterburqlu ekspertlər tərəfindən 2000-dən çox dövlət və özəlləşdirilmiş müəssisədə onların fəaliyyətinin iqtisadi nəticələri üzrə aparılmış müqayisəli təhlil göstərmişdir ki, özəl firmalar dövlət müəssisələrini əsas göstəricilər üzrə üstələmiş və bu fərq istehsalın effektivliyində yüksək, maliyyə nəticələrində isə nisbətən aşağı olmuşdur (Kox i dr., 1997 q.).

Perevalov və başqalarının (Perevalov i dr., 1998 q.) keçmiş Sverdlovsk (indiki Ekaterinburq) vilayətinin sənaye müəssisəsi üzrə apardığı təhlilin nəticələrinə görə, özəlləşdirmə müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinə müsbət təsir göstərmiş, lakin buna baxmayaraq keçid prosesində gizli surətdə mənfi istiqamət də müşahidə olunmuşdur.

Eyni zamanda Dünya Bankının Rusiyanın özəlləşdirilmiş müəssisələrinin başlıca göstəriciləri üzrə apardığı iri həcmli tədqiqat proqramının yekununda göstərilir ki, mülkiyyət formasının dəyişdirilməsi satışın həcmi, əmək haqqı və məşğulluq da daxil olmaqla əksər göstəricilərlə sıx bağlı olmamışdır (Commander et al., 1996). Nəhayət, Nellis uzunmüddətli tədqiqatların nəticəsi olaraq bu qənaətə gəlmişdir ki, (Nellis, 1999) özəlləşdirmənin istiqamətini Şərqə doğru nə qədər dəyişirsənsə, onun bir o qədər də yaxşı nəticələri ilə rastlaşsın və bu nəticə Rusiya özəlləşdirilməsinin timsalında daha asan sübut olunur.

Beləliklə, yuxarıda təqdim olunmuş tədqiqatla tanışlıq bu qənaətə gəlməyə əsas verir ki, nəticələr kifayət qədər müxtəlif və ziddiyyətlidir. Bu empirik tədqiqatlar zamanı subyektiv seçimlərlə izah oluna bilər. Belə ki, bu məsələyə münasibətdə Meqqinson və başqaları (Megginson, et al., 1994), Deventer və Malatesta (Dewenter, Mlatega, 1998) qeyd edirdilər ki, dövlət və özəl firmaların müqayisəsinə həsr olunmuş çoxlu empirik tədqiqatlarda azsaylı və spesifik müəssisələrdən istifadə olunmuşdur. Doğurdan da Keyvz və Kristensen yalnız Kanadanın dəmir yollarını (Caves, Christensen, 1980), Atkinson və Xalvorsen kommunal elektrik müəssisələrini (Atkinson, Halvorsen, 1986), Ekel, Ekel, və Sinqal Britaniyanın hava yollarını tədqiqat predmetinə cəlb etmişdilər (Eckel, Eckel, Singal, 1997). Martin və Parker tərəfindən təqdim olunmuş müqayisəli təhlil 11 firmanı (Martin, Parker, 1995), Koul və Malxerin tərəfindən 5 müəssisəni (Kole, Mulherin, 1997), Perevalov və başqaları tərəfindən 24 müəssisəni əhatə etmişdir (Perevalov i dr., 1998 q.).

Nəhayət, özəlləşdirmənin nəzəri və metodoloji əsasları ilə bağlı əsasən Qərb tədqiqatçılarına məxsus fikirləri yekunlaşdırarkən, müxtəlif yanaşmaları iki qrupda təsnifləyirik: "sinxron" və "tarixi".

"Sinxron" yanaşma dövlət və özəl firmaların fəaliyyətinin müqayisəsinə əsaslanır. Belə yanaşmadan Bordmen və Vining (Boardman, Vining, 1989), La Porta və Lopez-de-Silanes (La Porta, Lopez-de-Silanes, 1997), Dünya Bankı (Commander et al., 1996), Moskva və Sankt - Peterburqlu ekspertlər (Kox i dr., 1997 q.), Anderson və başqaları (Anderson et al., 1997), Perevalov və başqaları (Perevalov i dr., 1998 q.), Erl və Estrin (Earle, Estrin, 1997), Deventer və Malatesta (Dewenter, Malatesta, 1998) həmçinin bir çox başqaları istifadə etmişdir.

"Sinxron" yanaşmada mülkiyyət mənsubiyyətindən asılı olmayaraq müəssisələrin fəaliyyəti eyni bazar şəraitində və oxşar xarici mühitdə işlədiyi əsas götürülərək müqayisə olunur. Lakin praktiki olaraq, tamamilə identik olan iki müəssisə tapmaq mümkün deyildir. Məsələn, metallurgiya

sahəsində biri özəlləşdirilmiş, digəri isə dövlət müəssisəsi olan iki eyni müəssisə tapmaq. Onların həmişə ya istehsal guclərində, ya avadanlıq, texnologiya təminatında, ya da digər istiqamətlərində fərqlər mövcuddur. Eyni zamanda hər bir müəssisənin özünün əhatə olunduğu fərqli iqtisadi, siyasi və sosial mühit vardır.

Bu baxımdan "Tarixi" yanaşmanı daha üstün hesab etmək mümkündür. Çünki, belə yanaşmada müqayisənin əsasını müəssisənin özəlləşdirmədən əvvəlki və sonrakı dövrdəki fəaliyyəti təşkil edir. Bu yanaşmaya Meqqinson və başqalarının (Megginson et al., 1994), Erl və Estrinin (Earle, Estrin, 1997), Perevalov və başqalarının (Perevalov i dr., 1998 q.), Deventor və Malatestanın (Dewenter, Malatesta, 1998) və digər tədqiqatçıların əsərlərində rast gəlmək mümkündür.

Təəssüflər olsun ki, bu yanaşmanın da özünəməxsus çatışmazlığı vardır. Belə ki, bu yanaşma həddindən çox düzxətlidir. Bu yanaşma ilə müəssisənin işinin özəlləşdirmədən sonra necə dəyişdiyini qiymətləndirmək mümkün olsa da bu zaman digər faktorların özəlləşdirməyə təsirinin ayrıca effektini aşkara çıxarmaq çətinlik törədir.

Nəticə

Fikrimizcə, müəssisələrin effektivliyindən danışılarkən bir sıra hallarda dövlət və özəl bölmənin müqayisəsi qeyri korrrekt nəticələrə gətirib çıxara bilər. Qeyd olunan hallara aşağıdakıları aid etmək olar.

Birincisi, bir çox ölkələrdə dövlət müəssisələri ictimai əmtəə və xidmətlər üzrə ixtisaslaşmış tələbatları ödəməyə, sosial və o cümlədən ümumtəsərrüfat öhdəliklərini reallaşdırmağa xidmət etdiyindən, onların azgəlirli və qeyri-rentabelli olması təbii qəbul olunmalıdır. Axı, cəmiyyətin tələbatın ödəmək üçün zəruri olan elə sahələr var ki, (məsələn, kollektiv istifadədə olan məhsul və xidmətlər, konkret olaraq yollar, onların işıqlandırılması, svetofor, mayak, təhsil, səhiyyə və s.) bunlarda yaxşı qazanc üçün stimullar mövcud deyildir.

İkincisi, dövlət müəssisələri bir çox ölkələrdə, xüsusilə də inkişaf etmiş sənaye dövlətlərində inhisarçı təşkilatlar sayılır. Təbii ki, rəqabətin mövcud olmaması şəraitində hökumətin maliyyə dəstəyi ilə haqsız rəqabət mühitində fəaliyyət göstərən dövlət təşkilatlarında bürokratiya, qeyri-effektiv fəaliyyət dairəsi labüddür.

Üçüncü bir tərəfdən, dövlət müəssisələrində idarəetmə heyətinin əmək haqlarının özəl bölmə ilə müqayisədə aşağı olması, sözsüz ki, bacarıqlı menecerlərin bu sahədəki fəaliyyətinə stimül yaratmadığından, onlar daha çox xüsusi bölmədə yüksək əmək haqqı təminatı ilə çalışmağa üstünlük verirlər.

Yekun olaraq onu qeyd etmək istərdim ki, bazar münasibətləri şəraitində yalnız xüsusi mülkiyyətçilik şəraitində bütün insanlara məxsus olan resursları tənzimləmək, tələbatları isə ödəmək mümkün deyildir. Digər bir tərəfdən, tədqiqatın subyektində müəssisələrin hansı şəraitdə, xüsusilə də özəlləşdirilmədən əvvəl və sonra səmərəli fəaliyyəti dursa da nəticələri milli iqtisadiyyatın bütün bölmələrinə şamil etmək də düzgün mənzərə yaratmır. Ola bilər ki, elə sahələr var ki, onlar dövlətin milli, siyasi və iqtisadi təhlükəsizlik məsələləri ilə əlaqəlidir və yaxud da başqa bir fəaliyyət sahəsində gəlirin çox olmasını şərtləndirən amillərin mövcudluğu dövləti yalnız

özünəməxsus müəssisələrin bu fəaliyyətlə məşğul olmağa icazə verməyə sövq edir. Bu hər bir ölkənin prioritet istiqamətlərinə də şamil oluna bilər.

Bütün bu müzakirələrin nəticələrinə görə özəlləşdirmənin məhz ideoloji motivlərlə dikte olunması barədə iqtisadi ədəbiyyatlarda özünə yer tapmış fikirlər öz xeyrinə argument qazansa da, bizim fikrimizcə, özəlləşdirmənin zəruriliyini istinasız olaraq belə əsaslandırmaq düzgün deyildir. Özəlləşdirmə hər şeydən əvvəl makro və mikroiqtisadi səviyyələrdə ortalığa çıxmış pragmatik düşüncələrlə bağlı surətdə real həyata vəsiqə alıb. Birinci halda özəlləşdirmə iqtisadiyyatda bazar mexanizmlərinin tətbiqini genişləndirmək və möhkəmləndirmək, mərkəzsizləşdirməyə, inhisarsızlaşdırmağa şərait yaratmaq, bütün təsərrüfat sistemlərində effektivliyi artırmaq üçün dövlətin sahibkarlıq fəaliyyətinin miqyaslarını azaltmaq məqsədi güdür. Mikroiqtisadi səviyyədə isə müəssisələrin fəaliyyətini xarakterizə edən texniki-iqtisadi göstəriciləri yaxşılaşdırmağa, onlara əlavə vəsait qoyuluşunu müxtəlif vasitələrlə genişləndirməyə, izafi xərclərini ixtisara salmağa xidmət edir.

1.2. Mülkiyyət hüquqları və korporativ idarəetmə

Ötən əsrin 80-ci illərində Qərbi dünyasını bürüyən özəlləşdirmə dalğası, sonradan inkişaf etməkdə olan ölkələrdə də geniş yayıldı. Çox keçmədən özəlləşdirmə keçid iqtisadiyyatlı dövlətlərin iqtisadiyyatında iqtisadi dəyişikliklərin ayrılmaz elementinə çevrildi. Bu prosesin nəticələri birmənalı olmadığı kimi, onun nəzəri və metodoloji əsaslarına münasibətdə də müxtəlif prizmadan yanaşmalar üstünlük təşkil edir. Bir çox hallarda bəzi tədqiqatçılar bu iqtisadi fonomeni yalnız dövlət tənzimlənməsində rəsmi kurs dəyişikliyi kimi izah etməyə çalışırlar ki, burdan da dövlət bölməsinin qeyri-effektiv fəaliyyətinin lehinə və əleyhinə olan müxtəlif konsepsiyalar meydana çıxır. Lakin belə yanaşma əlavə tədqiqat və təhlilə ehtiyac yaradır. Belə ki, dünya təcrübəsinin kifayət qədər öyrənilməsi özəlləşdirməyə münasibətdə ziddiyyətli nəticələrin aşkara çıxarılmasına şərait yaradır. Belə ziddiyyətləri mülkiyyət münasibətlərinin nəzəri əsaslarına münasibətdə də müşahidə etmək mümkündür.

Hələ qədim Misir cəmiyyətində hökmran mövqedə olan dövlət mülkiyyətinin əksinə olaraq mülkiyyətə sahiblik və ondan şəxsi istifadə ənənəsi mövcud idi. Belə ki, dövlət aparatında xidmət göstərən misirlilər öz funksiyasına uyğun olaraq rəhbərlik etdikləri əmlakdan şəxsi mülkiyyət kimi istifadə edirdilər. Bu zaman tədqiqatçılar dövlət mülkiyyət formasının mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsindən (güclənməsindən) asılı olaraq şəxsi mülkiyyətin xeyrinə ixtisarının (artımının) labüdlüyünü sübut etməyə çalışırdılar.*

Adam Smit iki əsr bundan əvvəl dövlət torpaqlarının özəlləşdirilməsinin üstünlüyünü təhlil edərək yazmışdır: Avropada hər bir böyük monarxiya onlara məxsus torpaq ərazilərinin satışından əhəmiyyətli dərəcədə vəsait qazana bilər. Bu satışdan daxil olan vəsait girov əməliyyatları ilə müqayisədə daha çox olar və dövlətin borclarının örtülməsində mühüm rol oynaya bilər. Nə vaxt ki, bu torpaqlar özəl mülkiyyətin obyektinə çevrilə bilər, onda bir neçə il ərzində orda məhsuldarlıq artacaq və həmin ərazilərdə əkinlər daha yaxşı becəriləcəkdir".*

Müasir Qərbi iqtisadi ədəbiyyatında mülkiyyət münasibətlərinə baxışlardakı fikir ayrılığı özünü daha çox mülkiyyət hüququna yanaşmada büruzə verir. İqtisadi nəzəriyyə çərçivəsində mülkiyyət hüquqları dedikdə sahibkara məxsus olan mülkiyyətə münasibətdə ondan istifadə və onun üzərində

sərəncam vermək məqsədilə insanlar və əmlak arasında baş verən qarşılıqlı fəaliyyət nəzərdə tutulur. Mülkiyyət hüququ ilə bağlı nisbətən mükəmməl tərif məşhur iqtisadçı A.Onore tərəfindən təklif olunmuşdur. Onun təqdimatında mülkiyyət hüququ 11 elementdən ibarət olsa da, Qərbin əksər iqtisadçıları onu daha da təkmilləşdirmək məqsədilə məhdudlaşdıraraq aşağıdakı 4 formada təklif edirlər:

- 1) Əmlakdan istifadə hüququ;
- 2) Əldə edilən səmərədən bəhrələnmə hüququ;
- 3) Onun forma və substansiyasını dəyişmək hüququ ;
- 4) Qarşılıqlı surətdə razılaşdırılmış qiymətlə onu başqa şəxslərə vermək hüququ².

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, mülkiyyət münasibətlərinə belə yanaşma daha çox hüquqi xarakter daşıyır və iqtisadi təqdimat üçün metodoloji əsas ola bilməz. Qərb iqtisadçıları çıxış müddələrinin təhlilinə əsaslanmaqla adətən özəl mülkiyyət rejiminə müraciət edirlər. Özəl mülkiyyət hüququ bu baxımdan səlahiyyətlərin arifmetik məbləği kimi deyil, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan ayrı-ayrı komponentlərdən təşkil olunmuş mürəkkəb struktur olaraq çıxış edir. Bunu aşağıdakı sxemdən daha aydın görmək mümkündür.

MÜLKİYYƏTİN ƏLDƏ OLUNMASI > İSTİFADƏ HÜQUQU VƏ SƏRƏNCAM HÜQUQU

MÜLKİYYƏT HÜQUQU > SAHİBLİK HÜQUQU VƏ SƏRƏNCAM HÜQUQUNUN MƏHDUDLAŞDIRILMASI

Sxem 1.1. Mülkiyyət münasibətlərinin qarşılıqlı şərtləndirilməsi və fərqləndirilməsi

İqtisadi ədəbiyyatlarda geniş yayılmış yanaşmalardan biri də mülkiyyətə yiyələnmə və özgəninkiləşdirmə vasitəsilə tərif verilməsidir. Rus iqtisadçısı S.İ.Sdobnovun fikrincə, mülkiyyət öz-özlüyündə maddi nemətlərə yiyələnməyin konkret tarixi formasını ifadə edən ictimai-iqtisadi münasibətlər sistemidir. Yiyələnmə prosesi təkrar istehsalın bütün fazalarında çıxış edir və bu prosesin sonunda mülkiyyətin özgəninkiləşdirilməsi baş verir, beləliklə də istehlak bazasında istehsal olunmuş məhsul özgə malına çevrilir*.

Nəhayət, qeyd olunan baxışları yekunlaşdıraraq, bu nəticəyə gəlmək mümkündür ki, hazırda mülkiyyət hüquqi kateqoriya hesab olunmaqla, iqtisadi mahiyyətinə görə özündə sahiblik, sərəncam vermə və istifadə hüququnu birləşdirməklə bazarın sərbəst və müstəqil subyektinə çevrilir.

Hazırda müasir dünya iqtisadiyyatında korporativ idarəetmə modeli əsasında mülkiyyət hüquqlarının bölgüsü və yenidən bölgüsü məsələləri aktuallaşmaqdadır. Bu prosesin mərkəzində mülkiyyət sahibləri ilə menecerlərin qarşılıqlı əlaqələri və bu əsasda onların korporativ idarəetmə və nəzarət mexanizminə əsaslanan münasibətlər sistemi durur. Bu münasibətlərin transformasiyasının sadə sxemi aşağıdakı kimidir.

SƏHMDAR (səhmdar mülkiyyəti) > KORPORASIYA (korporativ mülkiyyət) > MÜLKİYƏT OBYEKTİ

Sxem1.2. Mülkiyyət hüquqlarının transformasiyası

Nəzəri alətlərin tətbiqindən asılı olmayaraq korporativ idarəetmənin başlıca məsələsi korporativ münasibətlərin məlum iştirakçılar dairəsinin maddəli menecerlərin potensial özbaşnalığından (qeyri-effektiv fəaliyyətindən) qorumaqdan ibarətdir. Bu məsələyə münasibətdə fikir ayrılığı korporativ münasibətlər sferasına bu və ya digər kateqoriyada potensial iştirakçıların cəlb edilmə dərəcəsində ola bilər. Məhdud mənada korporativ idarəetmə sahibkar-səhmdarların müəssisənin idarə edilməsi üzrə maraqlarının menecerlərin fəaliyyəti vasitəsilə təmin edilməsidir.

Bəzi tədqiqatçılar korporativ idarəetməyə xarici investorların qoyduqları sərmayələrdən götürəcəkləri gəlirlərə menecerlər vasitəsilə təminat əldə edilməsi kimi də yanaşırlar. Nəhayət ki, daha geniş mənada korporativ idarəetmə maliyyə və qeyri-maliyyə investorlarının korporasiyaların fəaliyyətinə yönəldikləri qoyuluşlarına görə maraqlarının uçotu və müdafiəsi sistemi deməkdir. Qeyri-maliyyə investorlara xidmətçiləri (korporasiya üçün xüsusi vərdişə malik olanları), malməhdərləri (korporasiyanı spesifik avadanlıqla təmin edənləri), yerli hakimiyyəti (vergi və infrastrukturlarla bağlı nümayəndələri) aid edirlər*.

Hazırda korporativ idarəetmənin əsas problemlərindən biri səhmdar əksaydərnlərlə menecerlər arasındakı münasibətlərin "prinsipal-agent" münasibətləri çərçivəsində kəskin xarakter almasıdır. Səhmdarlar tərəfindən menecerlərin monitorinq probleminin həlli də çətinləşməkdədir. Emitentin şəffaflığı yalnız potensial investorlar üçün deyil, həm də de-fakto xarici səhmdarlar üçün də problem olaraq qalmaqdadır*.

Korporativ idarəetmənin daha vacib məsələsi ilk növbədə əksaydərnlər və insaydərnlər, ikincisi, sahibkarlar və maddəli menecerlər arasında qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsidir.² Müəssisənin fəaliyyətini xarakterizə edən göstəricilər haqqında informasiyaya çıxışın səviyyəsinə görə korporasiyanı idarə edənlər iki qrupa ayrılır: əksaydərnlər və insaydərnlər. Onların imkanlarını bərabərləşdirmək üçün səhmdarların ümumi yığıncağından vasitə kimi istifadə olunur. Bu vasitənin köməyi ilə əksaydərnlər korporasiyanın fəaliyyətinin birbaşa monitorinqini aparmaq imkanları əldə etməklə yanaşı, həmçinin korporasiyanın gələcək planlarının, bir sözlə tələyinə daxil olan bütün məsələlərin müzakirəsində və idarəetmə qərarlarının qəbulunda iştirak edirlər.

Hazırda Azərbaycanda əksaydərnlərlə insaydərnlər arasında idarəetmə hüququ və nəzarətinin yenidən bölgüsündə ikincinin xeyrinə üstünlüklər mövcuddur. Bu müəssisənin idarə edilməsinin mülkiyyətin idarə edilməsi ilə sıx əlaqəsindən irəli gəlir. Bir sözlə, Azərbaycanda kim sahibdirsə, o da idarə edir.

Korporativ idarəetmənin qərb modelində bu problem müxtəlif cür həll edilir. Ümumiyyətlə, qərbdə korporativ idarəetmə sahəsində iki aparıcı model vardır. Onlara aşağıdakılar aid edilir.*

Alman Modeli

İDARƏ HEYYƏTİ < MÜŞAHİDƏ ŞURASI (müzdü işçilər) < ÜMUMİ YIĞIMCAĞI < SƏHMDARLAR

Amerika Modeli

İDARƏ HEYYƏTİ >BOARD (Outside directors and Inside derectors) >
MÜFƏTTİŞ KOMİTƏSİ
MÜKAFATLANDIRMA ÜZRƏ KOMİTƏ
KASSASIYA KOMİTƏSİ

Sxem 1.3. Korporativ idarəetmə modelləri

Sxemdən görüldüyü kimi, alman modeli əhəmiyyətli dərəcədə anqlosakson modeldən fərqlənir. Almaniyada Müşahidə Şurası və İdarə Heyəti bir-birindən ciddi surətdə ayrılmışdır. Bu modeldə İdarə Heyəti cari işlərlə məşğul olur və Müşahidə Şurası onların fəaliyyətinə nəzarət edir. Müşahidə Şurası rübdə bir dəfə iclas keçirməklə nəzarətedici və ya uçot və hesabat şöbələrindən informasiya alır. Anqlosakson sistemdə isə menecer və onların nəzarətçiləri eyni Board`da otururlar. Onlar Alman modelindən fərqli olaraq tez-tez iclas keçirir və altkomitələr nəzarətçiləri informasiyalarla təmin edirlər. Bu sistemin başlıca çatışmazlığı onunla izah olunur ki, bir çox anqlosakson şirkətlərdə konsernin rəhbəri (GEO) və baş nəzarətçi (Chairman) eyni şəxs olur. Bir sıra üstünlüklərə baxmayaraq, müasir qərb şirkətləri alman modelinə üstünlük verirlər. Bunun başlıca səbəbi Müşahidə Şurasında müzdü işçilərin iştirak hüququ ilə izah olunur. Son dövrlər müstəqil və informasiya ilə daha yaxşı təmin olunmuş Müşahidə Şurasının hüquq və öhdəliklərinin artırılmasımeyli müşahidə olunmaqdadır*.

Hər iki modeldə səhmdarlar haqqında qanuna müvafiq olaraq sahibkarların qarşılıqlı münasibət problemi onların hər birinin ümumi yığıncaqda iştirak etmədən də səsvermə hüququ təmin olunaraq (onlara əvvəlcədən gündəliklə bağlı zəruri informasiyalarla, illik hesabatlarla tanış olmaq, hətta səsvermək imkanları yaradılır) həll edilir.

Özəlləşdirmə prosesinin tədqiqatı dövlətsizləşdirmə və kommersionlaşdırma proseslərinin təhlili ilə birgə aparılır. Bu aşağıdakılarla əsaslandırılır:
Birincisi, belə olan halda iqtisadiyyatın bazara keçidi zamanı həyata keçirilən sistem dəyişikliklərində onun yeri və rolu təyin edilir;
İkincisi, bu zaman həmin bu anlayışların sərhədlərinin fərqli və oxşar xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, özəlləşdirmə dövlətsizləşdirmə sahəsində kompleks tədbirlər siyahısına daxildir. Bu fikrə münasibətdə bir neçə yanaşma mövcuddur. Belə ki, tanınmış rus iqtisadçısı E.Q.Yasin dövlətsizləşdirmə dedikdə çoxukladlı iqtisadiyyata keçiddə özündə idarəetmənin mərkəzsizləşdirilməsini, mülkiyyət münasibətlərində və formalarında dəyişikliyi əks etdirən ümumi prosesləri nəzərdə tutur. Özəlləşdirmə sahəsində tədqiqatları ilə digər rus tədqiqatçısı, i.e.d., professor B.Akbaşevın fikrincə, dövlətsizləşdirmə aşağıdakı tədbirləri əhatə edən transformasiya prosesidir:

- xalq təsərrüfatında inzibati-idarəçilik və direktiv planlaşdırmanın iqtisadi metodlara əsaslanan dövlət tənzimlənməsi ilə əvəz olunması;
- qiymətlərin liberallaşdırılması, istehsalın inhisarsızlaşdırılması məqsədilə antiinhisar siyasətinin həyata keçirilməsi;
- mərkəzləşdirilmiş təsərrüfat əlaqələrinin təşkilindən imtina edərək qarşılıqlı faydalı əsasda müqavilə sisteminə keçilməsi ;
- əmtəə və fond birjalarının, bazar infrastrukturalarının yaradılması və s*.

Bununla belə, B.Akbaşev onu da qeyd edir ki, bütün bu proseslər mülkiyyət formasının dəyişilməsi ilə müşayiət olunmaya da bilər. Onunla digər rus iqtisadçıları A.Nikifirov və T.Kuznetsova razılaşırlar və onlar belə hesab edirlər ki, dövlətsizləşdirməni mülkiyyət formasını dəyişmədən aparmaq mümkün deyildir. Onlar dövlətsizləşdirmənin mahiyyətini belə müəyyənləşdirirlər: "...cəmiyyətin hər bir üzvünün sosial-mədəni və mənəvi inkişafı əsasında ictimai həyatın bütün sferalarında dövlət inhisarlarının aradan qaldırılması ..."*.

Dövlətsizləşdirmənin nəzəri məsələlərinə münasibətdə bir sıra fərqlərin mövcud olmasına baxmayaraq, ona müxtəlif müəlliflər tərəfindən yanaşmada üst-üstə düşən və oxşar cəhətlər də vardır. Bu dövlətsizləşdirməni dövlətin iqtisadi münasibətlərinin subyektivi olaraq rolunun dəyişilməsinə gətirib çıxaran, xalq təsərrüfatı səviyyəsində sahibkarlıq fəaliyyətinin ixtisarıni şərtləndirən iqtisadi proses kimi xarakterizə etməyə imkan verir.

Bəzi müəlliflər hesab edir ki, dövlətsizləşdirmə prosesinə onun müxtəlif ölkələrdə qarşıya qoyduğu məqsədlər və həyata keçirdiyi funksiyalar nöqtəyi-nəzərdən yanaşmaq lazımdır. Belə ki, inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə dövlətsizləşdirmə dövlətin sahibkarlıq fəaliyyətində iştirak dərəcəsini azaltmaq, müəssisələrin fəaliyyətinin effektivliyini təmin etmək üçün mexanizmlərin motivini dəyişdirmək məqsədi güdür. Postsosialist ölkələrində isə dövlətsizləşdirməyə yalnız istehsal, mübadilə və bölgü sferası deyil, həm də bütünlüklə cəmiyyətin iqtisadi sistemi məruz qalır.*

Kommersiyalaşdırma - anlayışına gəlincə, bu məhdud mənada mənfəətin əldə olunmasına istiqamətlənmiş fəaliyyəti əhatə edir.*

Beləliklə də, dövlətsizləşdirmə kommersiyalaşdırma və özəlləşdirmə ilə müqayisədə daha geniş anlayış hesab olunur.

Dövlətsizləşdirmə və kommersiyalaşdırma proseslərinin mahiyyəti ilə tanış olduqdan sonra özəlləşdirmənin nəzəri genezisinə nəzər yetirək.

"Privatizasiya" və "privatizirovatq" sözlərinə iqtisadi ədəbiyyatda ilk dəfə olaraq 1983-cü ildə Vebster Universitetinin nəşr etdiyi lüğətin doqquzuncu buraxılışında rast gəlirik. Bundan əvvəl 1969-cu ildə Piter F.Draker "Uzun sürməyən dövr" adlı əsərində "reprivatizasiya" sözündən istifadə etmiş, Robert V.Pul İr isə onu bir az da qısaldaraq, 1976-cı ildən etibarən "privatizasiya" ifadəsini Rizon Fondunun məktub-xəbərlər buraxılışına daxil etmişdir.³

Özəlləşdirməyə yanaşmada müxtəlif mövqeləri iki formada qruplaşdırmaq olar. Onun lehinə olanlar "dövlət artıq çiyimizdən düşsün və əlini cibimizdən çıxarsın" şüarı ilə bu prosesin sürətləndirilməsinin tərəfdarları kimi çıxış edirdilər.*

İkincilər isə əsasən əmək kollektivinin, direktorlar korpusunun və həmkarlar təşkilatlarının üzvlərindən təşkil olunmaqla özəlləşdirmənin ələhinə gedir və onu "dövlətin qarəedici əlində yumşaq əlcəyə" bənzədirdilər.*

Nəticə

Mülkiyyət hüququnun genezisi onunla bağlı münasibətlərin mənşəyi qədər qədimdir. Bu münasibətlərin təşəkkülü primitiv formada olsada cəmiyyətin yaranması ilə eyni vaxta təsadüf etmiş və tarixən təkmilləşməyə məruz qalmışdır. Müasir dövrdə belə münasibətlər daha çox hüquqi xarakter daşıyır və iqtisadi anlamda 2 elementdən (uyulənmə və özgəninkiləşdirmə) təşkil olunmuş sistemi ifadə edir. Hazırda Qərb dünyasında mülkiyyət hüququnun daha sivil formada bölgüsü nəticəsində korporativ idarəetmə modeli geniş tətbiq imkanlarına malikdir. Bu məqsədlə menecerlərin mülkiyyət hüququnun bölüşdürülməsi sferasına cəlbi onların stimullaşdırılması forması kimi təqdim olunur.

* * *

1. Koyz R. «The Firm, the market and the law» kitabındakı elmi fikir və ideyalarına görə 1991-ci ildə iqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatı adına layiq görülmüşdür.
- 2.
3. Стиглиц Дж. Куда ведут реформы? К десятилетию начала в переходных эконмике. Вопросы экономики №8, 1999 г.,
4. Капелюшников Р. Экономическая теория прав собственности (Методология, основные понятия круг проблемы) // отв. Ред. В. И. Кузнецов А. Н. ССР, Инст., МЭМО., Москва Изд. МЭМО 1990. 90стр.
5. Радугин А., К теории приватизации в переходной экономике // Вопросы Экономики 1995 №12 с 55
6. Клинова М., Приватизация государственного сектора экономики в Западной Европе, Вопросы Экономики 1991 №4 стр., 87-97
7. Boyko M., Sheifer A., Vishny R. A Theory of privatization. HEIR. Discussion Paper 1689. Cambridge MA, 1994
8. Садовски З. Политика по отношению к государственным предприятиям в процессе системных преобразований // Вопросы экономики, 1994 №8, с. 80
9. Andic F. Privatization Theory and Policy.-Vienna:UNIDO, 1992; Priewe J. Privatization of the industrial Sector. Cambridge Journal of Economics. 1993, vol.17. p. 333-348; Wijnbergen S. Enterprise Reform in Eastern Europe. Economics of Transition. 1993, vol 1. p. 21-38; Yarrow G. Privatization in Theory and Practice. Economic Policy. Cambridge Universiitety Press. 1986, april, p.324-356.
10. International Monetary Trend Occasional Paper, 1998 № 56. p. 4

11. Абалкин Л. Экономическая теория на пути к новой парадигме // Вопросы экономики 1993 №1 с 4 .
- 12.
13. Всемирная история экономической мысли. Т.1. М. 1987. с. 47-48
14. Yarrow G. Privatisation in Theory and Practice Economic Policy. Cambridge University Press, 1986, April p.324
15. Капелюшников Р. Экономическая теория прав собственности (Методология, основные понятия круг проблемы) // отв. Ред.В.И.Кузнецов АН. СССР, Инст МЭМО., Москва Изд. МЭМО 1990. 90стр.
16. Сдобнов С.М. Собственность и коммунизм, Москва Дело 1968 70 с.
17. Hart O.D. Corporate Governance: Some Theoty and Implications. The Economic Journal, 1995, 105, 140, 430, may p 678-689
18. Радыгин А. Внешние механизмы корпоративного управления и их особенности в России. ВАН 1999. стр. 80
19. «İnsayder» və «autsayder» anlayışlarına iqtisadi ədəbiyyatlarda çoxsaylı yanaşmalar mövcuddur və onlar aşağıdakı kimi fərqləndirirlər.
a) korporasiyanın daxili (işçiləri, menecerləri) və xarici (banklar, fondlar və digər korporasiyalar) investorları kimi; b) sahiblik hüququnun səpələnmə dərəcəsi nöqtəyindən nəzərdən (insayderlər, iri nəzarətəddici səhmdarlar kimi, autsayderlər isə xırda portfel səhmdarı kimi çıxış edir); v) korporativ səhm sahibləri arasında mövcud olan sistemə cəlb edilməsinə görə; q) «unitar» və ya «ikipalatalı» idarəetmə orqanının tərkibində «müstəqil» direktorlar və «daxili icraçılar» kimi. Bəzi tədqiqatçılar insayderlərə Direktorlar Şurasının İdarə Heyətinin üzvlərini aid edirlər. Belə yanaşma iri səhmdarların idarəetmə qərarlarının qəbulundakı rolu ilə əsaslandırılır.
20. www.corgov.de Веб-сайт комиссии «Corporate Governance»,
www.ovs.de/corporate_governance.htm, Доклад комиссии «Corporate Governance».
21. Jean Tiroll, Corporate Governance, Econometrica vol. 69, N:1 (January 2001), 1-35
22. Акбашев Б. Теоретические подходы и практические требования к приватизационному процессу //Российский Экономический журнал 1993, №7 70-79с.
- 23.
24. Никифиров Л.,Кузнецова Т. Концептуальные основы разгосударствления и приватизации. Вопросы Экономики 1991, №2 40-52с.
25. Акбашев Б. Теоретические подходы и практические требования к приватизационному процессу //РЭЖ 1993, №7 70-79 с.
26. Приватизация: чему учит мировой опыт / Под редакция Б.М. Болотина. Москва. МО 1993, 280 с.
27. Савас Е.С. «Приватизация ключ к рынку». Москва, Дело 1992, 411 стр.

28. Савас Е.С. «Приватизация ключ к рынку». Москва, Дело 1992, 411 стр

29. Дж. Стиглиц «Грабьяшая рука» государство «мягкая перчатка» приватизации / Вопросы Экономики 1999 №7 стр. 30

Fəsil II. Ayri-Ayri Ölkələrdə Özəlləşdirmə Təcrübələri və Onun Xüsusiyyətləri

2.1. İnkişaf etmiş ölkələrdə özəlləşdirmə

Özəlləşdirmə ötən əsrin 70-90-cı illərinin ümumbəşəri hadisəsi hesab olunur. Bu dövr ərzində inkişaf etmiş Qərb dövlətləri ilə yanaşı Latın Amerikasını dövlətləri və Cənub-Şərqi Asiya ölkələri də daxil olmaqla dünyanın 100-dək ölkəsi dövlət bölməsinin ixtisarı proqramını qəbul etmişdir.

İnkişaf etməkdə olan, eləcə də inkişaf etmiş sənaye ölkələrində, xüsusilə Qərbi və Şərqi Avropa ölkələrində gedən bu prosesin təhlili, həmin ölkələr üzrə toplanmış zəngin özəlləşdirmə təcrübəsindən Azərbaycanda da istifadəyə imkan yaradır ki, bu da buraxılmış səhvlərin təkrarlanmasının qarşısını almaq şansını artırır. Eyni zamanda, xarici ölkələrin mövcud təcrübəsinin geniş təhlili və tədqiqi, onun bizim ölkəmizdə hazırda qərarlaşmış gerçək tendensiyaları, yerli, regional müstəvidə psixoloji, sosioloji və siyasi-iqtisadi reallıqları nəzərə almadan şablon formasında avtomatik surətdə tətbiqi məsələlərinə imkan vermir. Qərbi Avropa ölkələrinin təcrübəsi bizə necə örnək ola bilər və biz ondan necə istifadə etməliyik ki, qarşımızda duran tələpəli özəlləşdirmə islahatlarında uğur qazana bilək.

Sosial və mədəni sferalarda, siyasi və iqtisadi müstəvidə start şəraitimizin müxtəlifliyinə baxmayaraq, Azərbaycana münasibətdə Qərb dövlətlərinin özəlləşdirmədə təcrübəsində bəzi ümumi cəhətləri aşkarlamaq mümkündür. Belə ki, onların da bu istiqamətdə fəaliyyətinin məqsədi bazarı inhisarsızlaşdırmadan, normal iqtisadi şəraitdə müxtəlif təsərrüfat subyektlərinə bərabər rəqabət imkanları yaratmaqdan, dövləti izafi xərclərdən azad etməkdən və istehsalçının deyil, istehlakçının diktəsi ilə formalaşan bazar münasibətlərinin inkişafına nail olmaqdan ibarətdir.

Beləliklə, özəlləşdirmə siyasəti inzibati məhdudiyyətlər və reqlamentasiyalar əsasında deyil, istehsalın daha effektiv kommersionlaşdırılması, bazar qanunlarına uyğun olaraq təsərrüfat həyatının sərbəst və müstəqil surətdə təşkili ideyasına söykənir. Bu zaman bazara sosial iqtisadi tərəqqinin mənbəyi və "bərabər imkanlar, lakin müxtəlif nəticələr" prinsipi ilə əhalinin daha geniş təbəqəsi üçün maddi istehsalı və səmərəli xidməti təmin edən rəqabəti stimullaşdırmaq vasitəsi olaraq baxılır. Ötən əsrin sonlarında bir çox inkişafda olan ölkələrin ardıcıl surətdə bazar mexanizmlərinə müraciət etmələrinin başlıca səbəblərindən biri Qərbdə "dövlət rifahında" yaranmış böhranı digər vasitələrlə dəf etmək cəhdinin mümkünsüzlüyü ilə izah olunur.*

Şübhəsiz ki, Azərbaycanında təmsil olunduğu postsosialist məkanında özəlləşdirmənin vacibliyini şərtləndirən başlıca amillərdən biri də dövlətin dominant rol oynadığı uzunmüddətli durğunluq dövründə təsərrüfat subyektlərinin məruz qaldığı böhranlı vəziyyətdən çıxış yollarının ənənəvi müstəvidə köhnə üsullarla deyil, yeni şəraitdə mütərəqqi vasitələrlə dəf etmək istəyi ilə əsaslandırılır. Bu baxımdan Qərbdə özəlləşdirmənin start götürdüyü dövrdəki sosial-iqtisadi, bəzən isə siyasi şəraitin oxşar cizgiləri ilə 15 il sonra Şərqdəki - Azərbaycandakı mövcud vəziyyət arasında bəzi paralellər aparmaq mümkündür. 1974-75-ci illərdə dünyada global enerji böhranının yaratdığı problemlər, iqtisadi həyata daxil etdiyi maliyyə çətinlikləri, inflyasiya elementlərinin impuls verdiyi kəskin tənəzzül görüntüləri, nəinki inkişaf etməkdə olan və hətta inkişaf etmiş sənaye dövlətlərində də xüsusilə ciddi sosial gərginliklər yaratmışdı. ABŞ və Yaponiya kimi qüdrətli sənaye dövlətlərini tətillər, nümayişlər bürümüş, əmək münaqişələri nəticəsində iş vaxtının kütləvi itkisi ənənəvi hal almışdır. Belə ki, 1974-cü ildə müşahidə olunmuş

tətıl və nümayişlərin növbəti dalğasından Yaponiya 9663 min adam - gün, ABŞ 47991 min adam - gün, Britaniya 14750 min adam - gün itirmişdir.*

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, "neft böhranın"dan ötən 5-7 il ərzində inkişaf etmiş sənaye dövlətlərinin əksəriyyəti dövlət müəssisələrindəki böhranı dəf etmək məqsədilə Keyns modelinə söykənən iqtisadi kursu əsas götürməklə, qlobal tələbi müdafiə edərək vəziyyəti xeyli gərginləşdirmişdilər.*

İqtisadi kursun yeni oriyentasiyası böhrandan sonra dövlətin iqtisadiyyatın idarə edilməsində rolunu artırdığından məhsuldar qüvvələrin inkişafında baş verən keyfiyyət dəyişikliyi ilə müqayisədə onun təsərrüfat funksiyası üzrə yükü çoxalmış, inkişaf sürəti isə azalmışdır. Praktiki olaraq bütün təsərrüfat sahələrində istehsalat prosesinin təşkilində yeniləşmə zərurəti, mürəkkəb texniki-iqtisadi və sosial - iqtisadi struktur çərçivəsində isə aktiv idarəetmə qabiliyyəti tələb olunurdu. "Büdcə məkanında" dövlətin iqtisadi funksiyalarının genişlənməsi maliyyə sferasında valyuta-kredit məhdudiyətlərini şərtləndirirdi. Nəticədə, dövlət tənzimlənməsinin məqsədləri ilə onun metodları arasında ziddiyyət yaranmış, dövlətin milli gəlirin bölüşdürülməsində iştirakı iqtisadiyyatın azad inkişafına əngəl törətməyə başlamışdı. Bütün bunlar hökumətdən dövlət mülkiyyətinin yerinə və roluna yenidən baxmağı tələb edir və mövcud vəziyyətdən təxirəsalınmaz çıxış yolları axtarmaq üçün iqtisadi siyasətindəki kursu dəyişmək zərurətini artırır.

Bu dövr dövlət müəssisələrinin iqtisadi və maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən ayrı-ayrı göstəricilərin xüsusi bölmənin uyğun parametrləri ilə müqayisəsi ilə zəngindir. 1974-1986-cı illərdə yalnız Portuqaliyada sənayedə dövlət bölməsinin zərərinin məbləği bir il ərzində ölkədə istehsal olunmuş ümumi milli məhsulun (ÜMM) 1/3 -nə bərabər idi. 80-cı illərin ortalarında İspaniyada dövlət müəssisələrinin fəaliyyətində yaranmış illik zərər 1 mlrd. dolları ötmüş, İtaliyada təkcə 1984-cü ildə iri dövlət holdinqi olan İRI-nin itkisi 500 min nəfər işçinin hər birinə orta hesabla 4,5 milyon lirə təşkil edirdi. Məsələn, Böyük Britaniyada kütləvi özəlləşdirmə ərəfəsində dövlət bölməsində sahibkarlıq elə vəziyyətə düşmüşdü ki, milliləşdirilmiş sahələrin məcmuu mənfəəti sıfıra yaxınlaşmış, özünü maliyyələşdirmə səviyyəsi cəmi 10 faizi təşkil etmiş, istehsal olunmuş məhsulun maya dəyərindəki əmək haqqı xərcləri isə orta ölkə səviyyəsindən və əmək məhsuldarlığından üstün sürətlə artmağa başlamışdır.*

Bu dövr ərzində dövlət bölməsinin ÜMM-də yüksək xüsusi çəkisi, dövlət bölməsində çalışanların sayının çoxluğu Avstriya, Fransa, İtaliya və Böyük Britaniya üçün xarakterik idi. Aşağıdakı cədvəl məlumatları ilə tanışlıq yuxarıda deyilənləri əyani surətdə təsdiq edə bilər.

ÜMM-də dövlət bölməsinin payı, faizlə (1979-1982)

Fransa - 28%

İtaliya - 20%

Britaniya - 11%

AFR - 10.4%

İspaniya - 6.4%

Ötən əsrin 70-80-ci illərdə Britaniya milli gəlirin və sənaye məhsulunun artım tempi üzrə aparıcı sənaye dövlətlərilə müqayisədə axırıncı yeri tuturdu.

Britaniyada geniş miqyaslı özəlləşdirmə proqramının həyata keçirilməsinə xidmət edən tutarlı arqument dövlət müəssisələrinin yüksək kapitaltutumlu, aşağı əmək məhsuldarlığı, az gəlirli, artıq xərcli, hökumətin isə belə müəssisələrə yönəltdiyi dotasiyalarının artımı ilə bağlı göstəricilər olmuşdur. Təbii ki, dövlət mülkiyyətinin ixtisarını şərtləndirən və öz dövründə kifayət qədər riskli qərarın verilməsində qatı neokonservativ orientasiyalı M.Tetçerin siyasi iradəsi də mühüm rol oynamışdır. Böyük Britaniyada özəlləşdirmənin necə və hansı üsullarla aparılması geniş müzakirələrə səbəb olmuşdur. İlk əvvəl S.Britten və M.Fridmenin təqdimatında özəlləşdirmənin əvəzsiz üsulla aparılması konsepsiyası ortalığa çıxmış və onlar öz fikirlərini belə arqumentləşdirmişdi: "dövlət müəssisələrinin mülkiyyətçiləri vətəndaşlar olduğundan onların hər birinə potensial səhmdar kimi baxılmalıdır". Leytmotivini bu istiqamətli fikirlər təşkil edən əvəzsiz özəlləşdirmə konsepsiyası hətta 1968-ci ildə "Tayms" qəzetinin baş məqaləsinə də çevrilə bilmişdi. Lakin, son nəticədə onların təklifləri baş nazir tərəfindən qəbul edilməmiş və əks mövqə belə əsaslandırılmışdır ki, mülkiyyəti qiymətləndirib başa çatdırmaq kifayət qədər mürəkkəb proseduradır.

Böyük Britaniyada daha bir müzakirə obyektinə təbii inhisarlarla bağlı yaranmışdır. Bu müzakirələrin əsasını inhisarçı sahələrin dövlətsizləşdirilməsinin texnoloji baxımdan özünü doğrultmayacağı təşkil edirdi. Bu fikir onunla arqumentləşdirilirdi ki, onların arasında rəqabət istənilən halda istisna olunacaq. Çünki, onların özəlləşdirilməsi, həmin sahələrlə bağlı istehsalın hələ də təbii inhisar sferasından çıxması demək deyildir. Bütün bu müzakirələr Böyük Britaniyada özəlləşdirmə prosesinə start verilməsini əngəlləyə bilmədi. Məhz "dəmir ledi" M.Tetçerin möhkəm siyasi iradəsi 1979-cu ildə geniş miqyaslı özəlləşdirməyə start verilməsində əhəmiyyətli rol oynadı və çox keçmədən dövlət mülkiyyətinin ixtisarı proqramı sürətlə qitənin digər ölkələrinə də yayıldı.

Britaniya "möcüzəsi" çoxlarını heyrətə gətirirdi. Böyük Britaniyanın ardınca AFR, Fransa, İtaliya, Belçika, Niderland, Avstraliya, İspaniyada da "yeni bazar dinamikası" proqramının simvolu özəlləşdirmə oldu. Beləliklə də Qərbi Avropada yeni iqtisadi siyasət- özəlləşdirmə geniş vüsət aldı.

Qərb ölkələrində tətbiq olunan özəlləşdirmə siyasətinin fəlsəfəsini dövlətin sahibkarlıq fəaliyyətində iştirak dairəsini daraltmaq və iqtisadi mühitdə bərabər rəqabət şəraiti formalaşdırmaq müəssisələrin fəaliyyətinin effektivliyini artırmaq təşkil edirdi.

Beləliklə, Böyük Britaniya Qərbdə ilk dəfə kütləvi özəlləşdirməyə başlayaraq, əhəmiyyətli nəticələri əldə etdi. Bununla əlaqədar olaraq qərb iqtisadçıları Q.Kinsçli və R.Strayk ingilis özəlləşdirmə modelinin "klassik model", İngiltərəni isə ən iri və aparıcı özəlləşdirmə laboratoriyası adlandırmışdılar.*

Gəlin görək, ingilis özəlləşdirilməsi nəyi təqdim edir və hansı xüsusiyyətləri ilə fərqlənir? Böyük Britaniyada geniş miqyaslı özəlləşdirmənin başlanma ərafəsində, mühafizəkarların hakimiyyəti dövründə, konkret olaraq 1979-cu ildə iqtisadiyyatda dövlət bölməsinin payı 18,7 faiz təşkil edirdi. Bu zaman hökumət özəlləşdirmə vasitəsilə dövlət bölməsinin xüsusi çəkisini 6,5 faizə qədər ixtisar etmək vəzifəsini qarşıya qoymuşdur. Hesablamalara görə, həmin tədbirlər ölkədə 600 in nəfərin iş yerləri ilə vidalaşması ilə nəticələnmişdir.*

Böyük Britaniyada özəlləşdirməni üç əsas mərhələyə bölürlər. 1979-cu ildən 1984-cü ilə qədər olan dövrü əhatə edən birinci mərhələdə rəqabətli sahələrdə müəssisələrin özəlləşdirilməsinə üstünlük verilməklə, dövlət bölməsinin borclarının azaldılması məqsədi güdüldü. Bu mərhələni

"kiçik özəlləş-dirmə" mərhələsi də adlandırmaq olar, çünki, həmin dövr çox da böyük olmayan həcmdə müəssisələrin özəl bölməyə verilməsi ilə xarakterikdir. Bu mərhələdə özəlləşdirmə üç formada həyata keçirilirdi: səhmlərin fond birjalarında satışı, birbaşa satış, özəlləşdirilən müəssisənin müdiriyyətə və öz işçilərinə satışı. Həmin dövrdə sonradan özəlləş-dirilməsi planlaşdırılan dövlət müəssisələrinin korporasiyalaşdırılması və ya səhmdar cəmiyyət forma-sında yenidən qurulması prosesi də reallaş-dırıl-mışdır. İkinci mərhələ, 1984-cü ilin yayından başlayaraq 1987-ci ilin payızınadək olan dövrü xarakterizə edir. Bu mərhələdə özəlləşdirmə prosesi səhm sahiblərinin fəaliyyət dairəsini genişləndirmək məqsədi güdüdü. Buna misal olaraq Britaniya Telefon Şəbəkəsinin ("Britiş telekom") və Britaniya Qaz Korporasiyasının ("Britiş QK") özəlləşdirilməsi formasını göstər-mək olar. Hökumət onların inhisar quruluşunu saxlamaqla səhmlərinin bütövlükdə satışına üstünlük verirdi. Bu mərhələ həm də öz mahiyyətinə görə rəqabətli bazar təmayülünə malik olmayan müəssisələrin satışı ilə də xarakterizə olunur.

1987-ci ildən etibarən isə ölkədə ictimai tələbat sahələrinin aktiv satış prosesi start götürmüşdür. Böyük Britaniyada özəlləşdirmənin gedişini aşağıdakı cədvəl əyani surətdə nümayiş etdirir.

Cədvəl 2.3.

Böyük Britaniyada özəlləşdirmənin gedişi

İllər	Kompaniyalar	Satış forması (A-açıq, ictimai; Q-qapalı, xüsusi)	Satılmış payın həcmi (faizlə)	Əldə olunmuş gəlirin məbləği (mln.funt stertinq)
1	2	3	4	5
1979	«İnternəşnl kompyuters»	Q	25*	37
1980	«Britiş petroleum» «Festri xoldinqs» «Ferranti»	A Q Q	5* 100* 50*	276 22 54
1981	Britaniya aeroekosmik şirkəti «Britiş şuqar korp.» «Keybl end uayrless»	A Q A	51,6 24* 49,4	43 44 182
1982	«Emeriem interneşnl» Yük daşıyıcıları üzrə milli şirkət «Redpas Dorman Lonq» «Britoyl»	A Alqı** Q Tender***	100 100 100 51*	64 5 5 549
1983	Birləşmiş Britaniya limanı «İnterneşnl aeradio» «Britiş rey»in 23 mehmanxanası «Britiş petroleum» «Keybl end uayrless»	Tender Q Q A Tender	51,5* 100 100 7 22	22 60 51 543 262

1984	«Skott Lisqou» Birləşmiş Britaniya limanı «Uitq farm» «Enterprayz oyl» «Simink» «İnmos» «Qaquar» «Britiř telekom»	Q Tender Q Tender Q Q A A	100 48* 50* 100 100 76* 100 51	12 51 82 380 66 95 297 3900
1985	Britaniya aerokosmik řirkəti «Yarro impbilders» «Britoyl» «Vasper Tornikfort» «Keybl end uayrless»	A Q A Alqı A	48* 100 49* 100 23*	346 34 426 15 580
1986	«Svan xanter impilder» «Viskers impbildinq end incinerinq» «Royal ordenene»- Lidsə tank zavodu Milli avtobus řirkəti «Britiř aerospeys xelikopters» «Britiř qaz»	Alqı Q A Alqı Q A	100 100 100 100 100 100	5 60 11 250 14 5600
1987	«Yunipart» «Leylond bas» «Britiř eyrieyz» «Royal ordens» «Rolls-Roys» «Di-Ey-Bi» «İstel» «Britaniya aeroport idarəsi» «Britiř petroleum»	Alqı Alqı A Q A Alqı Alqı A A	100 100 100 100 100 100 100 100 36,8	30 4 900 190 1363 7 26 1225 7200
1988	«Rover qrup» «Britiř stil»	Q A	100 100	150 2500
1989	Milli cirobank Su təchizatının 10 řirkəti	Q A	100 100	112 5110
1990	Elektrik enerjisini paylaşdırın 12 řirkət	A	100	8000
1991	«Neřnl pauer» «Pauer cen» «Skottiř pauer» «Skottiř haudroelktrik» «Britiř telekom»	A A A A A	- - - - 48,9	- - - 2000 5350 ¹

* Dövlət məxsus olan səhmlərin tam satışı

** Alqı-qapalı (xüsusi) satış formalarından biri

*** Tender-açıq (ictimai) satış formalarından biri

Cədvəldən də göründüyü kimi, Britaniyada özəlləşdirmə ilk dəfə olaraq geniş miqyasda deyil, fərdi qaydada Liberalların hakimiyyəti dövründə start götürmüşdür. Həmin dövrdə, hətta dünyanın məşhur və aparıcı neft şirkətlərindən olan və bu gün Xəzərin Azərbaycan hövzəsində konsorsium çərçivəsində neft hasilatı ilə məşğul olan "Britiş petroleum"un 5 faizlik səhmləri 276 milyon funt sterlinə, təxminən 450 milyon ABŞ dollarına satılmışdır. Ümumiyyətlə, yalnız 80-ci illərdə Böyük Britaniyanın 51 iri dövlət şirkətindən 16-sı özəlləşdirilmiş, bunun nəticəsi olaraq dövlət bölməsində çalışanların sayı 1,3 milyon nəfər azalaraq, cəmi məşğul əhəlinin 2,8 faizini təşkil etmiş və ən başlıcası ötən əsrin 90-cı ilinin əvvəlinə özəlləşdirmədən əldə edilən gəlir 33 milyard funt sterlinqindən çox olmuşdur.*

1987-ci ildən son dövrlərə qədər Britaniyada kommunal təsərrüfat müəssisələrinin satışı davam etmiş və burada da başlıca məqsəd həmin bölmədə rəqabət şəraiti yaratmaq və onu getdikcə möhkəmləndirməkdən ibarət olmuşdur. Böyük Britaniyada dövlət müəssisələrinin əsasən iki formada: açıq (ictimai) və qapalı (xüsusi) özəlləşdirildiyi cədvəldən də aydın görsənir. Bu zaman özəlləşdirmə metodlarının seçilməsi müəssisənin miqyasından və onun digər xarakteristikasından asılı idi. Açıq metodla özəlləşdirmə zamanı məcburi tələblərdən biri də müəssisənin açıq tipli səhmdar cəmiyyətlər çevrilməsi idi. Bu zaman hüquqi şəxs statusu dəyişdirilmədən də onun səhmlərinin satışına icazə verilirdi. Qapalı şəkildə satış zamanı dövlətin 1975-1981-ci illərdə holdinq şəklində formalaşdırdığı qapalı tipli səhmdar cəmiyyətlər satışa çıxarılırdı. Bu zaman satışa çıxarılan əmlakın qiyməti danışıqların gedişində və ya rəqabətin miqyası üzrə məhdudiyət nəticəsində müəyyənləşdirilirdi. Açıq tipli satış isə fiksə edilmiş (sabit) və ya müsabiqə qiyməti ilə həyata keçirilirdi.

Fiksə edilmiş qiymət inzibati planda sadə görünsə də, dövlət onun təyin olunmasında maliyyə məsləhətçilərinin köməyindən istifadə edərək, müəssisənin əmlakının dəyərini əsas götürürdü. Lakin bir çox hallarda əmlakın dəyərini inzibati qaydada qiymətləndirilməsi səhv nəticələrə gətirib çıxarırdı. Belə ki, müəssisənin dəyəri aşağı qiymətləndiriləndə onun bazara birdən -birə buraxılmış səhmlərinin məzənnəsi kəskin artırdı. Bu hadisə bir neçə dəfə, xüsusilə də 1984-cü ildə təkrar olunmuşdu. Bəzi hərraclar zamanı səhmlər gözqamaşdırıcı qiymətlərə satılmışdı və bu qiymətə səhmləri yalnız iri investolar deyil, həm də xırda payçılar almışdı. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Britaniyada iri müəssisələrin səhmlərinin əsas alıcıları maliyyə institutları olmuş, fərdi investoların aldığı səhmlərin ümumi yekunda xüsusi çəkisi 21,3% təşkil etmişdir. Böyük Britaniyada daha çox sayda mülkiyyətçilərin yaranması və özəlləşdirmənin sürətləndirilməsi məqsədilə xırda payçılara və xüsusilə də müəssisənin işçilərinə güzəştlər praktikası da mövcud olmuşdur. Səhmlərin hissə-hissə ödənilməklə satılması xırda, eləcə də varlı olmayan payçılara iri mülkiyyət əldə etməyə imkan yaradırdı. Səhmlərə yazılış zamanı onun dəyərini üzvlük haqqı formasında hissə-hissə ödənilməsinə 2 aydan 10 aya qədər müddət ayrılırdı. Bütün açıq (ictimai) satış formalarında müəssisənin işçilərinə müəyyən miqdarda səhmləri, haqqını ödəmədən əldə etmək hüququ verildi.

Belə ki, "Britiş Qaz"ın satışı zamanı işçilər və pensiyaçılar üçün səhmlərin 5 faizi ehtiyatda saxlanılırdı. Hər bir işçiyə 52 pulsuz səhm verilirdi, eyni zamanda əlavə olaraq hər bir əlavə alınmış səhmə, pulsuz səhmlərin maksimum miqdarının 111-i ötməməsi şərti ilə daha 2 pulsuz səhm verilirdi. Bununla yanaşı müəssisənin işçisi və yaxud pensiyaçı 1481 səhmi fiksə edilmiş satış qiymətindən 10 faiz güzəştlə və daha 20 minədək səhmi növbədənənar olaraq güzəştsiz ala bilərdi. 12 elektrik təchizatı şirkətinin özəlləşdirilməsi zamanı müəssisənin işçilərinə və pensiyaçılara 10% səhm pulsuz verilmişdi. Ötən əsrin 80-cı illərində Britaniyada bütövlükdə özəlləşdirilmiş müəssisələrin 500 minədək işçisi öz şirkətlərinin səhmlərini əldə etmişdilər.*

Beləliklə də İngiltərə özəlləşdirilməsi sosial funksiyasını - "xalq kapitalizmi" nin qurulmasını da uğurla reallaşdırmışdı.

Özəlləşdirmənin gedişində müəssisənin menecerlər və öz işçiləri tərəfindən alınması xeyli geniş yayılmışdı. 1982-1989-cu illərdə 119 belə alqı həyata keçirilmişdir. Bütün satışlar 4 əsas qrupa bölünürdü: birinci qrupa, müəssisənin bütövlükdə satışı, ikinciyə, parçalanaraq satışı, üçüncüyə, yardımçı istehsalat strukturlarının və bölmələrinin satışı, nəhayət, dördüncü qrupa, yerli orqanlara məxsus müəssisələrin satışı daxil idi. 1990-cı ildə 14 alışı belə formada həyata keçirilmişdi.*

Müəssisələrin, xüsusilə də rəqabətli sahələrə məxsus şirkətlərin özəl bölməyə verilməsi, onların işində prinsipial dəyişikliklərə gətirib çıxarırdı. 1990-cı ildə "Yunayted riçers" məsləhət - tədqiqat firmasının Londonun məşhur biznes məktəbi ilə birlikdə 46 özəlləşdirilmiş müəssisənin icraçı direktorları arasında apardıqları anket sorğusunun nəticələrinə görə, müəssisələrin 75 faizi özəlləşdirmədən sonra idarəetmə strukturunda dəyişiklik etmişdilər. Onlardan 15-nin idarəetmə aparatı bütövlükdə ləğv edilmiş və yenidən təşkil olunmuşdur.*

İngiltərə özəlləşdirilməsinin digər xüsusiyyəti yüksək dərəcəli təbii inhisar sahələrinin-kommunal təsərrüfatların satışa çıxarılması hesab oluna bilər. Burada inhisarçı xüsusiyyətli müəssisələrin əvvəlcə bütövlükdə, sonra isə hissələrə parçalanaraq satılması müşahidə olunmuşdur. Bəzi müəssisələrin özəlləşdirilməsi üçün xüsusi idarələr və komissiyalar da yaradılırdı. Məsələn, telefon rabitəsi, qaz, su və enerji təchizatı müəssisələrinə nəzarət etmək üçün xüsusi idarələr təşkil olunmuşdu. Həmçinin, ölkədə inhisarçılar üzrə komissiya və ədalətli ticarət idarəsi də əlavə nəzarət hüququnu həyata keçirirdi. Bu nəzarətin əsas forması qiymətlərin tənzimlənməsinə yönəldilmişdi. Beləliklə də, İngiltərədə özəlləşdirmə proqramını qiymətləndirərək, qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olma dərəcəsindən çıxış edərək, onu bütövlükdə uğurlu hesab etmək mümkündür. Belə ki, müxtəlif illər üzrə özəlləşdirmədən daxil olan vəsait dövlət bölməsinin kəsinin 60 faizini örtmüş, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi azalmış, həmkarlar təşkilatının gücü zəifləmiş, səhmdarların dairəsi genişlənmiş, səhmdar-ışçilərin sayı xeyli artmışdır.

İngiltərə özəlləşdirilməsinin əsas xüsusiyyətlərindən biri də onun uzun müddətli dövrü əhatə etməsidir. Bu ilk dövrlərdə özəlləşdirmənin tənəzzülün və işsizliyin qarşısını almaq məqsədilə hökumətin həyata keçirdiyi sərt maliyyə və kredit siyasəti ilə paralel aparılması ilə izah oluna bilər.

Britaniyada özəlləşdirmə modelinin ənənəvi meyarlar baxımından müvəffəqiyyəti qonşu Fransada təkrar oluna bilmədi. Lakin buna baxmayaraq Qərbin özəlləşdirmə təcrübəsi üzrə diqqət yetirilməsi vacib hesab olunan ölkələrdən biri də Fransadır. Fransada özəlləşdirmə proqramı 5 ilə hesablanmış və 65 iri şirkəti əhatə etmişdir.*

Bu istiqamətdə ilk addım 1986-cı ildə J.Şirak hakimiyyəti dövründə atılmışdı. Sonradan 1984-cü ildə sosialistlərin hakimiyyətə gəlməsi bu istiqamətli tədbirlərin yarımçıq saxlanılmasına səbəb oldu. Lakin ötən 14 ay ərzində - sosialistlərin hakimiyyətinə qədər olan müddətdə - Fransada artıq 15 iri şirkətin özəlləşdirilməsi həyata keçirilmişdi. Qısa vaxt çərçivəsində belə sürətli özəlləşdirməyə nail olmağın başlıca səbəbi, proses başlamamışdan onu ləngitmək imkanına malik olan müəssisə rəhbərliyinin bütün heyətlə daha mütərəqqi idarəetmə qabiliyyətinə malik menecerlərlə əvəz olunması ilə izah oluna bilər.

Fransız özəlləşdirilməsinin başlıca mexanizmi bazar vasitələri ilə mərkəzləşdirilmiş tənzimlənmənin əlaqələndirilməsi əsasında qurulmuşdur. Özəlləşdirmənin aparılması ilə əlaqədar bütün səlahiyyətlər maliyyə, iqtisadiyyat və özəlləşdirmə nazirinin (MİÖN) əlində cəmləşmişdir. Mərkəzləşdirilmiş tənzimlənmənin operativliyini artırmaq və MİÖN-ə qərar qəbul etmək üçün

hüquqi status vermək məqsədilə özəlləşdirmənin başlanğıcında özəlləşdiriləcək müəssisələrin siyahısı təsdiq olunmuşdu. Bundan sonrakı mərhələdə nazir yalnız həmin siyahı üzrə özəlləşdirməyə çıxarılacaq müəssisələrin özəlləşdirmə üsulunu və müddətini müəyyənləşdirmək hüququnu reallaşdırırdı. Fransız özəlləşdirilməsinin gedişi zamanı Britaniyanın hər bir özəlləşdirmə layihəsi üzrə ayrıca qanun qəbulu ilə əlaqədar mənfi təcrübəsi nəzərə alındığından proses ərzində hüquqi bazanın formalaşdırılması istiqamətində ciddi çətinliklər ortalığa çıxmamışdı. Fransada özəlləşdirmədən əldə olunan vəsaitlər əsasən dövlət borcunun ödənilməsinə və digər şirkətlərə maliyyə subsidiyalarına istifadə olunurdu.

Fransız özəlləşdirməsi praktikasında dövlət mülkiyyətinin satışı prosesində səhmlərin aşağıdakı struktur üzrə bölgüsü nəzərdə tutulmuşdu:

- 20%-xarici alıcılara;
- 15-30%-daimi səhmdarlara;
- 10%- müəssisənin işçilərinə.

-yerdə qalan səhmlər isə fond bazarında satış üçün təklif olunurdu.

Fransız özəlləşdirilməsinin sınaqdan keçirilmiş və uğur qazanmış, təcrübə baxımından maraq doğuran üsullarından biri də müəssisənin öz işçiləri tərəfindən alınması hesab olunur. Fransada bu təcrübənin yayılması müəyyən dərəcədə ingilis-amerikan praktikası-Leveraged Buy-Out (LBO)- əsasında formalaşmışdı. Tipik LBO dövlət müəssisələrinin və ya onun filialının işçilərdən və rəhbərlikdən təşkil olunmuş heç də böyük olmayan qrup və yaxud da qrupdan kənar işçilər tərəfindən alınmasını nəzərdə tuturdu. Başqa alış formalarından fərqli olaraq bu əməliyyat müəssisəsinin maliyyə vəziyyətindən asılı olaraq borc vəsaitlərindən istifadə hesabına həyata keçirilirdi.*

LBO-nun leveraged Management Buy-Out (LMBO) adlı xüsusi variantı əsasında müəssisə onun işçilərinə və ya öz üzərinə müəssisəyə rəhbərlik etmək öhdəliyi götürən üçüncü şəxslərə satılırdı. Bir çox hallarda iqtisadi ədəbiyyatlarda bu variantı müəssisənin rəhbər kadrları tərəfindən kredit götürmək vasitəsi ilə alışı da adlandırırlar.

Fransada müəssisələrin "Rachat d'une entreprise par ses salariés" (RES) variantında da satışı həyata keçirilirdi. RES mexanizminə görə müəssisəni səhmdar cəmiyyət şəklində holding kompaniya əldə edə bilərdi. Belə şirkətlərin nizamnamə kapitalının formalaşmasında müəssisənin rəhbərləri ilə yanaşı onun işçiləri, həmçinin bu əməliyyatın həyata keçirilməsində maraqlı olan digər investitorlar da iştirak edirdi.*

Müəssisənin hissə-hissə və ya tam alışı "vasitə effekti" adı ilə əsaslandırılırdı. "Vasitə effekti" əməliyyatı isə belə izah olunurdu ki, əgər müəssisənin rentabelliyyəti ssudalar üzrə faiz dərəcəsindən yüksəkdirsə, onda cəlb edilmiş borc kapitalı onun xüsusi vəsaitlərinin rentabelliyyətini kəskin surətdə azaldırdı.

Holding şirkəti "vasitə effektinə" nail olmaq üçün 1 ssudanın zəruri həcmi müəyyən edir və investisiya edilmiş kapitalın rentabelliyyətinin ssuda üzrə faiz dərəcəsindən yüksək olmasına çalışırdı. Belə hallar vergi qanunvericiliyində də nəzərdə tutulurdu. Mövcud vergi qanunvericiliyinə görə, fiziki şəxslərin vergiyə cəlb edilən gəlirləri onların müəssisədən aldığı səhmlərin dəyəri qədər azaldılırdı. Belə üsul özünü daha çox ağır maliyyə şəraitində olan müəssisələrin özəlləşdirilməsi zamanı doğruldurdu. Bu halda müəssisənin səhmlərinin çox hissəsinin işçilərə güzəştli satışı yalnız

kiçik və ya orta şirkətlərdə tətbiq olunurdu. Bu zaman müəssisənin işçiləri aşağıdakı güzəştlərdən istifadə edə bilirdi:

- səhmlərin sahibində 2 il ərzində saxlanması şərti ilə onun dəyərinin 20 faizinə qədər güzəşt;
- səhmlərin dəyərinin tam ödənilməsinədək sahibində saxlanması şərti ilə 3 il ərzində ödəməyə möhlət;
- alınmış səhmlərin sahibində 1 il ərzində saxlanması şərti ilə sosial təminat sisteminin aylıq limiti çərçivəsində hər bir alınmış səhmə əlavə 1 səhm pulsuz verilir.

Fikrimizcə, bu əsasda fransız özəlləşdirilməsindən Azərbaycan üçün örnək ola biləcək bəzi nəticələr çıxarmaq məqsədəuyğundur. Belə ki, yuxarıda qeyd olunan əməliyyatların əsas məqsədi daimi səhmdarların "möhkəm nüvəsini" formalaşdırmağa yönəldilirdi. Bu "nüvəyə" özəlləşdirilmiş şirkətlərin 0,5-5% kapitalına sahib olan işçilər daxil edilirdi. Bütövlükdə bu qrupun sərəncamında sahibi ən azı 2 il ərzində dəyişilməyən 15-30%-lik səhm paketi olurdu və onlar özəlləşdirilmiş müəssisələrin "möhkəm nüvəsi"ni təşkil edirdilər. "Möhkəm nüvə" idarəetmə üzərində sabit nəzarət və arzuolunmaz investorlardan müdafiə elementlərinə malik idi.

"Möhkəm nüvə"də təmsil olunan səhmdarlar müəyyən olunmuş müddət ərzində (adətən qaydaya görə 2 il) səhmlərini satmamaq öhdəliyini üzərlərinə götürür, sonrakı 3 ildə isə onu satmaq istəyini şirkətin inzibati şurasının icazəsi ilə həyata keçirir və bu istiqamətdə tam məsuliyyəti daşıyırdı. Bu proses kapitalın sabitliyinə və müəssisə üzərində maliyyə nəzarətinə təminat verirdi. Bundan başqa, ölkədə "möhkəm nüvə"yə təkrar nəzarət mexanizmi yaradılaraq, "sabit səhmdarlar bloku"nun fəaliyyəti daha da möhkəmləndirilmişdi. Bu metodun üstünlüyü bir də onunla izah olunurdu ki, hər bir yeni özəlləşdirmə əməliyyatı özündən əvvəlki möhkəmləndirir və öz növbəsində özü də güclənirdi.

Azərbaycanda özəlləşdirmənin ikinci mərhələsinin yeni başladığını nəzərə alsaq belə təcrübənin bir neçə istiqamətdə tətbiqi səmərə verə bilər. Əvvəla, RES modeli üzrə özəlləşdirmə müəssisələrə menecerlərin cəlbə üçün münbit şərait yaradır. Azərbaycanın dövlət müəssisələrində idarəetmə heyətinin əsasən "qırmızı direktorlar" korpusundan ibarət olan köhnəlmiş strukturunu nəzərə alsaq, fikrimizcə, bu təcrübəyə diqqət yetirməyə və onun ölkəmizdə tətbiqi barədə fikirləşməyə dəyər.

Digər bir tərəfdən, Fransa özəlləşdirilməsinin başlıca xüsusiyyətlərindən biri onun məhdud maliyyə bazarı, kapital çatışmazlığı şəraitində aparılmasıdır. Bu problem Azərbaycana, o cümlədən digər inkişaf etməkdə olan dövlətlərə, xüsusilə də postsosialist ölkələrinə də xarakterikdir. Fransa bu problemi potensial alıcılara təklif olunan səhmlərin qiymətini onun gələcək bazar məzənnəsindən 10-15% aşağı təyin etməklə həll etdi.

Mütəxəssislərin fikrincə, məhz belə siyasət Fransa özəlləşdirilməsinin fərqləndirici xüsusiyyətini təşkil etməklə, onun müvəffəqiyyətinin əsas səbəblərindən biri sayıla bilər. Bununla dövlət gəlirinin bir hissəsini itirsə də, strateji planda çox şey qazanmışdır. Belə ki, özəlləşdirilmiş müəssisələrin səhmlərinin fiksə edilmiş qiymətlə təklifi zamanı tələb təklifi bir neçə dəfə üstələmişdir. Məsələn "Sen Qoben" şirkətinin səhmlərinin özəlləşdirilməsinə start verilən kimi tələb təklifi 14 dəfə ötmüşdür.*

Fransada müəssisələrin özəlləşdirilməsi zamanı "sabit səhmdarlar blokunun" yaranması xırda səhmdarların hüquq və mənafeyinin qorunması baxımından da təqdirəlayiqdir. Azərbaycanda səhmdarların hüquqlarının pozulmasının tipik nümunələrinə xırda səhmdarların nizamnamə fondunun yenidən qiymətləndirilməsi vasitəsilə ümumi yekundakı xüsusi çəkisinin aşağı salınması, dividendlərinin ləngidilməsi, idarəetmə ilə bağlı qərarların qəbulundan müxtəlif bəhanələrlə

sıxışdırılması və son nəticədə onların yeni yaranmış səhmdar kimi mülkiyyətçilər sinfinin təcrübəsiz nümayəndəsi olaraq sıradan çıxarılması daxildir. Belə neqativ hallar Azərbaycanda özəlləşdirmə nəticəsində səhmdar cəmiyyətə çevrilmiş müəssisələrin əksəriyyəti üçün xarakterikdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, fransız özəlləşdirilməsi xarici kapitalın cəlb edilməsi baxımından da digərlərindən üstün cəhətləri ilə fərqlənir. Fransız firmalarının özəlləşdirmə məqsədilə hərraclara çıxarılmış səhmlərinə Amerikanın pensiya fondlarının, payçı banklarının marağı xüsusilə yüksək olmuşdur. Lakin, xaricdən kapital axını nə qədər çox olsa da belə Fransa hökumətinin yeritdiyi düzgün və məqsədyönlü siyasətinin nəticəsi olaraq özəlləşdirilmiş müəssisələrin heç birinin bütövlükdə xaricilərin sahibliyinə keçməsi faktı qeydə alınmamışdır. Çünki, buna özəlləşdirmə haqqında Qanunla xarici agentlərin səhmdar kapitaldakı payının 20 faizdən çox ola bilməməsi məhdudiyəti imkan vermirdi. Fransız özəlləşdirilməsinin zəngin təcrübəsi bir daha sübut etdi ki, hökumətin özəlləşdirmə siyasətindəki hüquqi baza ilə möhkəmləndirilmiş sərt tədbirləri tez bir zamanda böyük müvəffəqiyyətə təminat verir.

Lakin, Britaniya və Fransanın özəlləşdirmə sahəsindəki müvəffəqiyyətləri fonunda Avropa Birliyinin digər üzv ölkələrində, o cümlədən Avstriya, AFR, İtaliyada dövlət bölməsinin payının yüksək olmasına baxmayaraq, onların heç birində geniş miqyası özəlləşdirmə kursu start götürmədi.

Əgər Böyük Britaniyada yalnız 1988-ci ilin əvvəlinə qədər dəyəri 20 milyard funt sterlinqdən çox olan, ümumi yekunda xüsusi çəkisi 40 faizə bərabər dövlət əmlakı özəlləşdirilmişdisə, eləcə də Fransada qısa müddət ərzində, cəmi 14 aya qarşıya qoyulan plan üzrə özəlləşdirmənin üçdə biri həyata keçirilmiş və ondan 71 milyard frank gəlir əldə edilmişdirsə, İtaliya hökuməti 1980-1987-ci illər ərzində ildə orta hesabla 4-5 dövlət müəssisəsini və başqa sözlə desək 100 min iş yerini özəl bölməyə güzəştə getmiş və nəticədə bütün dövr üzrə bu fəaliyyətdən 7 trilyon italyan lirəsi vəsait qazanmışdır. AFR-də isə 1984-1987-ci illər ərzində dəyəri 5 mlrd. markadan çox olan 50-dən artıq dövlət müəssisəsinin səhmləri bütövlükdə və ya qismən satılmışdır. 1986-cı ilin sonuna qədər özəlləşdirməyə start veriləndən ötən 10 il ərzində İspaniyada 245-dən çox şirkət yenidən qurulmuş və özəlləşdirilmişdir.

Hətta Hollandiyada çox da iri olmayan, hamısının birlikdə aktivlərinin dəyəri 60 mln dollar təşkil edən 36 dövlət şirkəti və dövlətin KLM-dəki (Avropanın aparıcı aviaşirkətlərindən biri) 307 mln. dollar dəyərində 23 faizlik səhm payı özəlləşdirilmişdir.*

Dövlət bölməsinin qarışıq iqtisadiyyatda rolu və onun qiymətləndirilməsi üsulları hələ də dərin elmi araşdırmaların tədqiqat obyektindən düşmür. Bu istiqamətdə müxtəlif araşdırmalar aparmış Fransanın sosial tədqiqatlar və proqnozlar mərkəzi dövlət bölməsinin təsirindən asılı olaraq, iqtisadiyyatda dövlətin ənənəvi müdaxiləsinə məruz qalan sahələri 4 qrupda təsnifləşdirmişdir: energetika, nəqliyyat, rabitə və emaledici sənaye. Bu mərkəz tərəfindən aparılmış digər tədqiqatlar əsasında dünyanın bir çox ölkələri üzrə əhalinin məşğulluğu və məcmu satışın həcmi ortaçəkili kəmiyyətinin nisbəti bazasında dövlətin iqtisadiyyata təsir indeksi müəyyənləşdirilmişdir. Ötən əsrin 80-ci illərinin əvvəlinə, özəlləşdirmə siyasətinin aparılmasınadək olan dövrdə bu göstəricinin inkişaf etmiş dövlətlər üzrə ardıcılıqla belə dəyişirdi: Böyük Britaniya-84, İtaliya-83, Fransa-80, İsveç-72, Niderland-66, İsveçrə-65, İspaniya-60, AFR-59, Belçika-50, Avstraliya-52, Yaponiya-30, ABŞ-15. Bu göstəricilər tam korrektəsiz olmasa da, həmin dövr üzrə dövlətin təsərrüfatçı rolunu qiymətləndirmək üçün kifayət qədər mənzərə formalaşdırmağa imkan verirdi.*

Fransada dövlət müəssisələrinə məxsus olan 70 "törəmə" şirkətinin 1986-cı ildən sonra özəlləşdirilməsi zamanı əksəriyyətinin alıcısı xarici investorlar olmuşdur. Qərbin inkişaf etmiş sənaye dövlətlərində özəlləşdirməyə baxışın birmənalı olmaması, İngiltərə və Fransada dövlət mülkiyyətinin geniş miqyasda ixtisarı, AFR, İtaliya və digər dövlətlərdə isə bu tip qərarların məhdud çərçivədə qəbulu fonunda Yaponiyada özəlləşdirmənin startı bir çoxları üçün gözlənilməz olmuşdur. Yapon təcrübəsindən danışarkən, burda ilk baxışdan özəlləşdirmənin 70-ci illərin sonunda deyil, 80-ci illərin ortalarında uzun müddətli müzakirələrdən sonra başlaması diqqəti cəlb edir. Prosesin gedişi ərzində özəlləşdirməyə hökumət səviyyəsində yüksək nəzarət mexanizminin tətbiqi yaponların bu prosesə ehtiyatlı münasibətinin başlıca göstəricisi hesab oluna bilər.

Avropa dövlətləri ilə müqayisədə yapon özəlləşdirməsi start vəziyyətinə görə də fərqlənir. Əgər Britaniya, Fransa, AFR, İtaliya və digər dövlətlərdə özəlləşdirmə ərəfəsində sənaye məhsulunun, milli gəlirin artım tempinin azalması müşahidə olunurdursa, Yaponiyada əksinə olaraq həmin dövlətlərlə müqayisədə üstün artım tempi qeydə alınmışdı (bax.cədvəl 2.1.).

Yapon özəlləşdirilməsində bilavasitə baş nazirə tabe olan xüsusi məsləhət orqanları, o cümlədən İnzibati işlər üzrə Müvəqqəti Komissiya (1981-1983-cü illər), İnzibati islahatların aparılması üzrə Yeni Şura (1987-1990-cı illər) və digərləri özünəməxsus surətdə aparıcı rol oynamışdır. Bu orqanlara məşhur alimlər, yüksək ixtisaslı, təcrübəli menecerlər də daxil idilər. Onların başlıca fəaliyyəti özəlləşdirməni mərhələlərlə həyata keçirmək məqsədilə konkret planlar işləyib hazırlamağa yönəlmişdi.

Yapon özəlləşdirilməsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri arasında inzibati islahatların bu struktur islahatına paralel olaraq həyata keçirilməsi daha qabarıq surətdə seçilir. Burada özəlləşdirmənin makroiqtisadi səviyyədə fiksəl məqsədləri ilə yanaşı inzibati strukturun dəyişdirilməsi də qarşıda duran vəzifələr siyahısına daxil edilmişdi. Təbii ki, sənayecə inkişaf etmiş digər dövlətlərdə olduğu kimi Yaponiyada da inhisarçı müəssisələrin işinin effektivliyinin rəqabət əsasında yüksəldilməsi, onların idarəetmə sistemində islahatların aparılması, korporativ idarəetmə sisteminin tətbiq imkanlarının artırılması qarşıda duran başlıca məqsədlərə aid edilirdi. Yaponiya və digər inkişaf etmiş ölkələrdə özəlləşdirmə təcrübəsini yekunlaşdırarkən ABŞ-da bu istiqamətdə aparılmış tədbirlərə qısaca olsa da toxunmağı vacib hesab edirik.

ABŞ özəlləşdirilməsinin başlıca məqsədlərinə dövlət və bələdiyyə müəssisələrinin təklif etdikləri əmtəə və xidmətlərin dəyərinin aşağı salınması, istehsalın effektivliyinin yaxşılaşdırılması daxildir. Okeanın o tayında özəlləşdirmənin gedişi geniş miqyaslı olmasa da, dövlət müəssisələrinin kontrakt əsasında icarəyə və idarəetməyə verilməsi ABŞ özəlləşdirilməsinin başlıca xüsusiyyəti hesab oluna bilər.

Nəticə

İnkişaf etmiş sənaye dövlətlərinin özəlləşdirmə təcrübəsi onu göstərdi ki, bu ölkələrin timsalında mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsi əsasən üç üsulla həyata keçirilmişdir. Onların arasında ən geniş yayılanı fond birjası vasitəsi ilə müəssisələrin səhmlərinin bütün arzu edənlər arasında satışınının təşkilidir. İkinci üsul - şirkətin kapital payının özəl şəxslərə satışdır. Bu üsul daha çox ağır maliyyə vəziyyətindən çətinlik çəkən müəssisələrdə tətbiq olunmuşdur. Burada başlıca məqsəd təklif olunan kapitalla payçının maraqlandırılmasına yönəlmişdir. Belə üsulla özəlləşdirməyə misal kimi "Britiş reylin" mehmanxana şəbəkəsini göstərmək olar. Nəhayət, üçüncü üsulla özəlləşdirmə səhmlərin məhdud şəxslər dairəsinə - müəssisənin işçilərinə və ya menecerlərə - satılması hesab edilir. Qərbdə

özəlləşdirmənin gedişi zamanı ən çox tətbiq olunan özəlləşdirmə forması baş idarəyə məxsus olan və əsas istehsal fəaliyyətinə münasibətdə periferik (zahiri) rol oynayan "törəmə" müəssisələrinin satışı hesab olunur. Bu forma daha çox İtaliya və İspaniyaya xarakterik olsa da, sonradan Böyük Britaniya və Fransada da tətbiq edilmişdir.

Bələliklə də inkişaf etmiş dövlətlərdə özəlləşdirmə təcrübəsinə yekun vuraraq, onu qeyd etmək mümkündür ki, bu proses ayrı-ayrı ölkələrdə dövlət bölməsinin fərqli şəkildə ixtisarı ilə nəticələnsə də ÜDM-də dövlət xərclərinin ciddi azalması ilə müşahidə olunmamış, hətta bəzi ölkələrdə artım qeydə alınmışdır.

Cədvəl məlumatlarına əsasən demək olar ki, inkişaf etmiş ölkələr üzrə dövlət xərclərinin ÜDM-də payının orta göstəricisi 1980-ci ildə 42 faizə qarşı artaraq 1996-cı ildə 47,3 faiz təşkil etmişdir. Bu tendensiya Niderland, Böyük Britaniya və İrlandiya istisna olmaqla bütün ölkələrdə müşahidə edilmişdir. Adı çəkilən ölkələrdə isə təhlil olunan dövr ərzində dövlət xərclərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi azalmışdır. Fikrimizcə, bu azalma tendensiya-sında özəlləşdirmənin rolu yüksək olmuşdur, digər ölkələrə gəlincə, orda dövlət xərclərinin artımına doğru gedən prosesləri bazar iqtisadiyyatının getdikcə vüsət alan sosial orientasiyası ilə izah edilə bilər.

Bu global, ümumbəşəri xarakter almış, geniş coğrafiyaya malik prosesin sənayecə inkişaf etmiş dövlətlərdəki roluna və tarixinə qısaca ekskurs etdikdən sonra, həmin təcrübədən çıxış edərək Azərbaycanda özəlləşdirmə prosesinin perspektivinə mövcud iqtisadi reallıqlar çərçivəsində müsbət təsir göstərmək imkanına malik olan xüsusiyyətlərə diqqət yetirilməsini vacib hesab edirik.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Avropa qitəsinin Qərb hissəsində özəlləşdirmə ilə bağlı kifayət qədər təcrübə toplansa da, onun Azərbaycan praktikasında olduğu kimi tətbiqi ziyanlı nəticələr verə bilər.

Əvvəla, Azərbaycanda həmin dövlətlərdə olduğu kimi səhmlərin real məzənnəsini müəyyənləşdirən nə fond birjalari, nə də ki, ona tələbin formalaşmasında mühüm rol oynaya biləcək sərbəst kapital bazarı yoxdur.

İkincisi, özəlləşdirmənin gedişində xüsusi rol oynamaq imkanına malik investisiya mühiti və ona təminat məsələləri bizim ölkəmizdə külli miqdarda maliyyə vəsaitlərinin səfərbərliyə alınmasını tələb edir və onun həcmi ilə nəticənin səmərəliliyi arasındakı mütənasiblik xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Qərb dövlətlərinin özəlləşdirmə təcrübəsi onu da sübut etdi ki, müəssisələrin fəaliyyətinin iqtisadi effektivliyi mülkiyyət hüquqlarından çox rəqabətdən asılıdır. Çünki, özəlləşdirmə heç də birdən-birə, proses başa çatan kimi avtomatik surətdə ictimai istehsalda xərclərin aşağı düşməsi mexanizmi yarada bilməzdi. Belə olan halda da nəticədə bu prosesdən qısa müddət ərzində daha çox ölkə vətəndaşının uda bilməsi şübhəli görünür. Bu məqsədə tez nail olmaq dərəcəsi özəlləşdirmədən sonrakı dövrdə mülkiyyət hüquqlarının yenidən bölgüsü, investisiya mühitinin əlverişli əsaslarla qərarlaşması və bu istiqamətli çoxsaylı amillərdən asılıdır.

2.1. Latın Amerikasını ölkələrində özəlləşdirmə

Latın Amerikasını ölkələrində özəlləşdirmə təcrübəsi həddindən artıq rəngarəngdir. Bu qitədə özəlləşdirmə ilə bağlı situasiyalar yalnız ayrıca dövlətlər üzrə deyil, həm də ölkə daxilində müxtəlif

mərhələlər çərçivəsində fərqlənir. Özəlləşdirmə ərəfəsində Latın Amerikasını dövlətlərindəki şərait müxtəlifliyi, onun gedişi zamanı tətbiq olunan forma və üsulların özünəməxsusluğu son nəticədə regionun hər bir dövlətinin bu istiqamətdəki fəaliyyətdən fərqli nəticələr əldə etməsini şərtləndirmişdir. Lakin buna baxmayaraq regionun özəl xüsusiyyətləri və oxşar problemləri ayrı-ayrı özəlləşdirmə təcrübəsi üzrə də paralellər aparmağa və yekunları eyni meyarlar əsasında qiymətləndirib, nəticələr çıxarmağa şərait yaratmışdır. Latın Amerikasını ölkələrində bütövlükdə özəlləşdirmə siyasəti 2 başlıca məqsəd güdmüşdür. Onlardan biri milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini artırmaq, ikincisi isə daxili və xarici borcları azaltmaqdan ibarət olmuşdur. Çili istisna olmaqla, regionun digər dövlətlərində özəlləşdirmə proqramının işlənməsi zərurəti sosial-iqtisadi şəraitin pisləşməsi nəticəsində ortalığa çıxmışdır. Çilidə özəlləşdirmənin motivi daha çox ideoloji xarakterlə ifadə edilmişdir. Region ölkələrinin dövlət müəssisələrinə, bəzi istisnalarla, aşağı effektivlik, zərərli fəaliyyət, köhnə idarəetmə və istehsalat strukturu xarakterik idi. Daimi büdcə subsudiyaları, hökumətin maliyyə dəstəyi fonunda zərərli işləyən dövlət müəssisələrinin təklif etdikləri məhsul nə xidmətlərinə keyfiyyət və nə də qiymət rəqabətində özünü doğrultmaması bir çox hallarda ölkə büdcəsinin qeyri-balans vəziyyətində kəsirinin getdikcə çoxalmasını və dövlətin borclarının artımını səciyyələndirmişdir. Statistik məlumatlara görə, ötən əsrin 80-ci illərində dövlət müəssisələrinin zərəri Argentinada 7%, Braziliyada isə 14 faiz təşkil edirdi. Həmin onilliyin sonuna olan digər məlumata görə, Argentinada dövlət büdcəsinin kəsirinin 80 faizini dövlət bölməsinə məxsus olan və zərərli işləyən müəssisələrin subsidiyalar hesabına maliyyələşdirilməsi şərtləndirmişdir. Bütün bu proseslər son nəticədə dövlətin xarici borclarının kəskin artımına gətirib çıxartmışdı. Belə ki, 90-cı illərin əvvəlinə Argentinanın 13 aparıcı dövlət şirkətinin xarici borcu ölkənin bütün xarici borclarının 1/4-nə bərabər səviyyəyə çatmışdı. Latın Amerikasını və ümumiyyətlə "üçüncü dünya" dövlətləri arasında əhatə dairəsinə görə seçilən və müvəffəqiyyəti çoxluq tərəfindən etiraf olunan mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsi proqramı Çilidə həyata keçirilmişdir.

Tədqiqatçıların fikrincə, region ölkələri arasında sərt özəlləşdirmə variantı özünü Çilidə və Argentinada biruzə vermişdir. Latın Amerikasında özəlləşdirmə təcrübəsi ilə daha yaxından tanış olmaq məqsədilə ayrı-ayrı ölkələrin təmsalında özəlləşdirmə praktikasına təfəsilatlı şəkildə nəzər yetirək.

Çilini birinci özəlləşdirmə dalğası 1973-cü ildə hərbi hökumətin hakimiyyətə gəlməsindən sonra öz ağışuna aldı. Özəlləşdirmə ərəfəsində Çili iqtisadiyyatında dövlət bölməsi hökmran mövqeyə malik idi. Yeni hakimiyyət öz ideoloji düşüncələrinin təsiri altında belə bir qərara rəvac verdi. Belə ki, həmin dövrdə maliyyə bölməsinin və hasilat sənayesinin 85 faizindən çoxu, əkinə yararlı torpaqların isə 60 faizinə qədər dövlət bölməsinin payına düşürdü.

Çili hazırda özəlləşdirmənin bir neçə dalğasını arxada qoymuşdur. Bu ölkədə özəlləşdirmənin birinci dalğası 1969-1973-cü illərdə müsadirə edilən mülkiyyətin, əsasən də mərkəzi bank istisna olmaqla digər bankların əvvəlki sahiblərinə qaytarılmasını əhatə etmişdir. Bu proses 1974-1975-ci illərdə həyata keçirilmişdir. Özəlləşdirmənin gedişi zamanı hərəc üsuluna üstünlük verilmişdir. Birinci mərhələdə hərəc üsulu ilə özəlləşdirmə nəticəsində 500-dən çox dövlət müəssisəsindən yalnız 19-u özəlləşdirilməmiş, yerdə qalanları isə özəl bölmənin mülkiyyətinə verilmişdir. Bu dövr həm də müsadirə edilmiş torpaqların xeyli hissəsinin əvvəlki sahiblərinə qaytarılması, bir hissəsinin isə hərəc vasitəsilə satılması ilə də xarakterikdir. Bu zaman özəlləşdirmənin obyektinə meşələr, su resursları, kənd təsərrüfatının istehsalat alətləri, şəkər sənayesi müəssisələri və digər bu tipli təsərrüfat subyektləri daxil idi.

İkinci dalğa 1975-83-cü illəri əhatə etməklə, daha çox bankların və müəssisələrin özəlləşdirilməsi ilə fərqlənir.

1985-1986-cı illəri əhatə edən üçüncü özəlləşdirmə dalğasının təsiri ilə Çilidə "xalq kapitalizmi" formalaşdırılmışdır. Bu dövrdə hasilat və poladtökmə sənayesinin, kommunal xidmət sferasının iri müəssisələri özəlləşdirilmişdir.

Çili özəlləşdirilməsinin dördüncü dalğası 1986-cı ildən sonrakı dövrü əhatə edir və 40-dək daha yüksək effektivlik və rentabellik göstəricisinə malik müəssisə və sahələrin bütövlükdə özəlləşdirilməsi ilə seçilir. Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəlində bu siyahıya hətta ölkənin aparıcı telekommunikasiya və avia şirkətlərinin də adı daxil edilmişdi.

İkinci özəlləşdirmə dalğasının gedişi zamanı baş vermiş qanun pozuntuları bir sıra maliyyə sövdələşmələrinin təşkilinə gətirib çıxardığından, 80-ci illərin əvvəlində ölkə dərin iqtisadi tənəzzül və kütləvi işsizlik problemləri ilə üzləşmişdi. Belə ki, 1983-cü ildə Çilidə işsizliyin səviyyəsi 31 faizə çatmışdı.

İri şirkətlərin və bankların səhmlərinin güzəştli şərtlərlə, süni surətdə aşağı salınmış qiymətlərlə satışı iri banklar və sənaye korporasiyalarının maliyyə fırıldaqlarında birgə iştirakına imkan yaratmışdır. Demək olar ki, ölkənin bütün iri şirkətləri banklarla birləşmiş, məqsədli şəkildə ucuz qiymətə satılan səhmlər sonradan eyni bank tərəfindən alınmış və bu əməliyyatlar külli miqdarda mənfəətin dövriyyədən kənarlaşdırılmasında ciddi rol oynamışdır.

İlk əvvəllər xarici kapitalın ölkəyə portfel investisiyalar şəklində misli görünməmiş axını iqtisadi aktivliyi xeyli canlandırsada, aciotac nəticəsində formalaşmış bu prosesin sonradan tez bir zaman ərzində fasilə verməsi müşahidə olunmuşdu. Prosesin ilkin nəticələri üzrə gözlənilən uğurların özünü doğrultmadığını hiss edən hökumət vəziyyətdən çıxış üçün ilk dövrlər faktiki olaraq nəzarətdən kənar qalmış və iflasa istiqamətlənən özəlləşdirmə siyasətindən geri çəkilərək iqtisadiyyatın idarəedilməsində dövlətin rolunu yenidən gücləndirməyə üstünlük vermişdir. Bu məqsədlə 1983-cü ildə 8 aparıcı bankın üzərində dövlət nəzarəti yenidən bərpa olunmuş və bir neçə bank ləğv edilmişdir. Ölkənin Mərkəzi Bankı xarici investorlar qarşısında bir neçə kommersiya bankının borclarını ödəmək barədə öhdəlik götürmüşdür. Bütün bunlardan sonra, özəlləşdirmə üzərində formalaşmış güclü nəzarət mexanizmi və bu prosesə hökumət tərəfindən daimi diqqət yetirilməsi problemin həllində mühüm rol oynaya bilmişdir.

Yalnız situasiyanı sabitləşməsindən sonra dövlət yenidən sürətli özəlləşdirməyə start vermişdir. Lakin bu dəfə özəlləşdirmənin gedişinə kifayət qədər ehtiyatlı və diqqətli formada yanaşma və onun prinsipcə yeni modelinə üstünlük verilməsi sonrakı müvəffəqiyyətə əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsir göstərmişdi. Leytmotivini "xalq kapitalizmi" şüarı təşkil edən yeni modelin həyata keçirilməsində pensiya fondları xeyli aktivlik nümayiş etdirirdilər. Bu dövrdə fond birjasının fəaliyyətində müşahidə olunan sabitlik, birinci və ikinci qiymətli kağızlar bazarının formalaşması tələb olunan zəruri maliyyə və kapital bazarının yaranmasında kifayət qədər ciddi rol oynamışdır. Yeni modelin həyata keçirilməsi funksiyası pensiya fondlarının müdiriyyətinə həvalə olunmuşdu. Bundan sonra pensiya fondları özəlləşdirilən müəssisələrin səhmlərini daha sürətlə almağa başladılar ki, nəticədə onların hesabına səhm alan işçilər də səhmdarlara çevrilirə bildilər. Bununla yanaşı Çilidə əmək haqqının 10-20% -i həcmində "qocalığa görə məcburi vergi"də tətbiq olunmağa başladı. Mövcud qanunvericiliyə görə, həmin vergi işçinin istəyindən asılı olaraq 14 özəl pensiya fondlarından istənilən birinə ödənilə bilər. Külli miqdarda maliyyə resursları toplayan və

aktiv investisiya fəaliyyəti ilə məşğul olan fondlar isə öz növbəsində payçılarına müəyyən faizlər ödəməyə başlamışdılar. Qocalığa görə məcburi vergi bütün əmək fəaliyyəti dövrünə şamil olunurdu.

Çilidə kişilər üçün pensiya yaşı 65, qadınlar üçün isə 60 təyin olunmuşdur. Təyin olunmuş yaşdan əvvəl pensiyaya çıxanlara şəxsi yığımlarını sərbəst surətdə ya tam şəkildə, ya da ki, qismən götürmək hüququ verilirdi. Sonradan bu sistem könüllü xarakter daşımağa başladı. Statistik məlumatlara görə, Çilidə həyata keçirilmiş özəlləşdirmə siyasəti nəticəsində pensiya fondlarının payçıların sayı 1981-1990-cı illərdə 2,6 dəfə artmış və göstərilən dövrün sonuna məcmu iş qüvvəsinin 78 faizini əhatə etmişdi.*

Pensiya fondlarının payçıları arasında çoxsaylı firmalar və şirkətlər də var idi ki, onların da nümayəndələri fondun idarə heyətində təmsil olunurdular. Çilidə pensiya fondları kapital bazarının formalaşmasında da aktiv rol oynamış, institusional investor kimi onların qoyduqları sərmayə ölkə üzrə məcmu investisiyaların 70%-ni təşkil etmişdir.

Özəlləşdirmənin 2-ci modeli çərçivəsində yalnız pensiya fondları deyil, həmçinin sığorta şirkətləri və müştərək fondlar dövlət müəssisələrinin səhmləşdirilməsi prosesində fəal iştirak edirdilər.

İnstitusional investorların fəaliyyətində hökumətin də rolu aktiv olduğundan bütün pensiya fondlarının səhm portfelinin 40 faizindən çoxu dövlətin nəzarətində olmuşdur.

Çili özəlləşdirilməsinin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, institusional investordan istifadə mexanizmi və səhmləşdirmə yolu ilə həyata keçirilən "yumşaq" özəlləşdirmədən çıxan nəticələri 4 qrupda təsnifləşdirmək mümkündür.

Əvvəla, dövlətin prosesdə başlıca payçılardan biri olaraq aktiv iştirakı və tətbiq etdiyi səmərəli nəzarət mexanizmi müflisləşmə şəraitində səhmdarların vəsaitlərinin geri qaytarılmasına təminat verirdi.

İkincisi, struktur islahatları çərçivəsində həyata keçirilən investisiya strategiyasına uyğun olaraq fərdi vəsaitlərin bir neçə mərkəzə toplanması, yalnız şəxsi yığımların səfərbər olunması problemini deyil, həm də investisiyaların qarşılıqlı surətdə əvəzlənməsini şərtləndirirdi. Çünki, investisiya resurslarının bir mərkəzdə məhdudlaşdırılması dəqiq seçilmiş istiqamətlər üzrə təsərrüfat fəaliyyətinin təmərküzləşməsinə gətirib çıxarırdı.

Üçüncüsü, investisiyalar mövcud, eləcə də yeni istehsalatın modernləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi istiqamətinə yönəlirdi. Bu zaman konkret investisiya layihələri iqtisadiyyatın daha perspektivli sahələrinə istiqamətlənirdi.

Dördüncüsü, səhmləşdirmə prosesinin şəxsi yığımların məcburi qaydada bir yerə toplanması vasitəsilə həyata keçirilməsi istehlak bazarına pul kütləsinin mənfi yöndə təsir imkanlarını azaldaraq inflyasiya ilə mübarizəyə kömək edirdi.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Çili özəlləşdirilməsinin müvəffəqiyyəti dövlət və özəl bölmənin, mikro və makroiqtisadi proseslərin düzgün koordinasiyası bazasında formalaşmışdır. Eyni zamanda özəlləşdirmədə iştirak edən sosial təbəqələrin fəallığı və aktiv xarici maliyə köməyi də bu prosesin müvəffəqiyyətində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Özəlləşdirmə ilə paralel surətdə

kommersiyalaşdırmanın aparılması, dövlət müəssisələrinin fəaliyyətində rasionallaşdırmanın həyata keçirilməsi və ilk növbədə bu tədbirlərin xarici kapitalın iştirakı ilə yaradılmış müştərək müəssisələrin formalaşmasına gətirib çıxarması müvəffəqiyyətə aparan yolları bir az da qısaltmışdır.

Latın Amerikasının ölkələri arasında Meksikada da özəlləşdirmə vüsətli aparılmışdır. 1991-1992-ci illərdə kommersiya banklarının dövlətə məxsus səhmlərinin satışından əldə edilən vəsaitlə daxili borcun ÜMM-də xüsusi çəkisi 25 faizdən 19 faizədək aşağı salınmışdı. Bu vəsaitlərə qənaət edilməsi nəticəsində sosial cəhətdən zəruri olan təlabatların ödənilməsi sahəsində də müsbət nəticələr əldə olunmuşdu.

Belə ki, hökumətin "həmrəylik" proqramının yerinə yetirilməsi zəif inkişaf etmiş regionlarda elektrik, rabitə, su təchizatı sisteminin qaydaya salınmasında xüsusi rol oynamışdı. Özəlləşdirmə zamanı borcların dövlətsizləşdirilən müəssisələrin səhmlərinə dəyişdirilməsi xarici borcları 8 milyard dollar qədər azaltmağa imkan vermişdi.

Region ölkələri arasında Meksika özəlləşdirmə zamanı xarici kapitalın iştirakına ehtiyatlı münasibətilə də fərqlənir. Meksika hökumətinin xarici investidlərə münasibətindəki bu cür mövqeyi nəticəsində özəlləşdirilən müəssisələrin səhmlərinin 98 faizi yerli şirkətlərin sahibliyinə keçmiş, xarici kapitalın bank sistemindəki payı 1 faizdən çox olmamışdır. Bu nəticələri şərtləndirən başlıca səbəblərdən biri xarici kapitalın özəlləşdirmə prosesində iştirakı ilə bağlı məhdudiyətlərin çoxluğu idi.

Bütün bunlara baxmayaraq, Meksika özəlləşdirilməsini məqsədlərə çatmaq baxımından, eləcə də əldə olunmuş vəsaitlərin həcmi nöqteyi nəzərindən müvəffəqiyyətli adlandırmaq mümkündür. Lakin, Meksika özəlləşdirilməsi Çili özəlləşdirilməsindən fərqli olaraq reallaşdırılma tempinə görə sürətli hesab oluna bilməz.

Meksika hökuməti 1983-1987-ci illərdə özəlləşdirmə sahəsində ilkin dövrdə təcrübə yığmağa və bəzi mexanizmləri sınaqdan çıxarmağa çox vaxt ayırdığına görə onun reallaşdırılma tempi aşağı olsa da, 90-cı illərdən başlayaraq əhatə dairəsi genişlənməklə yanaşı sürəti də yüksəlmişdir. Belə ki, əgər 1983-1990-cı illər çox da böyük olmayan və strateji əhəmiyyət kəsb etməyən şirkətlərin özəlləşdirilməsi ilə xarakterik idisə, sonradan iri müəssisələr - 1990-cı ildə telefon şəbəkəsi, 1991-ci ildə qara metallurgiya sənayesi, 1992-ci ildə şosse magistral yolları, 1993-cü ildə limanlar və aeroportlar dövlətsizləşdirilmişdir.*

Meksikanın özəlləşdirmə tərcübəsində diqqəti cəlb edən mühüm cəhətlərdən biri də vaxtla milliləşdirilmiş müəssisələrin əvvəlki sahiblərinə qaytarılması, yəni korporasiyalaşdırılması hesab oluna bilər. Bu tədbir 200-dən çox müəssisəni əhatə etmiş və həmin proses çərçivəsində onlar əvvəlki sahiblərinin xüsusi mülkiyyətinə verilmişdi. Bu proseslə paralel surətdə həmin dövr ərzində həm də 500-dən çox müəssisə özəlləşdirilmişdir.*

Latın Amerikasının digər ölkələrində özəlləşdirmənin start götürməsi uzunmüddətli müzakirələrin nəticəsində mümkün olmuşdur. Hələ ötən əsrin 60-70-ci illərində bu regionda özəlləşdirmə nadir hadisə hesab olunurdu. Yalnız istisna olaraq Argentinada 60-cı illərdə bələdiyyə nəqliyyatı özəl mülkiyyətə verilmişdir. Latın Amerikasının ölkələrində sabit və ardıcıl özəlləşdirmə siyasəti 80-ci illərdən başlamışdır. Braziliyada da özəlləşdirmə yalnız 80-cı illərin sonunda Federal Şuranın qərarından sonra geniş vüsət almışdı. 1991-92-ci illərdə bu ölkədə iri metallurgiya firmaları, dəmiryol nəqliyyatı, avto və aviaşirkətlər özəlləşdirilmişdir. Bu dövr ərzində 100-dən çox kiçik dövlət müəssisələrinin tam və ya qismən özəl bölməyə verilməsi də müşahidə olunmuşdu.

Sonradan özəlləşdirmə dalğası neftkimya və mineral gürbələr istehsalı obyektlərini də əhatə etmişdir.

Argentinada özəlləşdirmənin sürəti 1989-cu ildən sonra Menemın prezidentlik hakimiyyəti dövründə "Dövlət idarəetməsində islahatlar haqqında" Qanunun qəbulundan sonra yüksəlməyə başladı. Bu Qanunla hökumətə dövlət müəssisələrinin fəaliyyətinə müdaxilə edərək, zəruri hallarda maliyyə yükünü öz boynuna götürmək hüququnun verilməsi də özəlləşdirmənin genişlənməsində əhəmiyyətli rol oynadı. Müəssisələrin özəlləşdirilməsində milli şirkətlərə üstünlük verilməsinin Qanunla rəsmiləşdirilməsi xarici kapitalın region ölkələrindəki aktivliyi fonunda yaranmış iqtisadi asılılıq məsələləri ilə izah olunsada bu ölkə xarici investora münasibətdə nisbətən liberal mövqeyi ilə seçilir.

Argentinada özəlləşdirilən müəssisələrin siyahısına ilkin olaraq zərərli fəaliyyətlərinə görə ildə 5 milyard dollarlıq maliyyə yardımı tələb edən 40 qeyri rentabelli dövlət müəssisəsi daxil edilmişdir. Ölkədə ilk müvəffəqiyyətli və iri özəlləşdirmə əməliyyatı ENTEL telekommunikasiya şirkətini əhatə etmişdir. Növbəti belə tədbirin nəticəsində "Aerolinas Arxentinas" aviaşirkəti və Dövlət Neft Şirkəti özəlləşdirilməyə çıxarılmışdır. Bu şirkətlərin səhmlərinin bir hissəsi, (konkret olaraq ENTEL-in 60 faizi, "Aerolinas Arxentinas"ın 85 faizi) beynəlxalq hərraclarda satışa çıxarıldığından onların başlıca alıcıları ABŞ, İtaliya, Fransa və İspaniya korporasiyaları olmuşdur. 1991-ci ildə özəlləşdirmənin növbəti mərhələsini əhatə edən proqramın qəbulu nəticəsində mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsi islahatları dəmiryol nəqliyyatını, gəmiçilik şirkətlərini, poladtökmə və neftkimya sənayesi müəssisələrini əhatə etmişdir. Nəhayət, 1993-1995-ci illəri əhatə edən üç illik proqrama uyğun olaraq Argentinada özəlləşdirilən müəssisələrin səhmləri ilkin olaraq Nyu-York, London və Buenos-Ayres borsalarında satışa çıxarılməyə başladı. Bu hərraclarda satılmayan səhmlərin taleyi isə mərkəzi hakimiyyət orqanlarına tapşırılırdı.

Region ölkələri arasında özəlləşirməyə gec başlayanlardan biri də Peru idi. Peruya xarici investora 1992-ci ildən sonra - ölkədə aktiv özəlləşdirmə start götürəndə - gəlməyə başlasalarda, sonrakı proseslərdə onlar daha yaxından iştirak etdilər. Belə ki, Perunun dağ-mədən, energetika, telekommunikasiya sahələri üzrə dövlət şirkətlərinin özəlləşdirilməsində ABŞ, Çin, İspaniya, Çili, Meksika, Panamanın aparıcı şirkətlərinin aktiv iştirakı bu ölkəyə xarici kapitalın güclü axınını şərtləndirmişdir.

Latın Amerikasının ölkələrində strateji təyinatlı iri dövlət şirkətlərinin geniş miqyasda özəlləşdirilməsi ilk növbədə kütləvi işsizliyi səciyyələndirsə də (dövlət müəssisələrində 45-55% işçi ixtisara salınmışdı), sonradan bəzi ölkələrin iqtisadiyyatında sabitləşmə meyilləri bu problemi qismən də olsa həll etdi. İlk dövrlər geniş miqyaslı ixtisarlar hesabına kütləvi işsizliyin baş verməsi bəzi müəssisələri xeyli miqdarda kompensasiya ödəməyə məcbur etsə də bu prosesin qarşısını almaq mümkün olmadı.

Latın Amerikasının ölkələrində özəlləşdirmədən əldə edilən gəlirlərin həcmi xarici investora bu prosesdə aktiv iştirakı hesabına gözlənilməyindən də xeyli çox olmuşdur. Belə ki, 1990-93-cü illərdə Argentinada dövlətin özəlləşdirmədən qazancı 9 milyard ABŞ dollarına, Venesuelada yalnız 1991-ci ildə 2,2 milyard ABŞ dollarına bərabər olmuşdur ki, bu da Venesuelaya dövlət büdcəsində müsbət saldo əldə etməyə imkan verirdi.

Ayrı-ayrı şirkətlər üzrə belə göstəricilər əhəmiyyətli çəkisi ilə fərqlənir. Məsələn, 1990-cı ildə "Telmeks"ın 20,4 faizlik səhmi 1,76 milyard dollara, 1992-ci ildə isə cəmi 4,7 faizlik səhmi 4

milyard dollara satılmışdı. Bu şirkətin bir səhminin qiyməti 1991-ci ildə 27 dollardan 1992-ci ildə 56 dollaradək bahalaşmışdı.

Nəticə

Fikrimizi yekunlaşdıraraq, Latın Amerikasını ölkələrində özəlləşdirmə prosesinin əsas xüsusiyyətlərini digər özəlləşdirmə təcrübələri ilə müqayisədə fərqləndirməyi məqsəduyğun hesab edirik. Əvvəla, digər inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə bu regionda özəlləşdirmə daha çox xarici kapitalın müşayiəti ilə həyata keçirilmişdir ki, bu da öz növbəsində region ölkələrində tez bir zamanda kapital bazarının inkişafını, birja fəaliyyətinin genişləndirilməsini şərtləndirirdi. Özəlləşdirmə başlamamışdan Latın Amerikasını ölkələrinə məxsus heç bir səhm paketinin Nyu-York birjasına çıxarılmadığını nəzərə alsaq, məhz özəlləşdirmə nəticəsində yalnız Nyu-York birjasının listinqinə Meksikadan, Argentinadan, Braziliyadan, Venesueladan 34 firma daxil edilmişdi.

Latın Amerikasını özəlləşdirməsinin başqa bir xüsusiyyəti özəlləşdiriləcək obyektlərin ölkə iqtisadiyyatı üzrə əhəmiyyətlik dərəcəsindən, miqyasından asılı olaraq sahələr üzrə təsnifləşdirilməsi və müvafiq surətdə dövlətsizləşdirməyə məruz qalacaq müəssisələrin özəlləşdirmə qrafikinə qabaqcadan işlənilməsidir.

Digər bir maraqlı xüsusiyyət xarici borcların məhz özəlləşdirmədə tətbiq olunan xüsusi mexanizmlərlə azaldılması ilə xarakterizə oluna bilər. Belə ki, Çilidə özəlləşdirmədən əldə edilən vəsaitlərdən xarici borcların örtülməsində aktiv surətdə istifadə olunmuşdur. Eyni zamanda borc öhdəliklərinin özəlləşdirilən müəssisələrin səhmlərinə dəyişdirilməsi hesabına ötən əsrin 80-ci illərinin ikinci yarısında ölkənin xarici borcları 60 faiz azalmışdır ki, onun da 1/3-i məhz qeyd olunan əməliyyat sayəsində baş vermişdir. Bununla yanaşı həmin əməliyyatlar hesabına ayrı-ayrı ölkələrdə dövlətin daxili borcları da əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır.

Latın Amerikasının özəlləşdirmə təcrübəsi təsdiq etdi ki, mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsi prosesində üstünlük sət "deyil", "yumşaq" və mərhələli özəlləşdirmənin tərəfindədir. Məhz Çilidə birinci mərhələdə tətbiq olunmuş özəlləşdirmə mexanizmi dərinədən və dəqiq düşünülməmiş və hüquqi cəhətdən əsaslandırılmamış şəraitdə həyata keçirildiyindən çoxsaylı müəssisələri iflas həddinə, ölkə iqtisadiyyatını isə tənəzzül səviyyəsinə gətirib çıxarmışdır. Bu baxımdan Çilinin təcrübəsi Meksikanı aramla həyata keçirilən "yumşaq" və mərhələli özəlləşdirmə variantına üstünlük verməyə məcbur etdi. Mərhələli özəlləşdirmənin üstünlükləri "Telemeks" in səhmlərinin satışı misalında da aydın görünür. Belə ki, bir il ərzində onun səhmlərinin qiyməti 2 dəfədən çox bahalaşmışdı. Bu proses region ölkələrinin bəzilərinə də iri şirkətlərinin özəlləşdirilməsi prosesində müşahidə olunmuş, bir müddət ötəndən sonra səhmlərin birja qiyməti onun ilkin qiymətindən dəfələrlə baha olmuşdur. Bütün bunlarla yanaşı Latın Amerikasını ölkələrinin özəlləşdirmə təcrübəsinin mənfi cəhətlərini də diqqətdən qaçıрмаq olmaz. Buna misal olaraq, daxili və xarici borc öhdəliklərindən səhmlərin mübadilə prosesində istifadə olunmasını və bu əməliyyatlara görə dövlət büdcəsinin əhəmiyyətli dərəcədə vəsaitdən məhrum edilməsini göstərmək olar.

Latın Amerikasındakı zəngin özəlləşdirmə təcrübəsindən Azərbaycan üçün xarakterik olan ilkin nəticə Çili variantında birinci mərhələnin səhmlərinin ölkəmizdə də uyğun təkrarlanmasıdır. Digər cəhətlərə gəlinə, xarici investisiyaların cəlbi baxımından, institusional investitorların

fəaliyyətinin stimullaşdırılması nöqteyi-nəzərindən Latin Amerikasının region ölkələrinin təcrübəsi Azərbaycan üçün də maraqlı görünə bilər. Bu barədə Azərbaycanda özəlləşdirmə prosesinin gedişinə və perspektivinə qiymət verərkən təfəssilatlı şərh nəzərdə tutulduğundan Latin Amerikasını "şokunun" nəticələrinin təsviri və təhlilini yekunlaşdırırıq.

2.3. Asiyanın yeni sənaye dövlətlərində özəlləşdirmə

Ötən əsrin 70-80-cı illərində özəlləşdirmə dalğası yalnız Qərbi dövlətlərini və Latin Amerikasını ölkələrini deyil, həm də Şərqi yarımkürəsinin Asiya qitəsinin Cənub - Şərqində yeni sənaye dövlətlərini (YSD), Cənubunda Hindistanı, Pakistanı, Qərbində isə Türkiyəni də bürümüşdü.

Bu islahat hətta "üçüncü dünyanın" aşağı eşelonlu ölkələrinin də iqtisadi həyatında özünə yer tapmış, Əlcəzairdə, Mərakeşdə, Malidə, Tanzaniyada, Qərbi Nigeriyada və digər Afrika dövlətlərində də "sınaqdan" keçirilmişdir.

Bununla belə, bu qrup ölkələrdə həyata keçirilən mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsi, müəssisələrin özəlləşdirilməsi siyasətinin nəticələri heç də həmişə birmənalı qəbul olunmur. Bu ölkələr arasında nisbətən müvəffəqiyyətli nəticələr Asiyanın YSD - də və Cənubi Koreyada əldə olunduğundan özəlləşdirmənin xarici təcrübəsi silsiləsi üzrə tədqiqatımızın növbəti mərhələsində həmin ölkələrdə həyata keçirilmiş və bəzilərinə bu gün də davam edən mülkiyyətdə struktur islahatlarına yer ayırmağı daha məqsədəuyğun hesab edirik. Eyni zamanda bu mövzunun davamı olaraq milli, psixoloji, tarixi və regional xüsusiyyətlərinə görə bizə yaxın və doğma olan Türkiyənin 15 illik özəlləşdirmə təcrübəsinin də bəzi cəhətləri ilə bağlı fikir və mülahizələrimizi oxucularla bölüşməyi vacib bilirik.

Asiyanın YSD-də və Cənubi Koreyada özəlləşdirmə təcrübəsi qərbi və rus tədqiqatçıların da çox müraciət etdiyi elmi-tədqiqat mövzularından biridir. Bu mövzunun cəlbədiçi cəhətlərindən ən başlıcası həmin ölkələrdəki inkişaf modelinin xaricdən görünən cəhətləri ilə keçmiş sosialist məkanlı dövlətlər arasında paralellər aparmağın mümkünlüyü ilə izah olunur. Həqiqətən də Asiyanın yeni sənaye dövlətlərinə xas olan inkişaf modelinin bəzi cəhətləri, o sıradan iqtisadiyyatın idarəedilməsində dövlətin güclü rolu, totalitar- diktator rejimi (əsasən də Cənubi Koreyada), sosial-siyasi və təsərrüfat həyatının yüksək dərəcədə militarizasiyası (hərbiləşdirilməsi) uzun illər postsosialist ölkələrində hakim olmuş proseslərlə üst-üstə düşür. Eyni zamanda maraqlı cəhətlərdən biri də həmin sistem daxilində deklarasiya xarakterli dəyişikliklərin, konkret olaraq iqtisadi həyatın liberallaşdırılması, cəmiyyətin demokratikləşdirilməsi tezislərinin biri - birinə oxşarlığıdır. Lakin bizim fikrimizcə, bu modellərin xarici görünüşü oxşar olsa da, daxili siyasətdəki kəskin fərqləri də nəzərdən qaçıрмаq düzgün olmazdı. Unutmayaq ki, YSD-də diktatura rejimi əsasən kommunist ideologiyasına, fəhlə sinfinə qarşı yönəlmişdir. Bu ölkələrdə iqtisadi həyatda dövlət müəssisələrini "yoldaş əmr" deyil, "əlahəzrət mənfəət" idarə etmiş, sosial siyasət mifik "bərabər bölgü və ədalət" formulunun deyil, "qızıl orta təbəqənin" formalaşdırılmasına istiqamətlənmişdi. Bu baxımdan keçmiş sosialist dövlətlərində mövcud olmuş "sərt mərkəzi hakimiyyət" prinsipinin YSD-dəki müvəffəqiyyətlərin əsası kimi təqdim olunması yanlış nəticələrə gətirib çıxara və deməli qərarə daşıya bilər. Bu müstəvidə keçmişdə "bizdə olanla onlarda olanlar" arasında paralel cizgilər axtarmaq və ümumi "resept" müəyyənləşdirmək düzgün deyildir. Ən azı ona görə ki, YSD özəlləşdirmə məqsədlərinə görə, həm inkişaf etmiş dövlətlərdən və həm də postsosialist ölkələrindəki proseslərdən xeyli dərəcədə fərqlənir. Belə ki, əgər inkişaf etmiş dövlətlərdə bazar iqtisadiyyatının hökmranlığı və xüsusi mülkiyyətin dominatlığı şəraitində həyata keçirilən

özəlləşdirmənin məqsədi dövlət müəssisələrinin işinin effektivliyinin yüksəldilməsinə yönəlmişdirsə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, o cümlədən də YSD -də özəlləşdirmə yalnız dövlət mülkiyyətinin əvəzinə xüsusi mülkiyyət formasının yaradılması məqsədini deyil, həm də bazar münasibətlərinin əhatə dairəsinin genişləndirilməsini, bu prosesə əhali məskunlaşmayan rayonların da cəlb edilməsini güdüdü. Keçmiş sosialist dövlətlərində aparılan özəlləşdirmə islahatlarının məqsədi isə kəskin fərqli proseslərə, başlıca olaraq sistem və siyasi dəyişikliklərə, bazar münasibətlərinin təşəkkül tapmasına, təsərrüfat subyektlərinin restrukturizasiyasına istiqamətlənmişdir. Eyni zamanda postsosialist ölkələrində özəlləşdirmənin qarşısında duran təbii inhisar müəssisələrin təsərrüfat hüquqlarının bölünməsi vəzifəsi YSD-də mövcud problemlər və onun həlli yolları ilə bağlı siyahıya daxil deyildi. Müqayisə bazasını genişləndirmək və YSD-dəki özəlləşdirmənin xüsusiyyətləri ilə daha yaxından tanış olmaq üçün bu məkana daxil olan ölkələrin özəlləşdirmə təcrübəsinə ayrı-ayrılıqda nəzər yetirməmişdən əvvəl regional və iqtisadi inkişaf baxımından həmin dövlətlərlə oxşar cəhətlərinin çoxluğuna görə seçilən Cənubi Koreyada özəlləşdirmənin xüsusiyyətləri ilə tanış olmaq məqsədəuyğun hesab edilə bilər.

Cənubi Koreya Respublikasında dövlət müəssisələri milli iqtisadiyyatın inkişafında həmişə mühüm rol oynamış, xüsusilə də ötən əsrin 60-70-ci illərində bu fəaliyyət dairəsində aktivlik səviyyəsi daha da yüksəlmişdir. Həmin illərdə müxtəlif mənbələr üzrə iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinə kapital qoyuluşunun ümumi həcmində dövlət bölməsinin payı 90 faizə çatırdı. Bu proses əsasən dövlət bankları vasitəsilə həyata keçirilirdi. Dövlət bölməsinin sənaye məhsulunun buraxılışının ümumi həcmində xüsusi çəkisi 33 faiz, müvafiq surətdə nəqliyyat xadmətində 20 faiz təşkil edirdi. Dövlət nəzarəti hər şeydən əvvəl strateji istiqamətli öncül sahələrdə, o cümlədən polad və kimyəvi gübrələr istehsalında saxlanılırdı.

Cənubi Koreyada dövlət müəssisələrinin inkişafı 4 mərhələyə bölünür. Birinci iki mərhələ milliləşdirmə və yenilərin yaradılması dövrünü, axırını iki mərhələ isə özəlləşdirmə tendensiyalarının başlanğıc və inkişaf dövrünü əhatə edir.

Birinci mərhələ (1910-1945-ci illər) sülalə hakimiyyəti ilə yapon işğalından azad olma arasındakı dövrü xarakterizə edir. Bu mərhələdə müstəqillik uğrunda mübarizədən sonrakı illərdə müəssisələrin bir çoxu milliləşdirilmiş, digərləri isə yenidən qurulmuş və bu proses əsasən dəmiryol nəqliyyatını, teleqraf və telefon rabitəsini, həmçinin tütün sənayesini əhatə etmişdir.

İkinci mərhələ yapon hökumətinə son qoyulmasından və 1961-ci il may inqilabının başa çatmasından sonra start götürdü. Bu dövrdə vaxtilə yaponlara məxsus olan müəssisələrin əksəriyyəti milliləşdirildi. Belələrinə Koreya Milli Bankını, Sənaye Bankını, Sikkəxananı, Kömür Çıxarma şirkətlərini və başqalarını aid etmək olar.

Üçüncü mərhələ geniş miqyaslı özəlləşdirmənin başlaması dövrünü (1968-1984-cü illər) əhatə edir. Bu dövr özəl bölmənin möhkəmləndirilməsi məqsədilə vaxtilə milliləşdirilmiş müəssisələrin dövlətsizləşdirilməsi ilə xarakterizə olunur. Bu proses nəticəsində 16 iri dövlət müəssisəsi tam özəlləşdirilmişdir. Özəlləşdirmə əsasən səhmlərin xüsusi şirkətlərə və banklara birbaşa satışı formalarında aparılırdı. Bundan başqa, həmin dövrdə bir çox dövlət müəssisələrinin birləşdirmə və təmərküzləşdirilmə yolu ilə yenidən qurulması prosesi də həyata keçirilirdi.

1984-cü ildə "Dövlət müəssisələrinin idarə edilməsi haqqında" Qanunun qəbulundan sonra start götürmüş dördüncü mərhələ hələ indi də davam edir: bu dövr cəmiyyətin aşağı və orta təbəqəsinin aktiv iştirakı ilə həyata keçirilən geniş miqyaslı özəlləşdirmə prosesinin başlanması ilə

xarakterikdir. Koreyada 1961-ci ildən 1983-cü ilə qədər olan dövrdə dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsinin gedişi belə olmuşdur: 1968-ci ildə - Koreya Maşınqayırma Şirkəti, Koreya Yeraltı Nəqliyyat Şirkəti, Koreya Dəniz Nəqliyyatı şirkəti, Koreya Gəmiqayırma korporasiyası, Koreya Aerokorporasiyası (KAL), Koreya Metalçıxarma şirkəti, "İnçen" Dəzgahqayırma korporasiyası, 1971-ci ildə - Koreya Faydalı qazıntıların işlənməsi korporasiyası, Duz istehsalı üzrə Koreya korporasiyası, 1972-ci ildə - Koreya kommersiya Bankı, 1973-cü ildə - Koreya Suvarma korporasiyası, 1978-ci ildə - Koreya Sığorta Şirkəti, 1981-ci ildə - Suların təmizlənməsi üzrə Koreya korporasiyası, "Xanil" bank, Neft məhsullarının yenidən emalı üzrə Koreya korporasiyası, 1982 -ci ildə Seul kredit Bankı, "Tseil" Bank" və 1983-cü ildə "Coxun" bank.

Bu mərhələdə özəlləşdirmə dövlət bölməsinin xeyli ixtisarına gətirib çıxarmışdı. Belə ki, 1988-ci ildə ölkədə fəaliyyət göstərən dövlət müəssisələrinin sayı 102-ə çatırdı ki, onun da 3-ü birbaşa hökumətin nəzarəti altında olmuş, 26-da dövlətin payı 50 faizdən yuxarı, 6-sında əksinə, 50 faizdən aşağı qeydə alınmış, yerdə qalan 67-si isə "törəmə" dövlət müəssisəsi statusu ilə fəaliyyət göstərmişdi ki, onlarında "baş" müəssisəsində dövlətin payı 50 faizdən yuxarı xüsusi çəkini ifadə edirdi.

Cənubi Koreyada maliyyə bölməsinə məxsus dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi prosesi də aktiv həyata keçirilirdi. Belə ki, bu proses nəticəsində 7 kommersiya bankının özəlləşdirilməsi ilə yanaşı 2-si qarışıq mülkiyyət formasında yenidən yaradılmış, həmçinin 43 əmanət kassaları və qısamüddətli ssudalar üzrə ixtisaslaşan 10 maliyyə şirkəti dövlətsizləşdirilmişdir.

Özəlləşdirmə prosesinin hüquqi bazasını təşkil edən qanunvericilik və normativ aktların təhlili göstərir ki, Koreyada bu tədbirin qarşısında başlıca olaraq aşağıdakı məqsədlər durmuşdur:

- müəssisələrin onların fəaliyyət dairəsinin rəqabət şəraitinə keçirilməsi yolu ilə işinin effektivliyinin yüksəldilməsi, istehsalçıların təsərrüfat və texnoloji sərbəstliyinin təmini;
- səhm bazarı vasitəsilə əlavə özəl investisiyaların cəlb edilməsi;
- dövlətin maliyyə öhdəliklərinin onun səhm payının satılması yolu ilə yüngülləşdirilməsi;
- müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərən müəssisələrin mülkiyyətinin vətəndaşlara verilməsi hesabına cəmiyyətin ağırlı sosial problemlərinin həlli.

Özəlləşdirmə planına müvafiq olaraq Cənubi Koreyada müəssisələrin dövlətləşdirilməsi 4 əsas üsulla aparılmışdır.

1) Səhmlərin xüsusi şəxslərə birbaşa və tam satışı. Bu zaman xüsusi şəxslər rolunda maliyyə, sığorta şirkətləri və banklar çıxış edirdi. Bu üsulla Fond Birjası, Koreya nəzarət - təftiş idarəsi özəlləşdirilmişdir.

2) Səhmlərin hissə-hissə, qismən satışı. Bu üsul müəssisədə struktur dəyişikliklərinə əlavə vaxt qazanmaq məqsədi ilə həyata keçirilirdi. Bu zaman dövlət ilkin mərhələdə nəzarət səhm paketini öz əlində saxlayır və yerdə qalan səhmləri hissə-hissə satışa çıxarırdı. Belə üsulla Koreya Xalq Bankı, bir sıra orta həcmli banklar və kiçik müəssisələr özəlləşdirilmişdir.

3) Dövlət müəssisəsinin tam satışı. Hökumət rəqabəti aktivləşdirmək və menecerlərin fəallığını yüksəltmək məqsədilə dövlət müəssisəsinin bütün səhmlərini özəl bölmədə reallaşdırırdı. Bu üsul

Milli Dərslik Ədəbiyyatı nəşriyyatının, Koreya Texnoloji şirkətinin, Koreya Valyuta Bankının özəlləşdirilməsində tətbiq olunmuşdur.

4) Dövlət müəssisəsinin qismən satışı. Bu üsulla özəlləşdirmə zamanı dövlət iqtisadiyyatın hakim mövqeli sahələrində nəzarətini saxlamaq məqsədilə müəyyən miqdarda paya sahib dururdu. Belə üsuldən Koreya Elektron Şirkətinin, Koreya Teleqraf və Telefon şirkətinin, İnhisarçı tütün kombinatının, "Pxoxan" Dəzqahqayırma şirkətinin özəlləşdirilməsində istifadə edilmişdir.

1988-ci ildən etibarən Koreyada özəlləşdirmənin yeni modeli tətbiq olunmağa başlandı. Belə ki, 2 dekabr 1987-ci ildən sonra hökumətin təsdiq etdiyi plana görə, yüksək inkişaf göstəricisinə malik olan dövlət müəssisələrinin aktivlərinin cəmiyyətin geniş təbəqəsi arasında bölüşdürülməsinə start verildi. Burada məqsəd cəmiyyətin aşağı və orta təbəqələrini özəl mülkiyyətin formalaşmasına cəlb etməklə, siyasi və iqtisadi sabitliyin təminatçısı olan orta sinfin yaranmasına yardım etməkdən ibarət idi. Bu zaman dövlət müəssisələri arasından səhmlərinin dəyəri 5 milyard vonqdan çox olan 7 aparıcı şirkət seçilmişdir ki, onların da bu formada özəlləşdirilməsi 1988-ci ilin yayından başlayaraq 1992-ci ilə qədər davam etmişdir. "Xalq səhmləşdirilməsi" adlandırılan bu tədbirin həyata keçirilməsi zamanı dövlət vətəndaşlar, o cümlədən də işçilər və menecerlər arasında bölüşdürdüyü səhmlərin satışına üç il müddətində qadağa qoymuşdu. Burada da məqsəd Fransada olduğu kimi səhmdarların sabit blokunu yaratmaqdan ibarət idi. Fikrimizcə, "xalq səhmləşdirilməsi"nin tətbiqinin Cənubi Koreya üçün bir sıra müsbət nəticələrindən Azərbaycanın özəlləşdirmə praktikası üçün bəzi nümunələri götürmək mümkündür.

Əvvəla, bu prosesə məhz yüksək iqtisadi göstəricilərə malik, rentabelli və perspektivli, eləcə də gəlirli müəssisələrin cəlb olunması xalq arasında səhmləşdirmə əməliyyatını xeyli populyarlaşdıraraq, geniş əhali kütləsinin özəlləşdirmədə fəal iştirakında mühüm rol oynamışdır.

İkincisi, bu son nəticədə müəssisələrin fəaliyyətinə də müsbət təsir göstərmiş ən azı üç il ərzində səhmdar olmaq imkanından bəhrələnmək istəyi müəssisələrin işini maksimum effektiv təmin etmək məqsədilə bacarıqlı menecerlərin bu prosesə dəvət olunmasına şərait yaratmaqla yanaşı sonradan onların fəaliyyəti üzərində nəzarətin möhkəmləndirilməsinə də səbəb olmuşdur.

Üçüncüsü, cəmiyyətdə orta təbəqənin formalaşdırılması istiqamətində yeni mülkiyyətçilər sinfinin yaranması ölkədə bir tərəfdən sabitliyin və demokratikləşmənin inkişafına təkan verirdisə, digər tərəfdən də dövlətin bir sıra sosial problemlərinin həllini sürətləndirdi. Cənubi Koreya ilə yanaşı bu region üzrə özəlləşdirmə təcrübəsi sahəsində digər YSD-nin, Malaziya, Sinqapur, Filippin, Tailand və İndoneziyanın təcrübəsi də maraq doğurur.

Malayziya digər qitə ölkələri ilə müqayisədə inkişafın sosial aspektlərinə daha çox diqqət yetirir. Bunun nəticəsində bu ölkədə dövlət bölməsinin iqtisadiyyatdakı xüsusi çəkisi, Cənubi-Şərqi Asiyanın başqa ölkələri ilə müqayisədə yüksəkdir. Burada hökumət çoxsaylı dövlət təşkilatlarını, sosial infrastruktura obyektlərini, telekommunikasiyanı, limanları nəzarət altında saxlayır. Ölkədə ixracatın strukturunda dünya bazarının konyukturasından asılı olaraq, neft, qalay, təbii kauçuk və palma yağı üstünlük təşkil etdiyindən Malayziya da bu sahələr əsasən dövlət inhisarında saxlanılır. 2001-ci ilin 1 yanvar tarixinə olan məlumata görə, Malayziyada özəl bölmənin Ümumi Daxili Məhsulda xüsusi çəkisi 56 faiz təşkil etmişdir. Həmin dövrdə ölkədə işsizliyin səviyyəsi 3,1 faiz, inflyasiya səviyyəsi ilə 1,3 faiz olmuşdur. Malayziya əhalisinin 49,9 faizi xidmət sferasında çalışır ki, bu sahədə özəl bölmənin payı digərləri ilə müqayisədə daha yüksəkdir. Ümumi daxili məhsulun qeyd olunan dövrə həcmi 340,7 milyard dollar Rinqitt və ya 85 mlrd. ABŞ dollarına

bərabərdir. Onun 47,6 faizi xidmət, 34,3 faizi sənaye, 8,6 faizi kənd təsərrüfatı və 4,1 faizi tikinti bölməsində yaradılır. Əhalinin sayı 23,3 milyon nəfər olan Malayziyada adambaşına düşən Ümumi Daxili Məhsul 4000 ABŞ dollarına çatmışdır.

Malayziya ölkə iqtisadiyyatında investisiyaların və əmanətlərin əhəmiyyətli rolu ilə də bəzi region dövlətlərindən müsbət mənada seçilir. Belə ki, bu ölkə də həmin tarixə investisiyaların ümumi milli məhsulda (ÜMM) xüsusi çəkisi 40,1 faizə, əmanətlərin payı isə 33,6 faizə çatmışdır. Xarici investisiyaların ən çox cəlb edilən sahələr elektronika sənayesi və mehmanxana şəbəkəsidir. Malayziya iqtisadiyyatına ən çox investisiya qoyan ölkələrin siyahısına ardıcıl olaraq ABŞ, Yaponiya, Sinqapur daxildir. 2000-ci il ərzində qoyulmuş investisiyaların həcmi 20 mlrd. Rinqitt və ya 4,3 milyard ABŞ dolları olmuşdur. Malayziyada həyata keçirilən özəlləşdirmə siyasəti sənayeləşdirmə kursu ilə sıx bağlıdır ki, onun başlıca mərhələləri aşağıdakılardan ibarətdir.

1)1957-70-ci illər ərzində ölkədə müstəqillik əldə olunandan sonra idxalın əvəzedici sahələrinin yaradılması üzrə sənaye siyasəti start götürmüşdür.

2)1970-80-cı illər ərzində ixrac yönümlü sənaye siyasəti kursuna başlanılmışdır.

3)1980-99-cu illərdə isə ixrac yönümlü sənaye siyasəti dərinləşmiş və mal mövqeləri üzrə ixracın strukturunda periferik (xammal) sahələrinin azaldılmasına nail olunmuşdur.

Malayziya iqtisadiyyatın dövlət planları vasitəsilə idarəedilməsinə üstünlük verir. Bu ölkədə özəlləşdirmə proqramı 1985-ci ildə qəbul edilmişdir. Onun işlənilməsi və həyata keçirilməsi ingilis iqtisadçıları və maliyyə ekspertlərinin aktiv iştirakı ilə aparılmışdır. Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəlində artıq ölkədə 900 qeyri-maliyyə korporasiyasının özəlləşdirilməsinə start verilmişdir.

1983-cü ildə ölkədə televiziya kanallarından biri, 1985-ci ildə Lotoreya şirkəti, Milli Aviaşirkətdə dövlətin aktivlərinin 30 faizi, sonradan 1988-ci ildə isə daha 40 faizi özəlləşdirilmişdir.

Hazırda ölkədə özəl bölmənin ÜDM-də xüsusi çəkisi 56 faiz təşkil edir.

Malaziyada islahatların fərqləndirici cəhəti ondan ibarət idi ki, bu ölkədə sərbəst şəkildə inkişaf edən özəl bölməyə paralel surətdə yeni dövlət müəssisələri yaradılır. Özəlləşdirmənin başlıca xüsusiyyəti isə Baş Planda 5 il ərzində həyata keçiriləcək və bu prosesdə iştirakçı olacaq hər bir firmanın özəlləşdirilməsi qrafikinə müəyyənləşdirilməsidir. Bu ölkənin iqtisadiyyatının strukturu özəlləşdirmə siyasətinə ehtiyatlı yanaşmanı zəruri edirdi. Belə ki, Malayziyada dövlət bölməsinin işçiləri, özəl bölmə ilə müqayisədə sosial cəhətdən daha çox müdafiə olunduğundan, özəlləşdirmə tədbirləri nəticəsində əhaliyə müxtəlif güzəştlər verilməsinə diqqət artırılırdı. Elə bu məqsədlə də özəlləşdirilən hər bir müəssisənin 5 faizlik səhmləri əvvəlcə "bronlaşdırılır" və sonradan da güzəştli şərtlərlə işçilərə satılırdı. Malayziya da özəlləşdirmə indi də davam edir. Hazırda hökumət genişləndirilmiş özəlləşdirmə siyasətinə üstünlük verir.

2.1. Malayziyada 1983-2000-ci illər üzrə özəlləşdirilmiş layihələrin sektorlar üzrə bölgüsü (ümumi yekunda xüsusi çəkisi faizlə)

Kənd təsərrüfatı - 6,8%

Dağ mədən sənayesi - 4,4%

Sənaye - 14,7%

Tikinti - 14%
Elektrik, qaz və su - 7,7%
Nəqliyyat, saxlanma və rabitə - 12,2%
Ticarət, mehmanxana və restoran - 12, 2%
Maliyyə, daşınmaz biznes xidmətləri - 12 %

Sinqapur YSD arasında yüksək inkişaf səviyyəsinə görə seçilir. Son məlumatlara görə, Sinqapurda adambaşına düşən ÜDM-in həcmi 25 min ABŞ dollarını ötmüşdür. Son illər ölkədə iqtisadi artım müşahidə olunmasa da Sinqapur regionun iqtisadi cəhətdən ən güclü və inkişaf etmiş dövləti hesab olunur. Fond bazarının inkişafı baxımından da Sinqapur region ölkələri arasında fərqlənir. Burada da vaxtı ilə iqtisadiyyatın idarədilməsində dövlətin rolu böyük olmuşdur. Hazırda hökumət tərəfindən ölkənin ÜMM-nin 25 faizinə qədərini istehsal edən 450 şirkət üzərində dövlət nəzarəti həyata keçirilir. Sinqapurun digər Asiya dövlətlərindən fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri bu ölkədə büdcə kəsirinin olmaması və dövlət tərəfindən ÜMM-in 40 faizi səviyyəsində yüksək yığım normasının dəstəklənməsidir. Bu qədər yığım əsasən işçilərə maliyyə köməyi funksiyasını yerinə yetirən müxtəlif sosial fondlar vasitəsilə formalaşdırılır. Sinqapurda özəlləşdirmə istiqamətində ilk addım 1984-cü ildə "Temosek" iri dövlət investisiya şirkətinin səhmlərinin 45 faizinin satışa çıxarılması ilə atılmışdır. Həmin il hökumət qiymətli kağızlar bazarında "Mitsubishi Sinqapur xevi industriz" yapon-sinqapur şirkətində də dövlətin payını reallaşdırmışdır. Bütün bu proseslər "Dövlət bölməsinin bölünməsi üzrə hökumət komissiyası"nın rəhbərliyi altında həyata keçirilmişdir. Bu komissiyada dövlətin iqtisadiyyatda rolunun məhdudlaşdırılmasının tərəfdarları olan pragmatik düşüncəli şəxslərin rəhbərlik etməsi özəlləşdirmənin digər sahələrə də sirayət etməsinə şərait yaratmışdır. Sinqapurda özəlləşdirmənin başlıca məqsədi dövlət tərəfindən dəstəklənən haqsız rəqabət mühitində və bərhad idarəetmə aparatında keyfiyyət dəyişikliklərinə gətirib çıxaran yenidənqurma işlərini həyata keçirməkdən, bütün təsərrüfat subyektləri üçün bərabər rəqabət şəraiti formalaşdırmaqdan ibarət olmuşdur.

Filippində özəlləşdirmə "dövlət biznes fəaliyyətinə mümkün qədər az müdaxilə etməlidir" şüarı altında başlayaraq, ölkəni əsasən Markosun hakimiyyəti dövründə məruz qaldığı ağır iqtisadi vəziyyətdən çıxarmağa istiqamətlənmişdir. Bu məqsədlə ötən əsrin 80-cı illərində maliyyə nazirinin rəhbərliyi altında özəlləşdirmə komitəsi yaradılmış və aktiv islahatlara start verilmişdir. İlk dövrlər özəlləşdirmə islahatları ilə paralel surətdə ticarətin liberallaşdırılması, o cümlədən qeyri-tarif baryerlərinin aradan qaldırılması, gətirilən mallara qoyulan gömrük rüsumunun aşağı salınması istiqamətində də addımlar atılmışdır. Bu məqsədlə 110 dövlət müəssisəsi "özəl əllərə" verilmişdi. Lakin bu ölkədə özəlləşdirmə islahatları həmkarlar təşkilatlarının ciddi müqaviməti altında həyata keçirildiyindən uğur qazana bilməmişdir. Özəl sahibkara inamсыzlığın kütləvi şəkildə təşkil olunmuş etiraz aksiyaları ilə bildirilməsi fonunda tez-tez baş verən nümayiş və tətillər özəlləşdirmənin gedişinə mənfi təsir göstərmişdir. Hazırda Filippin YSD arasında işsizlik səviyyəsi ən yüksək olan ölkədir. 2000-ci ilin yekunları üzrə, Filippində bu göstərici 11,2 faiz təşkil etmişdir. Lakin, bu ölkədə iqtisadi artım səviyyəsi region dövlətləri arasında ən yüksək göstərici hesab olunur. Qeyd olunan dövr üzrə, region dövlətlərinin 5,4 faizlik orta artım tempinə qarşı, Filippində real ÜDM -in artımı 9,89 faiz qeydə alınmışdır. YSD-ləri arasında Filippində adambaşına ÜDM göstəricisi Sinqapur və Malayziyadan sonra üçüncü olaraq, 990 dollar təşkil etmişdir. Ölkədə inflyasiya səviyyəsi region üzrə orta göstəricidən yüksək olaraq 4,4 faizə bərabərdir. 1980-1999-cu illər ərzində Filippinin iqtisadiyyatına qoyulmuş birbaşa xarici investisiyaların həcmi 11,2 milyard dollar olmuşdur.

Özəlləşdirmə ərafəsində Tailanda region ölkələrinə xas olan dövlət mülkiyyətinin dominantlığı hökm sürürdü. Hərbi sənaye müəssisələri, rabitə, energetika, dəmiryol və şəhər nəqliyyatı, dəniz limanları və bir neçə iri tikinti şirkətinin özəlləşdirilməsi bu istiqamətdə dövlətin inhisarını azaltsa da, bu ölkə üçün ötən əsrin 60-cı illərinin sonundan başlayan və Milli İqtisadi və Sosial İnkişaf Planı ilə tənzimlənən özəlləşdirmə çox aşağı sürəti ilə xarakterikdir. Ötən əsrin 80-cı illərinin əvvəlində baş nazirin rəhbərliyi altında yaradılan Dövlət və Özəl İqtisadiyyat Komitəsi özəlləşdirmə tədbirlərinin təşəbbüsçüsü rolunda çox ehtiyatlı çıxış edərək, götürülmüş kursu indi də davam etdirir. Özəlləşdirilməyə çıxarılan dövlət müəssisələrinin əksəriyyətinin zərərli işləməsi (80-cı illərdə mövcud olan 70 dövlət müəssisəsinin xərclərinin ödənilməsinə ÜMM 3,5% həcmində vəsait ayrılırdı) sahibkarlarda bu prosesə marağın xeyli azalmasına gətirib çıxarmışdır. Onların əksəriyyəti həm mövcud bürokratik proseduraları, həm də ki, təsərrüfat riskinin çoxluğunu əsas götürərək özəlləşdirmə islahatlarına laqeyd münasibət göstərdiyindən Tailanda da mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsi siyasəti ciddi uğur qazana bilməmişdir. Beləliklə də, bu ölkədə özəlləşdirmənin qarşısında qoyulan başlıca məqsədlərinə nail olunmamışdır.

Hazırda Tayland iqtisadiyyatı yüksəliş dövrünü yaşayır, 2000-ci ilin yekunları üzrə ölkədə işsizliyin səviyyəsi 3,2 faiz, inflyasiyanın artım tempi 1,56 faiz olmuşdur. Həmin dövrə ÜDM-in real artımı 4,31 faiz qeydə alınmışdır. Bu ölkədə adambaşına düşən ÜDM göstərici YSD-nin orta səviyyəsindən üstün olmaqla, 1121 ABŞ dollarına qarşı 1986 ABŞ dolları təşkil etmişdir. 1980-99-cu illər ərzində Tayland iqtisadiyyatına yönəldilmiş xarici investisiyaların həcmində də artım müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 1980-ci ildə cəmi 1 milyard dollar xarici investisiya yatırılan Tayland iqtisadiyyatına 1999-cu ildə ondan 26,5 dəfə çox xarici sərmayə qoyulmuşdur.

Hazırda Taylandda iqtisadiyyatında özəl bölmənin rolunun xeyli genişləndirilməsi kursu götürülmüşdür. 1996-cı ilin 23 yanvarında təsdiq olunmuş özəlləşdirmə planına görə, hökumət dövlət müəssisələrinin korporasiyalaşdırılması məqsədilə tənzimləyici qurumların yaradılması istiqamətində fəaliyyət göstərir. Bu plana görə, yaxın gələcəkdə Tayland hökuməti ictimai əmtəə və xidmətlərin buraxılışı ilə məşğul olan dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi və restrukturizasiyası ilə məşğul olacaqdır. Bunun üçün artıq dövlət siyasəti səviyyəsində tədbirlər hazırlanmışdır. Belə ki, həmin plan üzrə, 18 dövlət müəssisəsinin 2003-cü ilədək özəlləşdirilməsinə start verilib. Bunlar əsasən strateji əhəmiyyətli, ictimai əmtəə və xidmət tələbatı üzrə ixtisaslaşmış müəssisələrdir. Onların siyahısında enerji sferasının paylaşdırıcı, satış şəbəkələri, hasilat sənayesi, qaz və neft qurumları, telekommunikasiya və nəqliyyat xidmətləri, su təchizatı müəssisələri, aeroportlar, limanlar, yollar da vardır.

Bütün bu obyektlərin korporasiyalaşdırılması və özəlləşdirilməsi onların göstərdiyi ictimai xidmətlərin qiymətini aşağı salmağa, rəqabət qabiliyyətini artırmağa yönələcək.

Nəticə

YSD-nin təcrübəsi özəlləşdirməyə keçidin müxtəlif formalarına görə fərqləndirici xüsusiyyəti ilə daha qabarıq surətdə seçilir. Bu istiqamətdə müxtəlif ölkələrdə fərqli üsullar tətbiq olunsada onları aşağıdakı 5 qrupda təsnifləşdirmək mümkündür.

Birincisi, müəssisə hökumət tərəfindən yaradılır və yaxud da yenidən qurulur, mülkiyyət hüququ dövlətdə saxlanılmaq şərti ilə, onun işinə rəhbərlik özəl bölməyə həvalə olunur. Belə fəaliyyət o

hallarda məqsədəuyğun hesab edilir ki, özəl sahibkar riskdən qorxur və müvəffəqiyyətə təminat görmür.

İkincisi, dövlət müəssisəsinin səhmləri hissə-hissə özəl əllərə verilir. Əgər lazım gələrsə və dövlət buna ehtiyac duyarsa, o özəl sahibkarın xeyrinə nəzarət səhm paketindən bütövlükdə imtina edə bilər. Belə variant qiymətli kağızlar bazarının kifayət qədər inkişaf etdiyi və yaxud dövlətin strateji sahələrdə nəzarəti əldən verməmək şərti ilə effektivliyi yüksəltməyə çalışdığı hallarda tətbiq olunur.

Üçüncüsü, müəssisə və ya onun bir hissəsi bir və yaxud bir neçə hüquqi şəxsə hərrac yolu ilə satılır.

Dördüncüsü, inhisarçı sahələrdə dövlət müəssisəsi ləğv edilir və özəl firmanın həmin sahəyə girişinə imkan yaradılır. Bu da dövlət və özəl bölmə arasında rəqabətin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Nəhayət, beşinci variant "vasitəli özəlləşdirmə" adlanır. Məsələn, dövlət müsabiqə əsasında seçdiyi özəl müəssisəyə onun fəaliyyət göstərdiyi sahədə qiymətlərin aşağı salınması və inhisarçılığın aradan qaldırılması məqsədilə vergi və kredit güzəştləri verməyi öhdəsinə götürür. Eyni zamanda özəl şirkət dövlət müəssisəsində kontrakt əsasında istehsalat, bölüşdürmə, satış funksiyasını həyata keçirmək hüququ qazanır. Sonradan dövlət müəssisəsinin istisnasız olaraq həmin şirkətə satışı həyata keçirilir.*

Bu və ya digər variantların üstünlüyü konkret hallardan asılı olmaqla, dəqiq və ixtisaslı seçim tələb edir.

YSD-də özəlləşirmə proqramının reallaşması bu prosesin həyata keçirilməsi istiqamətində xeyli çətinliklərin mövcudluğunu aşkara çıxardı. Siyasi mövqelərindən asılı olaraq müxtəlif dövlət məmurlarının bu prosesə qarşı aktiv fəaliyyəti demək olar ki, əksər YSD ölkələrinə xarakterik cəhət hesab oluna bilər. Bu ölkələrdə özəlləşdirmənin tərəfdarları sırasında pragmatik düşüncəli, mütərəqqi fikirli dövlət və hökumət liderləri ilə yanaşı, bir də bəzi səlahiyyətlərinə görə "əlini qızdırmaq" imkanına malik olan müxtəlif səviyyəli dövlət məmurlarını da görmək mümkündür. YSD-də başqa bir problem nəzarət səhm paketi dövlətin əlində saxlanılan kapital tutumu yüksək olan sahələrə özəl bölmənin həvəssiz münasibəti fonunda yaranmışdır. Dövlətin strateji əhəmiyyət kəsb edən sahələri "özgə əllərin" ixtiyarına verməmək istəyi ilə özəl sahibkarın maraqları arasındakı uyğunsuzluq YSD-nin bəzilərində özəlləşdirmənin sürətinə mənfi təsir göstərmişdi. Eyni zamanda zərərlə işləyən müəssisələrin ilk növbədə özəlləşdirməyə çıxarılması da bu yöndə yaranmış "soyuq" münasibətləri daha da kəskinləşdirmişdir.

Bu ölkələrin iqtisadi siyasətində sosial müdafiə elementlərinin xüsusi yer tutması həmkarlar təşkilatlarının özəlləşdirməyə qarşı təzyiqini xeyli gücləndirmişdir.

Özəlləşdirmənin gedişinə həm də inkişaf etmiş kapital bazarının olmaması mənfi təsir göstərmişdir. YSD-dən yalnız Sinqapur və Honqkonq inkişaf etmiş qiymətli kağızlar bazarına malikdir. Bu istiqamətli digər problem zəif kreditləşdirmə maliyyə sisteminin mövcudluğu və xarici investisiyaların cəlb edilmə sürətinin aşağı olması səbəbindən yaranmışdır. Özəlləşdirmənin hüquqi təminatının mürəkkəbliyi və onun dəyişdirilməsi prosedurlarının subyektiv səbəblər ucbatından çətinliyi də problemlərin həlli yolunda maneəyə çevrilmişdir.

YSD mövcud olan çoxsaylı problemlərin mənğənəsində həyata keçirilən özəlləşdirmənin qarşılaşdığı çətinliklərin bəziləri bizim ölkəmiz üçün də xarakterik olduğundan, prosesin gedişində onların nəzərə alınması və diqqət mərkəzində saxlanması nəticələrin müvəffəqiyyəti baxımında əhəmiyyətli hesab oluna bilər.

3.4. Türkiyədə özəlləşdirmə

Türkiyə özəlləşdirilməsinin xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən, əvvəlcə bu ölkədə dövlət müəssisələrinin formalaşması istiqamətlərilə və özəlləşdirmə ərəfəsindəki situasiyalarla tanış olmağa zərurət yaranır. Bu ölkə bazar münasibətləri əsasında fəaliyyət göstərən azad sahibkarlarının və sərbəst təsərrüfat subyektlərinin sayına, iqtisadi təşəbbüskarlığa və onun reallaşdırılması üçün mövcud olan əlverişli iqtisadi mühitinə və azadlığa görə həmişə müsbət yöndə fərqləndirilir.*

İnkişaf etmiş ölkələrdə dövlət bölməsinin üstün çəkisi ictimai əmtəə buraxılışı və xidmət sferasına, hasilat sənayesinə xarakterik olsa da, Türkiyədə bank sisteminin 72 faizi, sənayenin 50 faizə qədəri dövlətin inhisarındadır. Bu ölkədə fəaliyyət göstərən və "kamular" adlanan dövlət müəssisələri milliləşdirmə nəticəsində deyil, hökumətin təşəbbüsü ilə müxtəlif vaxtlarda yaradılmışdır. 1989-cu ildə belə müəssisələrdə ÜMM-in 11 faizinə qədəri istehsal olunurdu. Onların əksəriyyəti emaledici sənaye sahələrində cəmləşmişdir. 1990-cı ildə bu sahədə mövcud olan 500 iri müəssisədən 1-i dövlət mülkiyyətin saxlanılırdı.

Türkiyədə özəlləşdirmə ideyası 1983-cü ildə Ana Vətən Partiyasının hakimiyyəti dövründə praktiki tətbiq imkanı qazanmışdır. Bu zaman özəlləşdirməyə özəl biznesin iqtisadi həyatda rolunu artırmaq, rəqabət qabiliyyətini yüksəltmək və cəmiyyətdə ədalətli bölgü prosesini reallaşdırmaq vasitəsi kimi baxılırdı.*

Türkiyə hökumətinin bu sahədə təcrübəsizliyi nəzərə alınaraq özəlləşdirmə planının işlənilməsinə xarici mütəxəssislər dəvət edilmişdir. Belə ki, bildiyimiz kimi Malayziyanın özəlləşdirmə proqramını ingilislər hazırladığı halda, burda müvafiq sənədin işlənilməsinə amerikalı ekspertlər rəhbərlik etmişlər. Nəhayət, onların təklif etdiyi Özəlləşdirmə Planı 1986-cı ilin mayında Türkiyə Hökumətinə təqdim olunmuş və bu plan "kamu"ların yenidən qurulması və sağlamlaşdırılması üsulları ilə yanaşı konkret tədbirlər paketini də özündə cəmləşdirmişdir.

1985-ci ildən başlayaraq 2000-ci ilə qədər Türkiyədə 211 şirkətin özəlləşdirilməsi nəzərdə tutulsa da onlardan 22-si müxtəlif səbəblərdən bu siyahıdan çıxarılmışdır. Son 10 ildə özəlləşdirmə aşağıdakı sahələri əhatə etmişdir:

- ərzaq sənayesinin 30, süd sənayesinin 38 fabriki bütövlükdə özəlləşdirilmiş və beləliklə də dövlətin bu sahələrdəki mülkiyyət payı satılıb qurtarmışdır;
- analoji olaraq, sement sənayesinin 30 zavodunun özəlləşdirilməsi ilə dövlət bu sahəyə də nəzarətini tamamilə itirmişdir;
- bankların özəlləşdirilməsi Sumerbankdan başlayaraq, Etibankı, Denizbank, Anadolu Bankı əhatə etmişdir. 1998-ci ilin mayında isə Is Bankda dövlətin 12,3%-lik payı beynəlxalq və yerli hərraclara çıxarılmışdır;
- həmin üsulla Netas və Tofas müəssisələrində də dövlətin payı xarici investora satılmışdır;

-turizm sferası, toxuculuq, ət emalı və meşə sənayesi müəssisələrində dövlətin payının 50 faizə qədəri özəlləşdirilmişdir.*

1999-cu ilə olan son məlumata görə, yaxın gələcəkdə özəlləşdirilməsi nəzərdə tutulan 74 şirkətin 32-də dövlətin payı 50 faizdən çoxdur. Onların siyahısına neft emalı, təchizatı, mis, polad, neft-kimya, meşə materialları, ət emalı sənayesi müəssisələri ilə yanaşı, "Türk hava yolları" aviaşirkətində dövlətin 30 faizlik payı da daxil edilmişdir.

2.5. Türkiyədə özəlləşdirmədən daxil olmuş vəsait mln. USD (1985-1998-ci illər)*

1985-88 - 50
1990 - 500
1991 - 200
1993 - 550
1994 - 400
1995 - 500
1997 - 430
1996 - 300
1997 - 420
1998 - 1000

Türkiyədə özəlləşdirmənin hüquqi bazasına təşkil edən 4 akt fəaliyyətdədir. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

-akt 2983- hələ özəlləşdirmənin təxmini planı hazırlanmamış 1984-cü ildə qəbul edilib. Bu aktla xəzinəyə yerli qiymətli kağızların satışından daxil olmanın üç forması müəyyənləşdirilmişdi ki, sonuncu ("kamuların" səhmlərinin buraxılışı və satışı) özəlləşdirməyə aid edilirdi;

- akt dekret 233 "kamuların" özəlləşdirilməsini əhatə edirdi, onun fərqləndirici xüsusiyyəti Ali Planlaşdırma Şurasına ayrıca müəssisənin özəlləşdirilməsi haqqında qərar çıxarmaq hüququnun verilməsi ilə izah oluna bilər;

- akt 3291-də özəlləşdirmə məsələlərinə nisbətən geniş şəkildə baxılırdı. Bu aktla özəlləşdirmənin 5 metodu müəyyənləşdirilmişdi: "kamuların" qismən və tam satışı səhmlərinin satışı, icarəyə verilməsi, idarətmə hüququ ilə özəl bölməyə təklif olunması və ləğvetmə.*

Qanun 4046 - özəlləşdirmənin təşkili proseduraları, prinsipləri və digər məsələləri reqlamentləşdirir. 1994-cü ildən etibarən qüvvədədir.

Türkiyədə özəlləşdirməyə ümumi rəhbərlik üç orqan tərəfindən həyata keçirilir.

Ali özəlləşdirmə Şurası (AÖŞ);
Özəlləşdirmə müdiriyyəti (ÖM);
Özəlləşdirmə Fondu (ÖF).

AÖŞ - Türkiyədə özəlləşdirmənin ali orqanı hesab olunur. Şuraya baş nazir rəhbərlik edir, onun 5 üzvü vardır: baş nazirin müavini (koalisiya hallarında), 2 dövlət naziri, maliyyə naziri və sənaye-ticarət naziri.

AÖŞ özəlləşdirmənin müddətini, metodunu müəyyənləşdirir, bundan əlavə özəlləşdirmə sazişlərinin, ÖF -nin və ÖM-in büdcəsini təsdiq edir, özəlləşdirmənin gedişini qiymətləndirir. AÖŞ istisna halarda, zəruri əsaslandırılmalar əsasında dövlət müəssisələrinin özəlləşdirmədən kənarlaşdırılması haqqında qərar qəbul etmək səlahiyyətinə də malikdir.

ÖM - icraedici orqandır. Əsas vəzifəsi AÖŞ -nin qərarlarını yerinə yetirməkdən ibarətdir. ÖM özəlləşdirmə zamanı dövlət müəssisələrinin restrukturizasiyası, yenidən bərpası və hətta onların proqramdan çıxarılması barəsində AÖŞ-yi təkliflər verir.

ÖF-ni özəlləşdirmə müdiriyyəti idarə edir. Qiymətli kağızların və digər maliyyə alətlərinin satışından əldə edilən bütün gəlirlər ÖF-yə daxil olur. ÖF-nin vəsaitləri dövlət müəssisələri kapitalının genişləndirilməsinə, restrukturizasiyasına, eləcə də özəlləşdirmə xərclərinin ödənilməsinə yönəldilə bilər. Bu vəsaitlərdən dövlət büdcəsinin kəsirinin maliyyələşdirilməsində istifadə olunması qadağandır.*

Analoji qurumlar başqa adla Pakistanda da fəaliyyət göstərir. Belə ki, Pakistanda özəlləşdirmə komissiyası siyasətçilər və mütəxəssislərdən təşkil olunmuş 5 nəfərdən ibarət olmaqla, daha çox məsləhətverici orqan xarakteri daşıyır. Özəlləşdirmə üzrə idarəetmə komitəsi maliyyə nazirinin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərir. Bundan əlavə ölkədə baş nazirin rəhbərliyi ilə 9 federal nazirdən təşkil olunmuş Özəlləşdirmə İdarəsi də mövcuddur.

Fikrimizcə, özəlləşdirmə siyasətinə bu cür üç istiqamətli rəhbərlik proses zamanı bürokratik proseduraların çoxluğundan savayı, həm də hər bir qərarın qəbulunun baş nazir səviyyəsində həlli olunması zərurəti yaradır. Belə idarəetmə sistemi prosesin gedişinə aktiv münasibəti əngəlləyə və onu üzv nazirlərin təmsil etdikləri siyasi dairələrin təsiri altına sala bilər. Məsələyə bu kontekstdən yanaşanda özəlləşdirmə prosesinə onu təşkil edən icra orqanından başqa həmin müəssisələrdə idarəetmə mexanizmini həyata keçirən və özəlləşdirmədən əldə edilən gəlirləri özündə cəmləşdirən fondun daxil olması kifayətdir.

Nəticə

Türkiyədə özəlləşdirmə təcrübəsindən çıxan bəzi nəticələrə diqqət yetirək. Özəlləşdirmənin gedişi zamanı xarici məsləhətçilərdən istifadənin nəticələri onu göstərdi ki, heç də həmişə belə yanaşma prosesin mütləq müvəffəqiyyətli sonluğuna təminat vermir. Çünki, bir çox hallarda onlar yerli və milli xüsusiyyətləri lazımi səviyyədə nəzərə ala bilmirlər. Bu istiqamətdə deyilənlər Malayziyanın timsalında təsdiq olunmuşdur. Özəlləşdirmədə vacib məsələlərdən hesab olunan hüquqi və təşkilati bazanın düzgün formalaşdırılmaması nəticəsində sonradan prosesin əleyhinə yönələn qüvvələrin onun müvəffəqiyyətinə əsaslı surətdə mənfi təsir edən və yekunlarının şübhə altına alınmasına gətirib çıxaran siyasi çıxışlarına şərait yaradır. Türkiyənin özəlləşdirmə təcrübəsində beş sement zavodunun səhmlərinin fransız şirkətlərinə satılması prosesindəki qanun pozuntusu bu prosesi siyasi oyunların obyektinə çevirmiş və müxalifətə məhkəmə vasitəsi ilə qərarı dəyişdirmək imkanları yaratmışdır.

Son nəticədə isə bu insidentdən bütövlükdə prosesin özü ciddi ziyan çəkmiş, xarici investisiyalarla bağlı gözlənilən ümidlərin özünü doğrultmasında başlıca səbəblərdən biri olaraq əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Nəhayət, Türkiyə özəlləşdirilməsi bir həqiqəti də aşkara çıxardı ki, özəlləşdirmədən sonra yaranan inhisarlar iqtisadiyyatda vəziyyəti daha da pisləşdirir. Türkiyə özəlləşdirilməsindən çıxan bu nəticə Azərbaycan praktikasında pambıqtəmizləmə zavodlarının tismalında özünü doğrultmuşdur. Belə ki, yaranmış inhisarların fəaliyyəti nəticəsində ölkədə pambıq istehsalı birdən-birə xeyli azalmış və bu vəziyyət inhisarçı şirkətlərin pambıqçılıq təsərrüfatlarının rentabelliyini təmin etməyən qiymət siyasəti yeritməsi şərtləndirmişdir. Bu haqda Azərbaycanda özəlləşdirmənin nəticələrini xarakterizə edərkən daha geniş söhbət aparacağıq.

* * *

1. Клинова М. Приватизация государственного сектора экономики в Западной Европе., Вопросы Экономики, 1991 № 4, стр., 88
2. Морита А. Сделано в Японии: Акио Морито и "Сони". Иностранная литература - 1990, N3, стр 235
3. Politics of Privatisation in Western Europe. Ed. Viclcers Й., Wrightv, London 1989.
4. The Economist Dec 1985 p 73.
5. Кинчели Г, Страйк Р. Приватизация жилья в Восточной Европе // Эко 1993, N4, стр 153-162
6. Можаяев В. Приватизация и занятность // Профсоюзы и эконмика М., 1992 №6 с. 111
7. Мэпвэ: «Приватизация: чему учит мировой опыт», Под редакцией Б.М.Болотина, Москва, Международные отношения, 1993 стр. 150-152
8. Портфель приватизации и инвестирования / Отв.ред. Ю.Б.Рубин, В.И.Саминтек 1992 стр 60-69
9. Портфель приватизации и инвестирования / отв ред. Б.Рубин, В.И.Солдаткин, Москва Саминтек, 1992 стр 40
10. Fiscal Studies, August 1990 vol 11,N 3 pp. 74-75
11. Улянов Г. «Трансформация отношений собственности и становление новой организации». Экономики в условиях переходного периода. тез доклад межд. науч.конф. Спб 1996 т 1, стр.127

12. Кумахов Р. Уроки французского опыта // МЭ и МО 1991 N12 стр 78-90
13. Завгородняя М. Выкуп предприятия работниками во Франции // МЭ и МО 1995 N7, стр. 118-132
14. Yenə orada
15. Дмитриева Е. "Социалистический эксперимент" и приватизация французский вариант // Общество и Экономика, 1992 N 3-4 с 85-92
16. Politics of Privatisation in Western Europe, Ed. Viskeis, Wiriqht J V. London 1989 p 12
17. Privatisation: L art et les manieres. Paris, 1986 p 16.
18. Facts and Figures on Government Finance
19. Inen P. Institutional issues on Fiscal Policy- Universidad Adolfo Ibaner-Institutio Ziberitad y Dersarollo-1990
20. Теперман В.А. Первые итоги приватизации // Латынская Америка 1994 №2, с 32-44.
21. Семеко Г. Приватизция в Латынской Америке: некоторые итоги, Экономика и жизнь, 1993 № 50
22. The Malaysian Economy in Figures 2001, EPU Prime Ministers Department.
23. Developmental Role of the Government; The case of Tailand Nattapond thondrakole Poniolto Piapunwottana, Wanasin Sattayanuwat, 18-20 october 2001
24. Авдашева С. Турция : национальная модел либеральная экономики // Вопросы Экономики 1992, №11 с. 93
25. Мурат Али Юлек, Приватизация в Турции, «Вопросы Экономики», 1992, N9, с 61-88
26. Метин Саламчи. Приватизация в турции и Центральной Азии, Бишкек, 1999
27. Ömer Farruk Ünal Dünyada və Azərbaycanca özəlləşdirmə Bakı Qafqaz Universiteti Yfını 1999, səh 252
28. Ахмад Вакар. Перспективы приватизации в Пакистане, Бишкек, 1999

* * *

III fəsil. Kütləvi özəlləşdirmə proqramlarının müqayisəli təhlili

3.1. Kütləvi özəlləşdirmə modelləri

Ötən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq müxtəlif inkişaf səviyyəsinə və fərqli mülkiyyət münasibətlərinə malik olan ölkələrdə sınaqdan keçirilən özəlləşdirmə islahatı 90-cı illərdən etibarən postsosialist dövlətlərinin iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsinə çevrilərək, sistem dəyişikliklərinin əsas daşıyıcısı rolunda çıxış etməyə başladı. Keçmiş sosialist dövlətləri arasında bu proses ilk dəfə olaraq Mərkəzi və Şərqi Avropanın yeni müstəqil və keçid dövrünə təzəcə qədəm qoymuş respublikalarından start götürdü. Prosesin başlanğıcında həmin ölkələrin özəlləşdirmə sahəsində qarşıya qoyduğu həddindən yüksək ambisiyaları, konkret olaraq Macarıstan, Polşa və Rumıniyanın 3 il ərzində dövlət bölməsinin yarısını, Rusiya və Çexoslovakiya Federasiyasının 1996-cı ilədək dövlət müəssisələrinin 75-80 faizini xüsusi bölməyə vermək istəkləri ciddi çətinliklərlə qarşılaşdı.

Ölkədə sərbəst maliyyə vəsaitlərinin qıtlığı, xarici investisiya cəlb etmək üçün əlverişli iqtisadi mühitin olmaması ucbatından həmin respublikalarda özəlləşdirmənin ilkin sürəti aşağı tempə müşahidə olunurdu. Belə tempə qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmağın qeyri-mümkünlüyünü dərk edən kimi müxtəlif səviyyəli müzakirələrdə özəlləşdirmənin miqyasını genişləndirmək, sürətini yüksəltmək üçün yeni metodların axtarılması zərurəti üzə çıxdı. Qərbin sənayesi inkişaf etmiş dövlətlərində, Latin Amerikasının üçüncü dünya və Cənub-Şərqi Asiyanın yeni sənaye ölkələrində tətbiq olunan standart metodları postsosialist respublikalarında qeyri-standard özəlləşdirmə üsulları ilə paralel olaraq sınaqdan keçirmək məqsədilə yeni keyfiyyət tutumlu kütləvi özəlləşdirmə proqramlarının işlənilməsinə başlandı. Dövlət mülkiyyətinin bir hissəsini əhaliyə əvəzsiz verməyi nəzərdə tutan kütləvi özəlləşdirmə proqramlarının aparıcı xəttini vətəndaşlara pulsuz və ya minimum haqq müqabilində paylanan, özəlləşdirmənin gedişində səhmlərə dəyişdirmək imkanı yaradılan vaucherlər, kuponlar və özəlləşdirmə şəhadətnamələrindən istifadə variantları təşkil etdi. Beləliklə, həmin ölkələr qarşıya çıxan problemlərin bəzilərini kütləvi özəlləşdirmə proqramlarının (KÖP) tətbiqi yolu ilə həll etmək şansı qazandı.

Əvvəla, belə proqramlar vasitəsilə əhalinin geniş kütləsinin özəlləşdirməyə cəlb edilməsi onun miqyaslarını genişləndirməklə yanaşı, həm də bütövlükdə prosesin sürətli gedişində "katalizator" rolunu oynadı. Eyni zamanda, bu tədbir vasitəsilə əvvəlcə əmlak payını vaucherlər, kuponlar və ya çeklər formasında almaqla, sonrakı mərhələdə əldə etdiyi sənədləri səhmlərə dəyişmək imkanı yaradılmaqla onların dövlətsizləşdirməyə təfəkkür və psixoloji problemlərdən irəli gələn müqaviməti də neytrallaşdırıldı. Bununla da, özəlləşdirmə prosesinin qarşısında duran sosial və siyasi məqsədlərə nail olmaq üçün ilkin zəruri mühit yaradıldı.

İkincisi, məhz belə proqramların tətbiqinin nəticəsi olaraq əhalinin sərbəst kapital yığımlarının sərmayə üçün nəzərdə tutulan təmiz maddi aktivlərinin (müxtəlif ölkələr üzrə xüsusi çəkisi 4-7 faiz təşkil edir) özəlləşdirmənin gedişinə yaratdığı baryer, onun tempinə göstərdiyi tormozlayıcı təsir aradan qaldırıldı.

Üçüncüsü, belə proqramların tətbiqi ilə müəssisələrin qiymətləndirilməsi kimi həddindən artıq mübahisəli, mürəkkəb və uzun müddət tələb edən prosedurdan yayınmaq üçün şərait yarandı. Beləliklə qeyd edilən cəhətləri ilə fərqlənən KÖP 1994-cü ildə artıq keçmiş sosialist düşərgəsində yaranmış 18 dövlətdə tətbiq edilirdi.*

Belə proqramlar Çexiya və Slovakiyada "kupon özəlləşdirilməsi", Litvada "sürətli özəlləşdirmə", Monqolustanda "ümumi proqramlar", Polşada "kütləvi özəlləşdirmə", Rumıniyada "əmlakın mülki proqramları", Rusiyada "vauçer özəlləşdirməsi", Azərbaycanda "çek özəlləşdirməsi" adlandırıldı.*

Bu proqramların fərqli adlandırılmasına baxmayaraq, onların hər birinin 7 eyni prosedur elementləri üzrə reallaşdırılması nəticəsində müxtəlif ölkələr üzrə bir sıra oxşar əlamətlər qeydə alınmağa başlandı. KÖP çərçivəsində tətbiq olunan 7 prosedur elementləri bunlardır:

- proqrama daxil edilmiş müəssisələrin qabaqcadan səhmləşdirilməsi;
- özəlləşdirilməsi nəzərdə tutulan müəssisə və obyektlərin qruplaşdırılması;
- material aktivlərinin qiymətləndirilməsi üzrə (adətən balans dəyəri üzrə) sadələşdirilmiş metodların adaptasiyası;
- müəssisələrin özəlləşdirilməsi proqramında iştirak etməkdə maraqlı olanlar üçün sadələşdirilmiş maliyyə informasiyalarının hazırlanması;
- vətəndaşlar arasında kuponların, vauçerlərin və özəlləşdirmə çeklərinin və şəhadətnamələrinin paylanması;
- vasitəçi maliyyə institutlarından aktiv istifadə edilməklə səhmlərin dolayı yolla bölüşdürülməsi;
- vauçer, kupon və digər özəlləşdirmə şəhadətnamələrinin sahibləri arasında səhmlərin birbaşa bölüşdürülməsi məqsədilə hərracların keçirilməsi.

Kütləvi özəlləşdirmə variantında digər özəlləşdirmə formalarından fərqli olaraq, prosesin gedişində səhmləşdirmə üsuluna daha çox üstünlük verilir. Bu məqsədlə orta və iri dövlət müəssisələrinin bazasında səhmdar cəmiyyətlər yaradılmaqla onlara səhm emissiyası imkanları yaradılır ki, bu da sonradan hərraclar vasitəsilə ya pula satılır, yaxud da özəlləşdirmə paylarına dəyişdirilir.

Fikrimizcə, müxtəlif ölkələrdə fərqli start vəziyyətində tətbiq edilmiş KÖP-lər aşağıdakı əlamətlər üzrə biri-birindən fərqləndirilə bilər:

(a) proqramın məqsədlərinə; (b) miqyaslarına və onun reallaşdırılmasının idarəedilməsi üsuluna; (c) reallaşdırma tempinə; (d) proqramların daxili bağlılığına; (e) proqramların reallaşdırılması ilə əlaqədar risklərin səviyyəsinə görə;(f) özəlləşdirmədən əldə olunan vəsaitlərdən necə və hansı istiqamətlərdə istifadə qaydalarına görə.

a) Birinci əlamət üzrə təsnifat apararkən onu qeyd etməliyik ki, KÖP özündə bir neçə ümumi məqsədləri birləşdirə bilər:

- siyasi məqsədlər (əhalinin geniş təbəqəsini iqtisadi transformasiya prosesinə cəlb etmək);
- sosial məqsədlər (səhmlərin bölüşdürülməsinin ədalətli formasını tətbiq etmək);
- sistemli məqsədlər (iqtisadiyyata bazar prinsiplərini tətbiq etmək);

- iqtisadi effektivliyin yüksəldilməsi məqsədləri (müəssisələrin işinin səmərəliliyini artırmaq). Sonuncu məqsədə müəssisələrin sağlamlaşdırılması və restrukturizasiyası ilə bağlı tədbirlər də daxildir.

Tədqiqat obyektinə daxil etdiyimiz postsovet ölkələrində KÖP-in tətbiqinin nəticələrinin təhlili həmin ölkələrdə qarşıya qoyulan məqsədlərə fərqli səviyyələrdə nail olunduğunu deməyə əsas verir.

Belə ki, Çexoslovakiyada KÖP-in qarşısına sistemli və siyasi məqsədlər qoyulmuşdu. Bu ölkədə özəlləşdirmə prosesinin həyata keçirilməsinin hüquqi bazasını təşkil edən sənəddə məqsədlər belə təqdim olunmuşdur: özəlləşdirmə eyni zamanda paralel olaraq həm siyasi və həm də iqtisadi məqsədlər daşıyır. Həmin sənəddə həmçinin bazar iqtisadiyyatına keçidi təmin etmək və möhkəmləndirmək (siyasi məqsəd), "effektiv" mülkiyyətçi sinfini formalaşdırmaq üçün kupon özəlləşdirilməsi vasitəsilə iqtisadiyyatda bazar prinsiplərinin tətbiqini sürətləndirmək də (sistemli məqsəd) nəzərdə tutulurdu.

Çexoslovakiyanın kupon özəlləşdirilməsi proqramında sosial ədalətin təminatına az diqqət yetirilmiş, bu istiqamətdə əsas güc cəmiyyətin bütün üzvlərinə bərabər imkanlar və eyni rəqabət şəraiti yaratmağa yönəldilmişdi. Restrukturizasiya probleminə gəlicə, Çexo-Slovakiyanın özəlləşdirmə üzrə Dövlət proqramında bu məsələyə ümumiyyətlə toxunulmamışdır.

Rusiyanın "vauçer özəlləşdirilməsi" proqramında isə ilk növbədə siyasi və sonra sistem dəyişiklikləri məqsədləri qoyulmuşdu. Rusiya Federasiyası prezidentinin bu barədə Fərmanının birinci maddəsində göstərilirdi ki, vauçerlərinin tətbiqi özəlləşdirmənin gedişini sürətləndirmək, ona dəstək vermək üçün geniş əhali kütləsini bu prosesə cəlb etmək məqsədi daşıyır.

Polşada KÖP-in qarşısında duran başlıca məqsəd bir tərəfdən müəssisələrin işinin səmərəliliyini yüksəltmək, digər tərəfdən isə cəmiyyətdə sosial ədaləti bərpa etmək olmuşdur. Polşa Respublikasının kütləvi özəlləşdirmə proqramının birinci maddəsində göstərilirdi ki, özəlləşdirmə - müəssisələrin effektivliyinin yüksəldilməsi və restrukturizasiyasının aparılması üçün zəruridir. Şirkətlərin restrukturizasiyası məqsədilə proqramda peşəkar menecer idarəetmə sisteminə keçidə üstünlük verilməsi nəzərdə tutulur. Proqramda həmçinin, dövlət mülkiyyətinin bütün yeniyetmə yaşlı Polşa vətəndaşları arasında ədalətli bölgüsünün həyata keçirilməsi də qeyd olunmuşdur.

Qırğızıstanın özəlləşdirmə proqramında ilk növbədə sistem dəyişikliklərinin aparılması nəzərdə tutulurdu. Proqramda, həmçinin o da göstərilirdi ki, özəlləşdirmə prosesi özünü tənzimləyən bazar mexanizmlərinin formalaşdırılmasını stimullaşdırmaqla, ilk növbədə əhalinin böyük əksəriyyətinin təfəkküründə sosial-psixoloji dəyişikliklərə gətirib çıxaracaq. Qırğızıstanın özəlləşdirmə proqramının başlıca məqsədlərinə iqtisadiyyatın bütün sahələrində sürətli dövlətsizləşdirmə və müxtəlif mülkiyyət formalarının formalaşdırılması da daxil idi.

Azərbaycanda 1995-1998-ci illəri əhatə edən dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi üzrə birinci proqramın məqsədi ilk növbədə müəyyən dərəcədə sistemli xarakter daşıyırdı. Belə ki, mövcud proqramda başlıca məqsəd kimi təsərrüfat subyektləri üçün xüsusi mülkiyyət və sərbəst rəqabət prinsipləri əsasında öz-özünü tənzimləyən bazar iqtisadiyyatı mühitinin yaradılması qarşıya qoyulmuşdu. Digər əsas məqsədlərə isə xalq təsərrüfatı strukturunun bazar iqtisadiyyatı tələblərinə uyğun olaraq yenidən qurulması, iqtisadi prosesə bütün növ istifadə olunmamış ehtiyatların və investisiyaların, o cümlədən xarici investisiyaların cəlb olunması daxil idi. Əhalinin

həyat səviyyəsinin və sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması isə sonuncu məqsəd kimi nəzərdə tutulurdu.

Gürcüstan Respublikasında 1992-ci ildə qəbul edilmiş özəlləşdirmənin Dövlət proqramının birinci redaksiyasında qarşıya qoyulmuş ən başlıca məqsəd sistemli dəyişikliklərin səciyyələndirilməsinə yönəldilirdi. Proqramda özəlləşdirmənin məqsədləri kifayət qədər geniş şərh edilsə də, əvvəllər sistemli və siyasi dəyişikliklər, sonradan isə "sıfır" hərraclarının tətbiqi vasitəsilə müəssisələrin səmərəli fəaliyyətinin təmini məsələləri önə çıxmışdı. Proqramda başlıca məqsədlər kimi aşağıdakılar əks olunurdu: dövlət mülkiyyətinin digər mülkiyyət formaları ilə əvəz edilməsi, vətəndaşların əmlak (qiymətli kağız) əldə etmələri üçün dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi prosesinə onların geniş kütləsinin cəlb edilməsi, ölkədə bütövlükdə iqtisadi sistemin dəyişdirilməsi və rəqabətli mühitin formalaşdırılması, eləcə də, xüsusi mülkiyyətçilər sinfinin yaradılması və iqtisadiyyatın başlıca sahələrində dövlət inhisarının ləğv edilməsi.

Ukraynanın özəlləşdirmə proqramının müəllifləri əhalinin mühafizəkar mövqeyini, cəmiyyətdə sosialist streotiplərinin mövcudluğunu və yeni strukturlarda kommunist bürokratiyasının hökmranlığını nəzərə alaraq, onun məqsədləri sırasında iqtisadiyyatın istehsalat sferasında qeyri dövlət bölməsinin formalaşdırılmasının maksimum dərəcədə sürətləndirilməsi ön plana çəkilmişdir. Beləliklə, bu ölkədə də sistem dəyişiklikləri digər məqsədləri sıxışdırıb çıxarmış və birinci dərəcəli məqsədə çevrilmişdir.

Tədqiqata digər postsosialist dövlətlərini də cəlb etməklə bu müqayisə bazasını genişləndirmək mümkündür. Lakin, bir çox ölkələrdə məqsədlərin oxşarlığı, ona aparan yolların isə təkrar olunması keçmiş sosialist respublikalarının əksəriyyətində özəlləşdirmə proqramının ilk növbədə iqtisadi sistemdə transformasiya proseslərinin sürətləndirilməsinə xidmət etdiyini təsdiq edir. Təcrübəsinə müraciət etdiyimiz, yuxarıda adı çəkilən respublikalarda da özəlləşdirmə proqramının qarşısında duran məqsədlərin siyahısında başlıca olaraq sistem dəyişikliklərinin önə çəkilməsi bu istiqamətdəki fikirlərimizi bir daha gücləndirir. Ancaq, yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək ki, bir çox ölkələrdə yeni dövrün siyasətini müəyyənləşdirən proqram və digər hüquqi sənədlərdə özəlləşdirmənin məqsədlərində son vaxtlar daha çox müəssisələrin restrukturizasiyası və onların idarə edilməsinin səmərəli təşkili məsələləri irəli çəkilir. Bir sıra ölkələrdə bu zərurət birinci mərhələdə özəlləşdirmənin nəticələrinin keyfiyyət göstəriciləri üzrə təhlilinə tənqidi yanaşmanı şərtləndirmişdir.

(b) KÖP-lər bütün postsosialist ölkələrində əhatə etdikləri fəaliyyət sferasının miqyaslarına və idarəedilmə dərəcəsinə görə də bir-birindən fərqlənir. Digər ölkələrlə müqayisədə ilkin olaraq Rusiya modeli əhatə dairəsinin genişliyi ilə xarakterikdir. Ölkə əhalisinin əksəriyyətinin mənafeyinə, dövlət müəssisələrinin isə ümumi yekunda miqdarca 80 faizinə təsir göstərən Rusiya vauçer özəlləşdirilməsi dövlətin əsas fondlarının 1/3-ni əhatə edirdi. Onunla müqayisədə Polşa modeli xeyli məhdud olmaqla, dövlətin əsas fondlarının cəmi 11 faizini özəlləşdirmə obyektinə cəlb etməyi nəzərdə tuturdu. Polşada bu məqsədin reallaşdırılmasına ölkə əhalisinin 69 faizi cəlb olunmuşdu. Polşa və Rusiyanın özəlləşdirmə modeli ilə müqayisədə orta mövqə Çexiyaya məxsusdur. Belə ki, ölkə əhalisinin 56 faizini əhatə edən çex özəlləşdirmə modeli dövlət fondlarının 25 faizini bu fəaliyyət sferasına cəlb etmişdi. Qırğızıstanın bu istiqamətdəki göstəriciləri Rusiyaya daha çox uyğun gəlir. Belə ki, Mərkəzi Asiya üzrə sürətli özəlləşdirmə prosesinə görə seçilən Qırğızıstanda mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsi siyasəti 1993-cü ilə qədər onun aktivlərinin 35 faizini, bütövlükdə isə 70 faizini əhatə etmişdi. Bu prosesə ölkə əhalisinin 94,5

faizi cəlb olunmuşdu. Litva özəlləşdirilməsində isə ölkə vətəndaşlarının 93 faizi prosesin iştirakçısına çevrilmişdi.*

Azərbaycanın mövcud özəlləşdirmə modeli əhatə dairəsinə görə daha çox Qırğızıstan və Rusiya ilə müqayisəyə gələndir. Azərbaycanda ölkə əhalisinin hamısına təsir etmək imkanına malik olan KÖP-ün əhatə dairəsinə nəzəri cəhətdən müəssisələrin 75 faizi daxil edilmişdi. Lakin Rusiyada vauçerləşmə prosesinin birinci mərhələsinin yekunları üzrə ölkə əhalisinin 40 faizinə qədərinin özəlləşdirmənin fəal iştirakçısına çevrilməsinə baxmayaraq, Azərbaycanda ölkə vətəndaşlarının yalnız 11 faizi özəlləşdirmə prosesində aktiv iştirakçı olmuşdur.

Tədqiqatlar göstərir ki, özəlləşdirmənin Polşa modeli daha çox idarəolunandır. Polşada özəlləşdirmə prosesinin nisbətən məhdud əhatə dairəsi ona pilot proqramı səviyyəsində tətbiq imkanları yaratdığından, buraxılan səhvləri vaxtılı-vaxtında korrektə etmək şansları da çox olmuşdur. Rusiya modeli idarəedilmə dərəcəsinə görə Polşa ilə müqayisədə əks qütbə dayanır. Rusiyada özəlləşdirmənin miqyasının genişliyi, sürətinin yüksəkliyi idarəetmə alətlərindən səmərəli istifadə imkanlarını xeyli dərəcədə çətinləşdirmişdir. Buna baxmayaraq, Rusiya modelindən birinci mərhələ üzrə qarşıya qoyulan siyasi və sistem dəyişikliklərinin öhdəsindən layiqincə gəlmişdir. Bu mərhələdə buraxılmış səhvlər arasında daha çox diqqəti cəlb edən vasitəçi maliyyə institutlarının sərbəst fəaliyyətinə imkan verilməsi olmuşdur ki, onun da fəsadları prosesin gedişində daha qabarıq surətdə üzə çıxmış və vaxtında həlli problem olaraq qalmışdır.

Məqsədlərin və miqyasların müqayisəsi belə bir nəticə çıxarmağa əsas verir ki, hər bir ölkədə miqyasların seçilməsi qarşıya qoyulan məqsədlərə sıx bağlı olmuş və prosesin gedişində ondan asılı vəziyyətə düşmüşdür. Bu nəticəni Polşa və Rusiyanın özəlləşdirmə modelləri təmsalında izah etmək daha asandır. Belə ki, Polşada özəlləşdirmənin gedişində əsas diqqət müəssisələrin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə yönəldiyinə görə, onun əhatə dairəsinin miqyasları məhdud olmuşdur. Çünki özəlləşdirmənin gedişində restrukturizasiya aspektlərinin önə çıxması belə yanaşmaya üstünlük verilməsini daha məqsədəuyğun hesab edirdi. Əksinə, Rusiyada siyasi və sistem dəyişiklikləri kimi kifayət qədər əhatəli məqsədlərin qarşıya qoyulması geniş miqyaslı özəlləşdirməni zəruri etmişdir.

(c) Bütün KÖP-lər özəlləşdirmə prosesini başa çatdırmaq məqsədilə tətbiq olunan sürət parametrləri ilə də fərqlənir. Bu kontekstdə daha gərgin qrafik çex özəlləşdirilməsinə xasdır. Belə ki, Çexiyanın kupon özəlləşdirməsi il yarım müddətində dövlətin əsas fondlarının 25 faizini əhatə etməklə, 1993-cü ildə başa çatmışdır.

Rusiyanın özəlləşdirmə modeli geniş miqyaslı dövlətsizləşdirmə prosesini üç il ərzində sona çatdırmağa nail olmuşdur. Polşada müvafiq surətdə kütləvi özəlləşdirməni başa çatdırmaq üçün 5 il vaxt ayrılmışdı. Bu beş ilin 2 ayı müəssisələrin yenidən qurulmasına, 18 ayı əhalinin milli investisiya fondlarına cəlb edilməsinə, yerdə qalan üç ildən çox hissəsi isə əhalinin investisiya şəhadətnamələrinin milli investisiya fondlarının (MİF) səhmlərinə dəyişdirilməsinə və bu fondlardakı dövlət payının özəlləşdirməsinə sərf olunmuşdu.

Qırğızıstanda özəlləşdirmənin sürəti Orta Asiyanın region ölkələri ilə müqayisədə xeyli yüksək olmuşdur. Belə ki, dövlətə məxsus əsas fondların 33,15 faizi 2 il ərzində özəlləşdirilmişdir ki, bu da plan göstəricisindən yalnız 5,7 faiz aşağı səviyyəni xarakterizə edirdi.

Ukraynada 1-1,5 ilə kiçik müəssisələri, 4-5 ilə isə orta və iri müəssisələri özəlləşdirmək vəzifəsi qarşıya qoyulsa da, sonradan müxtəlif subyektiv və obyektiv problemlər bu vəzifənin yerinə yetirilməsini (xüsusilə də orta və iri müəssisələrlə bağlı) xeyli ləngitmişdi. Buna səbəb 1995-ci ildə 1994-cü illə müqayisədə özəlləşdirmə tempinin 2,5 dəfə aşağı düşməsi olmuşdur ki, bunu da 1994-cü ilin iyunundan 1995-ci ilin mayına qədər olan dövrdə tətbiq olunan müvəqqəti qadağa ilə izah etmək mümkündür. Özəlləşdirməyə qarşı maratoriumu Ukraynanın Ali Radası - parlamenti elan eləmişdi. Ukraynada özəlləşdirmə prosesinin 6,5 ili ərzində 7 dəfə hökumət və 3 dəfə isə Ali Radanın tərkibi dəyişmişdir. Siyasi qrupların maraq dairəsinə zidd olan özəlləşdirmə məsələləri Ali Radanın gündəliyində dəfələrlə müzakirəyə çıxarılmış və bir çox hallarda özəlləşdirilməsi qadağan olunan müəssisələrin siyahısının genişləndirilməsi ilə nəticələnmişdir. Sonuncu dəfə 1996-cı ildə Ali Rada tərəfindən özəlləşdirməyə bu məqsədlə qoyulan qadağa siyahısının yenidən genişləndirilməsinə vaxt qazanmaq zərurəti ilə əsaslandırılmış və 6000 obyekt özəlləşdirilməsi qadağan olunan müəssisələrin siyahısına daxil edilmişdir.

Azərbaycanda da özəlləşdirmənin sürəti ilkin dövrlər yüksək olsa da sonradan onun tempi aşağı düşmüş, 1998-ci ildən başlayaraq 1,5 il müddətində epizodik xarakter daşmışdır. Bu 1995-1998-ci illərdə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi proqramının başa çatması, növbəti mərhələ üzrə isə yeni proqramın qəbul edilməsinin ləngidilməsi ilə izah oluna bilər. Yeni proqramın qəbuluna qədər özəlləşdirməyə məsul olan və rəhbərlik edən orqanda struktur və kadr dəyişiklikləri aparılmış və nəhayət 10 avqust 2000-ci ildən II dövlət özəlləşdirmə proqramı prezident fərmanı ilə təsdiq olunmuşdur. Bu proqramın qəbulunu ləngidən başlıca səbəblərdən biri də Dövlət Əmlak Komitəsinin rəhbərliyi ilə prezident Aparatının iqtisadi siyasətə məsul işçiləri arasında özəlləşdiriləcək obyektlərin siyahısı və özəlləşdirmə çeklərinin dövrüyyə müddəti ilə əlaqədar yaranmış fikir ayrılığı olmuşdur. Müzakirələrin sonu özəlləşdirmə paylarının dövrüyyə müddətinin uzadılması və DƏK rəhbərliyinin istefaya göndərilməsi ilə nəticələnmişdir. Beləliklə də, Azərbaycanda kütləvi özəlləşdirmə mərhələsinin, o cümlədən onun həyata keçirilməsində əsas vasitə olan çeklərin dövrüyyəsinin 2002-ci il 1 yanvar tarixinədək uzadılması prezident fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. Bütün bu proseslər son nəticədə özəlləşdirmənin tempinə mənfi təsir göstərmişdir. Ümumiyyətlə, postsosialist dövlətlərinin əksəriyyəti üçün kiçik özəlləşdirmə mərhələsi böyük sürət tempi ilə seçilsə də sonrakı mərhələlər üzrə özəlləşdirmənin tempinin aşağı düşməsi əksər ölkələrdə müşahidə olunmuşdur. Hazırda bu ölkələrin bəzilərində "sona çatdırıla bilməyən özəlləşdirmə sindromu" hökm sürməkdədir.

Kütləvi özəlləşdirmə proqramlarının müqayisəli təhlili, bir çox ölkələr üzrə həyata keçirilən dövlətsizləşdirmə prosesinin tempi ilə dövlət əmlakının satılmasından əldə edilən vəsaitin miqdarı arasında bəzi ziddiyyətlərin mövcudluğunu deməyə əsas verir. Təcrübə göstərir ki, bir çox ölkələrdə dövlət fiskal funksiyalarını yerinə yetirərkən əmlakın satışından əldə edilən vəsaitin həcmnin vergi daxilolmalarının miqdarının artırılması məsələsinə münasibətdə dilemma qarşısında qalır. Belə ki, dövlətin sərəncamında nə qədər çox səhm payı qalırsa, bir o qədər də özəlləşdirmədən vəsait daxil olması imkanları genişlənir. Bu, həmçinin, sonradan həmin payı strateji investora satılması işini də asanlaşdırır. Lakin, KÖP-də nəzərdə tutulan hərraclarda səhmlərin əsasən özəlləşdirmə paylarına satışı bir tərəfdən prosesin tez başa çatmasını şərtləndirirsə, digər tərəfdən dövlətin qısa zamanda gəlir əldə etmək imkanlarını məhdudlaşdırır. Bu istiqamətdə dövlətin gəlir əldə etmək şansı özəlləşdirmədən sonra xüsusi bölmədə fəaliyyət göstərən müəssisələrdən daxil olan vergilərdən asılı vəziyyətə düşür. Praktika təsdiq edir ki, bu proses bir çox hallarda hökumətin ümidlərinin puça çıxması ilə nəticələnir, çünki, kütləvi özəlləşdirmənin obyektii olaraq xüsusilənmiş müəssisələrin əksəriyyəti bu mərhələdən sonra səmərəli fəaliyyət imkanlarını ya bir müddət tamamilə, ya da qismən itirir, bəziləri isə

ümumiyyətlə, fəaliyyətsiz qalırlar. Azərbaycandakı mövcud reallıqlar deyilənlərə əyani misal ola bilər.

Özəlləşdirmənin tempinə səhmləşdirmənin hansı sxem üzrə aparılması da təsir göstərir. Belə ki, bəzi ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda bu sxemin düzgün qurulmaması nəticəsində səhmlərin pula satılan 30 faizlik hissəsi bir çox müəssisələr üzrə reallaşmamış qalmışdır. Çünki, $55(\text{çəkə})+30(\text{pula})+15(\text{əmək kollektivinə})$ formulu üzrə həyata keçirilən çek hərraclarının ilkin mərhələsindən sonra nəzarət səhm paketinə sahib olan investorda pul hərracındakı 30 faizlik paya maraq qalmadığından, onların satılması problemə çevrilmişdir. Nəticədə də bu əməliyyatın səmərəli təşkil olunmamasından dövlət büdcəsi xeyli ziyan çəkmişdir. Belə ki, I Dövlət özəlləşdirmə Proqramı çərçivəsində yaradılmış 1065 səhmdar cəmiyyətinin 663-nün səhmlərinin 30 faizinə qədəri satılmamış qalmış və özəlləşdirmədən əldə olunan vəsaitlərin həcmi bu səbəbdən hesablamalara, görə 30 milyon ABŞ dolları həcmində azalmışdır. Eyni zamanda, müəssisələrin işinin səmərəliliyini yüksəltmək imkanları da məhdudlaşmışdır. Yəni sonda özəlləşdirmənin bu üsulla sürətli tempə aparılması dövlətin fiskal məqsədləri ilə tərs mütənasiblik təşkil etmişdir.

Özəlləşdirmənin tempi ilə məqsədləri arasında da müəyyən uyğunluq vardır ki, onların mütənasibliyi daha çox məqsədin xarakterindən asılıdır. Məsələn, Rusiyada, Qırğızstanda, Qazaxıstanda xüsusilə də, Çexoslovakiyada qarşısına sistem və siyasi dəyişiklikləri qoyan KÖP üçün sürətli özəlləşdirmə tempi xarakterikdir. Əksinə, Polşada özəlləşdirmə proqramında effektivliyin yüksəldilməsi prioriteti onun sürətinin aşağı salınmasını, müddətinin isə uzadılmasını zərurətə çevirmişdir.

(d) Hər bir özəlləşdirmə proqramının özünəməxsus fəaliyyət ardıcılığı üzrə aparılması onun daxili elementlərinin uyğunluq dərəcəsi ilə ölçülür. Bu nöqteyi nəzərdən KÖP-də fəaliyyət ardıcılığı üç mərhələyə bölünür: Birinci mərhələdə kuponları, vaucherləri və digər şəhadətnamələri vətəndaşlara paylamaqla dövlət müəssisələrinin səhmlərinə tələb formalaşdırılır. İkinci mərhələdə vaucher sahibləri ilə özəlləşdiriləcək müəssisələr arasında vasitəçilik funksiyasını yerinə yetirən investisiya fondlarının fəaliyyətinə şərait yaradılır. Nəhayət, üçüncü mərhələdə müəssisələrin səhmləşdirilməsi vasitəsilə, onun dəyərinin qiymətləndirilməsi, "mini emissiya prospektləri"nin buraxılması prosesi həyata keçirilərək, onların informasiya bazası əsasında özəlləşdiriləcək müəssisələrin təklifi formalaşdırılır. KÖP-i reallaşdıran ölkələrin böyük əksəriyyətinə bu ardıcılıqlar "tələb-investisiya fondları - təklif" (TİT) formulu kimi xasdır. Məsələn, Rusiyada 1 oktyabr 1992-ci ildən başlayaraq əhaliyə nominal dəyəri 10 min rubl olan vaucherlər paylanmış, elə həmin ilin sonunda da investisiya fondlarının formalaşması prosesi start götürmüşdür. (Rusiyada investisiya fondları haqqında Qanun 1 sentyabr 1992-ci ildən qüvvəyə minmişdir). 1993-cü ildə isə artıq müəssisələrin səhmlərinin satışı üzrə hərraclar keçirilməyə başlanılmışdır. Həmin ardıcılıq Qazaxıstan və Qırğızstanda da tətbiq edilmiş və uyğun olaraq sonrakı mərhələdə investisiya fondları formalaşdırılmışdır. Axırncı mərhələdə isə özəlləşdirilməsi nəzərdə tutulan dövlət müəssisələrinin seçilməsi prosesi müşahidə edilmişdir.

Polşada isə ardıcılıq başqa formula üzrə fərqli qaydada getmişdir. Onu "təklif-investisiya fondları - tələb" formulu üzrə əksinə xarakterizə etmək daha düzgün olardı. Belə ki, 1992-ci ilin yazında bu ölkədə özəlləşdirilməli müəssisələr seçilərək proqrama daxil edilmiş, 1994-cü ilin sonundan başlayaraq dövlət tərəfindən investisiya fondları formalaşdırılmış, əhali isə yalnız 1995-ci ildən sonra investisiya fondlarının səhmlərini əldə edə bilmişdir.

Çexiya və Slovakiya modeli üzrə özəlləşdirmənin fəaliyyət ardıcılığını birmənalı şəkildə xarakterizə etmək çox çətindir. Belə ki, 1991-ci ildə hər bir müəssisə özünün xüsusi özəlləşdirmə planını işləmiş, ikinci mərhələdə əhaliyə investisiya kuponları satılmış, üçüncü mərhələdə isə özəl investisiya fondlarının qeydiyyat prosesi həyata keçirilmişdir. Fikrimizcə, Çexiya və Slovakiya modelini "təklif-tələb-investisiya fondları" (TTİ) formulu üzrə xarakterizə etmək daha düzgün olardı.

Azərbaycana gəlinə isə, bizim ölkədə fəaliyyət ardıcılığı "tələb- təklif - investisiya fondları" formulu üzrə başlasa da, sonradan müxtəlif səbəblər ucbatından investisiya fondları bu formuldan uzaqlaşdırılmışdır. 1996-cı ilin martından avqustun 15-dək özəlləşdirmə paylarının əhaliyə paylanması ilk növbədə tələb amilini formalaşdırmış, artıq həmin ilin yayından başlayan çek hərracları isə ikinci pilləni-təklifi səciyyələndirmişdir. Çek investisiya fondlarının yaradılmasının hüquqi və normativ bazası isə 1 il sonra, 11 avqust 1997-ci ildə Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə formalaşdırılmışdır. Həmin ilin sonunda fəaliyyətə başlayan yeganə çek investisiya fondunun fəaliyyəti qısa və uğursuz olmuş, çox keçmədən onun hüquqi statusuna xitam verilmiş və əmlakı müsadirə edilmişdir. Beləliklə, nəzəri müstəvidə Azərbaycanda özəlləşdirmənin fəaliyyət ardıcılığı "TTİ" formuluna uyğun gəlsə də, praktiki olaraq tələb və təklif mərhələsi ilə tamamlanmışdır.

Aparılmış müqayisəli təhlillər və araşdırmalar onu göstərir ki, formula üzrə hansı ardıcılığın effektiv olmasını müəyyənləşdirmək xeyli çətindir. Çünki, onların hər birinin çatışmazlıqları və üstünlüklərinin təyin edilməsi optimal qiymətləndirmə meyarının tətbiqini tələb etdiyindən, bu da daha çox müxtəlif situasiyalar üzrə ziddiyyətli nəticələrə gətirib çıxarır. Yalnız Azərbaycanda bu prosesin yarımçıq xarakter daşdığı ilk baxışdan qabarıq şəkildə seçildiyindən, bu praktikadan çıxış edərək bütün mərhələlər üzrə mənfi yönlü nəticələr haqqında birmənalı fikrə gəlmək olur.

Fəaliyyət ardıcılığı ilə qarşıya qoyulan məqsədlər arasında da müəyyən paralellər aparmaq mümkündür. Belə ki, qarşısına siyasi məqsədlər qoyan KÖP-lərdə fəaliyyət ardıcılığının birinci pilləsini tələb təşkil etmiş və bunu əhaliyə paylanan vauçerlər, kuponlar, eləcə də digər özəlləşdirmə şəhadətnamələri şərtləndirmişdir. Qarşısına müəssisələrin fəaliyyətinin səmərəliliyini yüksəltmək məqsədi qoyan və bununla yanaşı, həm də üzərinə investisiya şirkətlərinin restrukturizasiyasını həyata keçirmək öhdəliyi götürən KÖP-lər üçün isə "TƏK İT" formulu xarakterikdir.

(e) Risk anlayışı heç də hər hansı bir əməliyyat üzrə pul, kapital itkisi mənasında deyil, özəlləşdirmədə iştirak zamanı ehtimal olunan müvəffəqiyyətin əldə olunması və nəticələrin qiymətləndirilməsi anlamında təqdim olunur. Əksər KÖP-lərdə risklərin yaranması və seçilməsi arasındakı tarazlıq səviyyəsi istənilən qədər sabit olmamışdır. Polşa və Rumıniyada reallaşdırılan proqramlar üzrə, özəlləşdirmə prosesində əhalinin iştirakı üçün risk dərəcəsi 5 amilin nəticəsində xeyli aşağı salınmışdır. Bunlara aiddir: özəlləşdirməyə təqdim edilən müəssisələrin qabaqcadan seçimi, milli investisiya fondlarının hər birinin özəlləşdiriləcək müəssisələrin seçiminə peşəkar yanaşması, şirkətlərin fəaliyyətinin peşəkar monitorinqi, fondlar vasitəsilə diversifikasiya və aşağı salınmış satış qiymətlərinin mövcudluğu.

Postsosialist ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, özəlləşdirmənin gedişi zamanı əhali informasiya çatışmazlığı şəraitində seçim qarşısında qalmışdır. Sonradan yaradılan investisiya fondlarının təcrübəsizliyi və onların daha çox spekulativ meyllərə üstünlük verməsi nəinki əhalinin, hətta investorların özəlləşdirmədə iştirakının riskini xeyli yüksəltmişdir. Bu zaman konfidensial

informasiyaların səlahiyyətli şəxslər tərəfindən satılması və ya ötürülməsi onun alıcısına yüksək mənfəət qazandırmaqla yanaşı, özəlləşdirmədə digər investorun iştirakının risk dərəcəsini də həddindən çox yüksəltmişdir. Bəzi ölkələrdə təbliğat - təşviqat mexanizmlərinin qəsdən ləngidilməsi, eləcə də, onun əhatə dairəsinin süni surətdə məhdudlaşdırılması da riskin artımına xeyli dərəcədə ciddi təsir göstərmişdir. Əgər, özəlləşdirmənin polyak və rumin modeli əhalinin bu prosesdə iştirakının passivliyi ilə səciyyələnmişdirsə, Çexiya və Rusiya modelinə əhalinin aktivliyi və risk səviyyəsinin yüksəkliyi xarakterikdir. Bu səbədən axırıncılarda hər bir vətəndaşın dövlətdən aldığı əmlak payının az olması da xüsusi rol oynamışdır. Belə ki, Rusiya əhalisi birinci mərhələdə 10 min rubla və ya 30 ABŞ dollarına bərabər nominal dəyərli vauçer almış və sonradan yüksək inflyasiya şəraitində onun bazar dəyəri 8 dollaradək aşağı düşmüşdür.

Kupon özəlləşdirilməsinin birinci mərhələsində Çexiya və Slovakiyada hər bir vətəndaşın aldığı kuponların dəyəri təxminən 11 min çex kronu (ABŞ dollarına o vaxtkı kursla hər bir vətəndaşa 407 dollarlıq əsas fond hesablanmışdı**) təşkil edirdisə, o vaxt onu əldə etmək üçün 1035 kron, (təxminən 39 dollar) ödəmək tələb olunurdu. Beləliklə də, hər bir vətəndaş ekvivalent formada 368 ABŞ dollarına bərabər həcmdə əsas vəsaitə sahib olmaq hüququ qazanırdı. Polşa vətəndaşları isə 20 yeni zlot "qiymətinə" 125 yeni zlota bərabər (təxminən 50 dollarlıq) həcmdə əmlak payı almışdılar. Qırğızıstanda 100 pay üzrə özəlləşdirmə kuponlarının qiyməti 1994-cü ildə 1,5 - 2,1 som, 1995-ci ildə 1,7 - 3,0 som, 1996-cı ildə 1,4 - 2,0 som, 1997-ci ildə isə 5 - 15 som arasında dəyişmişdir. Kuponların dövryyəsinin sonuncu ilindəki qiymət artımı iqtisadiyyatın inhisarçı sahələrinin, o cümlədən neft və qaz təchizatı, energetika, rabitə, hava nəqliyyatı müəssisələrinin özəlləşdirilməyə çıxarılması ilə əlaqədar olmuşdur.*

Gürcüstanda özəlləşdirmə vauçerlərinin 1994-1995-ci illərdə nominal dəyəri 30 dollar səviyyəsində olsa da, onun bazar qiyməti 4-12 dollar arasında dəyişmiş, orta məzənnə isə 6 dollar təşkil [Sem1]etmişdir2.

Azərbaycanda əhaliyə özəlləşdirmə paylarının verilməsinin ilk günlərində yaranmış ajiotaj nəticəsində bazar qiyməti 100 dollar səviyyəsinə qalxsa da, sonradan qiymət 50-70 dollar səviyyəsində qərarlaşmış və bu proses 1996-cı ilin payızından başlayaraq 1 il davam etmişdir. Nəhayət 1998-ci ilin ortalarında özəlləşdirmə paylarının ziqzaqlarla müşahidə olunan bazar qiyməti 7-10 dollar intervalında sabitləşmiş, orta məzənnə 8 dollar təşkil etmişdir.

Göründüyü kimi, keçmiş sovet respublikalarının demək olar ki, hamısında özəlləşdirmə paylarının bazar qiymətlərində sürətli dəyişikliklər müşahidə olunmuş, Qırğızıstan istisna olmaqla, əksər dövlətlərdə kütləvi özəlləşdirmənin yekun mərhələsində onun məzənnəsi xeyli aşağı düşmüşdür. Bu isə onunla bağlı risklərin idarəolunmazlığını təsdiq edir. Kütləvi özəlləşdirmə proqramlarının başlıca fərqlərini 3.1.-ci cədvəldə təqdim olunduğu kimi təsnifləşdirmək mümkündür

Cədvəl 3.1.

Çexiya, Polşa, Rusiya və Azərbaycanda kütləvi özəlləşdirmə proqramlarının başlıca fərqləri

Ölkələr	Məqsədlər	Miqyas	Aparılma tempi	Fəaliyyət ardıcılığı	Risk dərəcəsi
Çexiya	Sistem və siyasi dəyişikliklər	Dövlət əmlakının 1/4-i	Yüksək, 1 ilə 2 mərhələ	Təklif-tələb-investisiya fondları	Yüksək
Polşa	Effektivliyin yüksəldilməsi və sosial dəyişikliklər	Dövlət əmlakının 1/3-i	Aşağı 10 il, mərhələləri məlum deyil	Təklif – investisiya fondları-tələb	Məhdud
Rusiya	Siyasi və sistem dəyişiklikləri	Dövlət əmlakının 2/3-i	Orta, birinci mərhələ 3 il davam edib.	Tələb-investisiya fondları-təklif	Yüksək
Azərbaycan	Siyasi və sosial dəyişikliklər	Dövlət əmlakının 2/3-i	Ortadan aşağı	Tələb-təklif-investisiya fondlar*	Yüksək

* Azərbaycanda çek investisiya fondlarının (ÇİF) fəaliyyətinin hüquqi bazası mövcud olsa da, indiyə qədər yalnız bir ÇİF fəaliyyətə başlamış və sonradan fəaliyyətini dayandırmışdır.

(f) KÖP-ləri bir-birindən fərqləndirən daha bir əlamət özəlləşdirmədən əldə olunan vəsaitlərdən necə və hansı istiqamətlərdə istifadə qaydalarıdır. Təbii ki, bu daha çox özəlləşdirmənin məqsədlərindən irəli gələn maliyyə nəticəsi kimi də qiymətləndirilə bilər. Lakin, təcrübə göstərir ki, bir çox hallarda hətta eyni məqsəd güdən KÖP-lər müxtəlif ölkələrdə tətbiq olunarkən, özəlləşdirmədən daxil olan vəsaitlərin bölüşdürülməsinə fərqli yanaşmalar mövcuddur.

Postsosialist ölkələrinin əksəriyyətində özəlləşdirmədən daxil olan vəsaitlər büdcənin mədaxilində çox da əhəmiyyətli xüsusi çəkiyə malik olmasa da, ondan istifadə variantlarının düzgün seçilməsi prosesin gedişində müsbət nəticələrin əldə edilməsinə imkan yaratdığından həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Lakin, bu məsələyə cəmiyyətin, eyni zamanda, daxili opponentlərin münasibəti adətən başqa kontekstdə yanaşmanın nəticəsini əks etdirir. Belə ki, bir çox hallarda özəlləşdirilən müəssisələrin satış dəyəri ilə onun aktivlərinin balans dəyərinin müqayisəsi yanlış nəticələr doğurduğundan, özəlləşdirici orqanlar tənqid atəşinə məruz qalırlar. Ancaq, nəzərə almaq lazımdır ki, özəlləşdirilən fondlar, avadanlıqlar deyil, hüquqi şəxslərdir, onların biznes fəaliyyətidir. Hüquqi şəxslərin balansının həm aktiv və həm də passiv tərəfləri mövcuddur. Aktivində avadanlıqlar durursa, passivində də borclar, öhdəliklər dayanır. Bir də ki, unutmayaq ki, Almaniyada hətta dövlət əmlakının 1 markaya satışı variantında da özəlləşdirmə tərcübəsi mövcud olmuşdur. Ona görə də KÖP-in reallaşdırılmasında diqqət çəkən məsələ özəlləşdirmədən daxil olan vəsaitin həcmi ilə yanaşı, həm də ondan istifadə qaydaları olmalıdır.

Özəlləşdirmənin məqsədi ilə ondan əldə edilən vəsaitin həcmi və istifadə variantları arasındakı əlaqəyə gəlinə, təbii ki, sistem, sosial və siyasi dəyişikləri həyata keçirmək məqsədi güdən KÖP-də bu nisbət tərs mütənəsibliyi ifadə edəcəkdir.

Özəlləşdirmədən əldə olunan vəsaitlərin həcmi onun mərhələlərindən də asılıdır. Məsələn, Polşada ilk dövrlərdə bu istiqamətdə əhəmiyyətli nəticələr əldə olunmasa da, 1997-ci ildə dövlətin özəlləşdirmədən gəliri 1,9 mlrd. dollar təşkil etmişdir ki, bu da dövlət büdcəsinin mədaxilinin 5,4 faizini ifadə edirdi. Rusiyada bütövlükdə bu məbləğ bütün dövr üzrə cəmi 35 milyard ABŞ dollarına bərabər olmuşdur. Lakin, Rusiyada özəlləşdirmənin miqyasları Polşa ilə müqayisədə dəfələrlə geniş dairəni əhatə etmişdir. Qırğızıstanda özəlləşdirmədən əldə olunan vəsaitlərin həcmi 1997-ci ildə 22 mln, 1998-ci ildə isə 83 mln som təşkil etmişdir. Azərbaycanda 1 yanvar 2000-ci il tarixə özəlləşdirmədən əldə olunan vəsaitlərin bütövlükdə həcmi təxminən 100 mln. ABŞ dollarına bərabər olmuşdur.

Azərbaycanda özəlləşdirmənin I dövlət proqramında özəlləşdirmədən əldə olunan vəsaitlərin hamısının dövlət büdcəsinə daxil olması nəzərdə tutulurdusa, II dövlət özəlləşdirmə proqramında bu məsələyə fərqli yanaşma ortalığa qoyuldu. Belə ki, özəlləşdirməyə məsul olan orqan kimi Dövlət Əmlakı Nazirliyi (hazırda İqtisadi İnkişaf Nazirliyi) müstəqil maliyyə məsləhətçiləri cəlb etmək, özəlləşdirmənin informasiya, metodiki təminatını həyata keçirmək, müəssisələrdə özəlləşdirmədən əvvəl sağlamlaşdırma tədbirləri aparmaq üçün həmin vəsaitin 25 faizini öz hesabında cəmləşdirmək hüququ qazanmışdır. Ümumiyyətlə, özəlləşdirmədən əldə olunan vəsait bütövlükdə dövlət büdcəsinə cəlb edilməsi praktikası bəzi postsosialist ölkələri üçün xarakterik hal hesab olunur. Bir çox hallarda bu siyasi rejimin mahiyyəti ilə də çulğalaşır. Buna misal olaraq Türkmənistanı, Tacikistanı göstərmək olar ki, orda bu vəsaitlərin istifadəsi üzərində sərəncam vermək hüququ ölkə prezidentinin özündə saxlanılır. Aşağıdakı cədvəldə Rusiya, Ukrayna, Qırğızıstan, Özbəkistan və Azərbaycanda özəlləşdirmədən əldə olunan vəsaitlərin bölüşdürülməsi müqayisəli şəkildə təqdim olunur.

Cədvəl 3.2.

Özəlləşdirmədən əldə edilən vəsaitlərin bölüşdürülməsi (faizlə)

	Rusiya	Ukrayna	Qırğızıstan	Özbəkistan	Azərbaycan*
Dövlət büdcəsinə	71	80	75	40	75
Yerli büdcəyə	10	-	15	20	-
Kiçik və orta sahibkarlığın müdafiəsi fonduna	1	20	3	30	-
Dövlət özəlləşdirmə fonduna	4,2	-	7	-	
Özəlləşdirməyə məsul olan hesabına	12,8	-	-	10	25
Sair fondlara, o cümlədən ictimai fondlara	5,3	-	-	-	-

Qeyd olunanları yekunlaşdırarkən, bütövlükdə müxtəlif variantlı kütləvi özəlləşdirmə proqramlarının reallaşdırılmasını üç model üzrə qruplaşdırmaq mümkündür:

1) AZAD BAZAR MODELİ. Bu modelin reallaşdırılması zamanı vətəndaşlar müəyyən olunmuş nominal dəyərdə pul vahidi ilə ifadə edilmiş vauçerlər əldə edirlər. Bu vauçerləri bazarda satmaq və yaxud almaq sərbəst şəkildə həyata keçirilir.

Belə vauçerlər sahiblərinə onu səhmdar cəmiyyətlərinin səhmlərinə dəyişmək və yaxud özəl investisiya fondlarının səhmlərini almaq hüququnu təmin edir (Rusiya, Azərbaycan və Gürcüstanda olduğu kimi)

2) QARIŞIQ MODEL. Bu model çərçivəsində vətəndaşlar müəyyən xal miqdarında kuponlar alırlar ki, onlar adlı olmaqla, alqı-satqı obyektinə daxil olmur. Onun dəyişdirilməsi mexanizmi dövlət tərəfindən sərt formada tənzimlənir. Kuponların səhmlərə dəyişdirilməsi prosesi ya hərracların təşkili (misal olaraq Qırğızıstan və Qazaxstanı göstərmək olar), ya da kompüterdə bölgü mexanizminin tətbiqi (Çexiya və Slovakiya respublikalarında olduğu kimi) vasitəsilə aparılır.

3) MƏRKƏZLƏŞDİRİLMİŞ TƏNZİMLƏNMƏ MODELİ. Bu modeldə vətəndaş nominal dəyərə malik olmayan, lakin səhm almaq hüququnu təsbit və özündə dövlət əmlakının müəyyən nisbətini ifadə edən şəhadətnamə alır. Bu şəhadətnamələr adlı qiymətli kağız hesab olunur. Onların dəyişdirilməsi, satılması və ya üçüncü şəxsə verilməsi qadağan edilir. Bundan əlavə, bu şəhadətnamələr mütləq mərkəzləşdirilmiş şəkildə təşkil olunmuş milli investisiya fondlarında yerləşdirilir. Fondlar da öz növbəsində kütləvi özəlləşdirməyə cəlb edilən bütün şirkətlərin səhmlərini alıb bazar qiymətinə uyğun olaraq vətəndaşların çeklərinə, vauçerlərinə və şəhadətnamələrinə dəyişirlər.

Azad bazar modeli özəlləşdirməyə Rusiyanın vauçer proqramı daha yaxın hesab olunur. Proqramda bütün Rusiya müəssisələrinin iştirakı, investisiya fondlarının əksər hallarda özəl statusla yaradılması nəzərdə tutulurdu. Vətəndaşlar vauçerlərini sata, bağışlaya, dövlət tərəfindən nəzarətin praktiki olaraq həyata keçirilmədiyə fond birjalarında, investisiya fondlarında səhmlərə dəyişdirə bilərdilər. Bu model şübhəsiz ki, daha liberal olmaqla bazar prinsiplərinə xeyli dərəcədə uyğundur.

Qarışıq modelə daha çox uyğun gələn Çexiya, Slovakiya, Qırğızıstan və Qazaxstanın özəlləşdirmə proqramlarıdır. (Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bir vaxtlar Rusiya və Azərbaycanda da adlı səhmlərin buraxılması və bu məqsədlə hər bir vətəndaşa bank hesabının açılması müzakirələrə çıxarılmış, sonradan bank sisteminin bu gərginliklərə dözə bilməyəcəyi əsas götürülərək onun tətbiqi məsələsi gündəlikdən kənarlaşdırılmışdır).

Çexiyada müəssisələr öz istəkləri ilə özəlləşdirmə proqramlarına qoşula, özəl şəxslər tərəfindən investisiya özəlləşdirmə fondları yarada və hər bir vətəndaş onun səhmlərini almaq haqda qərarı müstəqil surətdə verə bilərdi. Bölgü mexanizminin idarə edilməsi və ona nəzarət az da olsa mərkəzləşdirilmiş qaydada həyata keçirilirdi. Belə ki, özəlləşdirmənin gedişinə məsul orqan mərkəzləşdirilmiş şəkildə səhmlərin qiymətini xallarla təyin edir və həmçinin müəssisələr haqqında informasiyalar yayırdı. Onlar hərracların keçirilməsinin mürəkkəb qaydalarını işləyib hazırlayaraq və hətta Oskar Lanqe* metodu ilə qabaqcadan bağlanmış müqavilələrlə hərracları kompüterdə "yamsılayırdılar".

Çexiyada özəlləşdirmənin gedişinə məsul orqanlar özlərini "auksionçu" kimi aparır, raundların ardıcıl gedişi zamanı qiymətlərin korrektəsini təmin edir, bir sözlə, bazar mexanizmlərini əvəz etməyə səy göstərirdilər. Həddindən yüksək və yaxud aşağı tələbin formalaşdığı hallarda hətta ehtiyatda saxladıqları müəssisənin özəlləşdirilməsi prosesindən "götürmək" hüququndan da istifadə edirdilər.

Polşanın özəlləşdirmə modelinin həddindən yüksək səviyyədə inzibati sxemlə, mərkəzləşdirilmiş tənzimləmə üsulu ilə həyata keçirilməsi faktı heç kimdə şübhə doğurmur. Özəlləşdirmə nazirliyinin köməyi ilə hökumət müəssisələrin vəziyyətini yenidən təhlil edir, proqramda iştirak üçün müəssisələri məcburi qaydada seçir, milli investisiya fondlarını təşkil edir, onun birinci müşahidə şurasını təyin etməklə bərabər, onlardan mütəxəssislərin fondda işə götürülməsi barədə hesabat tələb edirdi. Polşa modeli aşağıdan yuxarı şaquli surətdə istiqamətlənmiş, idarə olunmaz özəlləşdirməyə gətirib çıxarmamaq üçün ehtiyat mexanizmləri ilə təmin olunmuşdu. Bütün bunlarla yanaşı Polşa modeli özündə bazar münasibətlərinin bəzi elementlərini əks etdirən bir sıra xüsusiyyətləri də təcəssüm etdirirdi. Belə ki, Polşada özəlləşdirmə şəhadətnamələri bütün proses boyu likvidliyi ilə fərqlənmiş, hətta 1996-cı ildə onun qiyməti start qiymətindən 8,5 dəfə bahaləşaraq 169 yeni Polşa zlotına bərabər olmuşdur.

Bununla bərabər, fondların səhmləri Varşava birjasında sərbəst surətdə mübadilə olunduğu kimi, özəlləşdirmə şəhadətnaməsinin fondlarda yerləşdirilməsi prosesi də müstəqil aparılırdı. Nəhayət, işçilərə məxsus səhm payı da azad formada təyin olunmuş sxem üzrə dəyişdirilə bilirdi.

Rusiya modeli özəlləşdirməni nəzarətsizlik ucbatından idarəolunmaz prosesə, sosial gərginliklərə gətirib çıxartdığına görə nə qədər tənqid olunursa, Polşa modeli də əks mövqedən daha sərt nəzarət mexanizmlərinin tətbiqinə görə təqdir edilməlidir.

Hər iki təcrübənin nəticələri baxımından müqayisəsi bir daha Polşa modelinin üstünlüyünü sübut edir. Polşanın özəlləşdirmə naziri Veslava Kaçmarekanın ifadəsi - "investisiya fondlarının idarəetmə qrupu mütləq müəssisələr üçün həkim rolunu oynamalıdır"1- prosesə yanaşmada özünü doğrultdu.

3.2. Kütləvi özəlləşdirmə proqramlarında təklif və tələb aspektləri

Hər bir kütləvi özəlləşdirmə proqramının reallaşdırılması səhmlərə tələb və təklifin tarazlığını əks etdirərək vasitəçi institutlardan istifadə yolu ilə onların mübadilə mexanizmini də özündə birləşdirir. Bu baxımdan KÖP-i bütün post sosialist ölkələrinə xarakterik olan üç qrup parametrlərinə xarakterizə etmək mümkündür: Birincisi, özəlləşdirmədə nə qədər və hansı tip müəssisələr iştirak edir (təklif aspekti). İkincisi, əhəlinin hansı hissəsi bu prosesə cəlb edilir (tələb aspekti). Üçüncüsü, özəlləşdirmədə bölgü mexanizmi necə fəaliyyət göstərir və ya başqa sözlə, əhali səhmləri hardan - hərraclardan, yoxsa, vasitəçilərdən və yaxud investisiya fondlarından alır (səhmlərin bölgü mexanizmi).

Təklif aspektinə KÖP vasitəsilə səhmlərinin bölüşdürülməsi nəzərdə tutulan dövlət əmlakının müxtəlif formaları daxildir. Burada az əhəmiyyət kəsb etməyən məsələlərdən biri də ayrı-ayrı ölkələr arasındakı fərqlərdir. Ümumillikdə əmlakın özəlləşdirmə baxımından bölgüsünü üç müxtəlif variantda həyata keçirmək olar. Bunlar aşağıdakılardır:

- mənzillərin, mülklərin və firmaların özəlləşdirilməsi;

- ayrıca qrup müəssisələrin bütün səhmlərinin özəlləşdirilməsi;
- praktiki olaraq bütün müəssisələrin səhmlərinin bir hissəsinin özəlləşdirilməsi.

Birinci variant daxilində satış üçün yalnız mənzillər və dövlət kənd təsərrüfatı müəssisələri ayrılır. Bu variantdan ilkin olaraq Belarus, Estoniya, həmçinin, Litva və Ukraynada istifadə edilmişdir.

İkinci variantda KÖP-də dövlət müəssisələrinin bir qrupu iştirak edir. Bu variant Bolqarıstan, Rumıniya, Polşa, Çexiya, Slovakiya, Estoniya, Qazaxıstan və Monqolustanda həyata keçirilmişdir. Polşada KÖP-də iştirak üçün məcmu balans dəyəri 15 mlrd. zlot (təxminən 6 mlrd. dollar) qədər olan 512 dövlət müəssisəsi ayrılmışdır ki, onların da əsas fondlarının məbləğinin ölkə üzrə ümumi yekunda xüsusi çəkisi 10,8 faiz təşkil edirdi. Bu müəssisələr özəlləşdirmə nazirliyi tərəfindən qabaqcadan və ardıcıl surətdə seçilmişdir. Bu zaman əsas meyar olaraq satış həcminin 10 mln. dollardan az olmaması və rentabelli fəaliyyət nəzərə alınmışdır.

Polşada kütləvi özəlləşdirmə prosesində iştirak məqsədilə seçilmiş şirkətlərin səhmləri aşağıdakı prinsiplərə müvafiq olaraq bölüşdürülürdü:

33% -bir Milli İnvestisiya Fonduna (MİF) daxil olan səhm paketinin maksimum ölçüsüdür;

27% - digər MİF arasında bölüşdürülür; (60% (33%+27%) bütövlükdə MİF-lər arasında bölüşdürülür);

15% - əmək kollektivinin üzvləri arasında (illik əmək haqqının həcmi həddində) əvəzsiz olaraq bölüşdürülür; (75%-in (33%+27%+15%) bütövlükdə özəlləşdirməsi nəzərdə tutulur);

25%- sosial sığorta sistemində islahatların aparılması məqsədilə sosial təminat fondlarının mülkiyyətində saxlanılır, (100% (33%+27%+15%+25%) ümumi səhmdar kapitalı təşkil edir).

Çexiya Respublikasının genişmiqyaslı özəlləşdirmə proqramına müvafiq olaraq (26 fevral 1991-ci ildə Federal Məclis tərəfindən qəbul edilmişdir) müəssisə 20 yanvar 1992-ci ildək davam edən birinci və 16 iyun 1992-ci ilədək davam edən ikinci mərhələ çərçivələrində özünün şəxsi özəlləşdirmə planını işləyib hazırlamalı və bu planlarda səhmlərin birbaşa satışı, açıq tender, pulsuz paylanma, həmçinin, kuponlara dəyişdirilmə üsullarına hökmən yer ayrılmalıdır. Səhmlərin bölüşdürülməsini əks etdirən statistik məlumatlara görə, Çexiya Respublikasında özəlləşdirilən müəssisələrin 1/5-i praktiki olaraq səhmlərin 84% -nin kuponlara dəyişdirilməsi variantını seçmişdir (yerdə qalan səhmlərin 3 faizi avtomatik olaraq Restitusiya Fonduna daxil olmuş, 8%--i dövlətin sərəncamında saxlanılmış, 5%-i bankların özəlləşdirilməsində istifadə olunmuşdur). Slovakiyada isə müəssisələrin 60 faizi istisnasız olaraq kupon özəlləşdirməsini seçmişdilər. Kupon özəlləşdirməsində dəyəri bütövlükdə 500 mlrd. çex kronundan çox olan və dövlət əmlakının 25 faizinə qədər xüsusi çəkiyə malik olan aktivlərin dövlətsizləşdirməsi nəzərdə tutulmuşdu. Çexiyada dövlət müəssisələrinin satışı iki mərhələdə həyata keçirilmişdir: Birinci mərhələ bütövlükdə 1992-ci ili əhatə edərək həmin dövr ərzində 2883 dövlət müəssisəsinin özəlləşdirilməsi məqsədini qarşıya qoysa da, onlardan iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə (sənayeyə, bank sferasına, xidmət, ictimai işə bölməsinə) aid olan yalnız 1491-nin özəlləşdirməsi vaxtında başa çatdırılmışdır. Özəlləşdirilməsi bu mərhələdə nəzərdə tutulan müəssisələrin ümumi balans dəyəri 500 mlrd. çex kronuna, sayı isə 800-ə bərabər olmuşdur.

Üçüncü variantda KÖP çərçivəsində bütün orta və iri müəssisələrin (bəziləri istisna olmaq şərtlə) özəlləşdirilərək, səhmlərinin müəyyən hissəsinin vauçerlərə, kuponlara dəyişdirilməsi nəzərdə tutulurdu. Bu variantda özəlləşdirmə modelinə uyğun gələn ən yaxşı nümunə Rusiyanın vauçer özəlləşdirilməsidir. Rusiya Federasiyasında özəlləşdirmə 14 avqust 1992-ci il tarixli prezident fərmanına müvafiq olaraq 1 oktyabr 1992-ci ildən start götürmüşdür. Proqram 13 min dövlət müəssisəsini və ya bütün müəssisələrin 70-80 faizini əhatə edirdi. Əsas fondların yenidən qiymətləndirilməsi aparılmadığına görə bu müəssisələrin balans dəyəri müəyyənləşdirilməmişdir. Rusiyada vauçer özəlləşdirilməsi vasitəsilə bütün səhmlərin 35 faizə qədərini bölüşdürmək nəzərdə tutulmuşdur. Proses zamanı dövlətin sərəncamında gələcəkdə müəyyən məqsədlərdən ötrü satılması planlaşdırılan səhm paketi saxlanılmamış, müvafiq orqanlar vasitəsilə müəssisələrin qabaqcadan seçimi həyata keçirilməmişdir. Beləliklə də Rusiyanın KÖP-də praktiki olaraq bütün müəssisələrə bu prosesdə iştirak etmək hüququ verilmişdi. Bu qrupa daxil olan hər bir müəssisə səhmdar cəmiyyətə çevrildikdən sonra onun səhmləri aşağıdakı sxem üzrə bölüşdürülürdü:

35%-əmək kollektivinin üzvlərinə əvəzsiz verilirdi;

10%- müəssisənin işçilərinə nominal qiymətinin 30% -i qədər güzəşt edilmək şərti ilə satılırdı;

5%- müəssisənin rəhbər kadrlarına nominal dəyəri ilə satılırdı;

50%- çek hərraclarında strateji investora satılırdı.

Cəmi 100% (35%+10%+5%+50%) - ümumi səhmdar kapital.

Səhmdar kapitalın ümumi həcmindən 35 faizlik səhm payını satış prosesində vauçerlərə dəyişdirmək nəzərdə tutulurdu ki, bu da aşağıdakı prinsip üzrə həyata keçirilirdi:

10% - nominal qiymətinin 30%-i qədər güzəşt edilməklə müəssisənin işçilərinə (10 faizlik kvota daxilində);

5% - nominal qiymətilə rəhbər kadrlara;

10% - 50% - lik kvota çərçivəsində strateji investora;

10% - tender vasitəsilə xırda investora təklif edilirdi.

Cəmi 35% - vauçerlər dəyişdirilməklə reallaşdırılması nəzərdə tutulan səhm payı.

Müəssisənin hər bir işçisinə, onun rəhbər heyətinə və ya xırda investorlara səhmlərin dəyərini tamamilə vauçerlərlə ödəmək imkanı ilə yanaşı, onlara bu əməliyyatı nəqd pulla aparmaq hüququ da verilmişdi. Rusiyanın analoji sxemindən bir az fərqli qaydada Belarusda (bütün səhmdar cəmiyyətlərinin 50%-də), Gürcüstanda, Litvada (6081 SC-də), Qırğızıstanda və Moldovada (bütün dövlət müəssisələrinin səhmlərinin üçdə birində), Rumıniyada (6300 dövlət müəssisəsində), həmçinin, Sloveniya və Ukraynada (6800 SC), Azərbaycanda (1065 SC) istifadə olunmuşdur.

3.3-cü cədvəl vasitəsilə Azərbaycan, Qazaxıstanda və Qırğızıstan dövlət müəssisələrinin bazasında yaradılan SC-lərin səhmlərinin bölüşdürülməsi sxemi təqdim edilir.

Cədvəl 3.3.

Azərbaycan, Qazaxıstan və Qırğızıstan dövlət müəssisələrinin bazasında yaradılan səhmdar cəmiyyətlərinin səhmlərinin bölüşdürülməsi (faizlə)

Səhmlərin bölüşdürülməsi	Azərbaycan*	Kazaxıstan	Qırğızıstan
Əmək kollektivinə	15%	10%-ə qədər	5%
İnvestisiya fondlarına	-	51%	
Dövlətə	-	9%-dən az olmayaraq	25%
Çek və ya kupon hərraclarına	55%	-	-
Pul hərraclarına və ya investisiya müsabiqələrinə	30% -pul hərracına yönəldilir	-	70%- investisiya müsabiqələrinə yönəldilir

Azərbaycanda özəlləşdirmənin birinci mərhələsi üzrə səhmlərin 55+30+15 formulu əsasında bölüşdürülməsi sxeminin çatışmazlıqlarından bəhs etdiyimizdən, əsas diqqətimizi müəssisələrin özəlləşdirilmək üçün seçilməsinə yönəldək. Bu proses dövlət proqramı ilə tənzimlənir (proqramda özəlləşdirməyə münasibətdə müəssisə və obyektlərin sahələr üzrə təsnifatı verilir). Proqrama görə, müəssisələri özəlləşdirmək üçün seçmək hüququ başlıca strateji əhəmiyyət kəsb edən sahələr üzrə ölkə prezidentinə, digər istiqamətlər İqtisadi İnkişaf Nazirliyinə (İİN) məxsusdur. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, İİN özəlləşdiriləcək müəssisələri seçməklə yanaşı, onların dövlətsizləşdirilməsi formasının da müəyyənləşdirilməsində istisna hüquqa malikdir.

KÖP-də tələb aspektini proqramda iştirak hüququna şərait yaradılan, hər hansı növ özəlləşdirmə şəhadətnaməsinin potensial daşıyıcıları olan vətəndaşlar tərəfindən özəlləşdirmə paylarından istifadə variantları formalaşdırır. Postsosialist ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, KÖP-də ya ölkənin bütün vətəndaşlarına, ya yaşı 18-dən yuxarı olan əhaliyə, ya da pensiyaçılardan, eləcə də, dövlət (büdcə) bölməsində çalışanlardan ibarət müəyyən sosial təbəqənin iştirak etməsinə imkan yaradılmışdır. Rusiya, Qırğızıstan, Azərbaycan və Litvanın özəlləşdirmə praktikasında ölkənin bütün vətəndaşlarına özəlləşdirmədə iştirak şəraiti yaradılmışdır. Rusiya Federasiyasında hər bir vətəndaşa yaşından, yaşayış yerindən, işindən və gəlir səviyyəsindən asılı olmayaraq nominal dəyəri 10 min rubl olan vauçerlər paylanmışdır. Qırğızıstanda 1992-ci ildə respublika vətəndaşlarına onların əmək təcrübəsi və maaşı nəzərə alınmaqla "xüsusi ödəniş vəsaiti" (XÖV) paylanmış, 1994-cü ildən isə həmin XÖV-lər özəlləşdirmə vauçerlərinə dəyişdirilmişdir. Azərbaycanda özəlləşdirmə payları 4 çekdən ibarət olmaqla 1996-cı ilin mart ayının 1-dən etibarən bütün respublika vətəndaşları arasında heç bir fərq qoyulmadan, pulsuz bölüşdürülmüşdür.

Nominal dəyəri olmayan bu paylardan bəzi sosial qruplara, eləcə də, vətənə xidmətlərində seçilən təbəqəyə və ya onların ailələrinə əlavə olaraq güzəşt hüququ əsasında daha bir pay verilmişdir. Litvada hər bir vətəndaşın özəlləşdirmə payı kompüterə daxil edilmişdir.

Azərbaycanda I Dövlət özəlləşdirmə proqramının ilkin variantında səhmlərin 25 faizə qədərinin ixtisaslaşdırılmış sahə və sahələrarası investisiya fondlarını formalaşdırmaq üçün yönəldilməsi nəzərdə tutulsa da, prosesin gedişində səhmlərin bu məqsədin reallaşdırılmasına yönəldilməsi öz praktiki həllini tapa bilmədi.

Özəlləşdirmə sənədlərinin yalnız yeniyetmə yaşından yuxarı olan əhaliyə paylanması praktikası Polşa, Çexiya və Slovakiya, Qazaxıstan və digər postsosialist ölkələrində sınaqdan keçirilmişdir. Polşada 18 yaşından yuxarı hər bir vətəndaşa 20 zlotlıq səhm almaq hüququ verən şəhadətnamələr paylanmışdır.

Çexiya və Slovakiya Respublikalarında Federal Maliyyə Nazirliyinin işlədiyi qaydalara müvafiq olaraq hər bir yeniyetmə yaşlı vətəndaş 1035 çek kronu ödəməklə kupon kitabçası və qeydiyyat markası almaq və özəlləşdirməyə qatılmaq hüququ əldə etmişdir. Qazaxıstanda da eyni yaş qruplu vətəndaşlara adlı kuponlar paylanmışdır. Bu ölkədə qeyd olunan istiqamətdə diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də kənd yerində yaşayan sakinlər üçün 1,2 həddində yüksəklik əmsalının tətbiq olunmasıdır.

Müəyyən qrup vətəndaşların KÖP-də güzəştli şərtlərlə iştirakı variantına Albaniyada (kommunist rejimində siyasi motivlərinə görə represiyaya məruz qalanlara), Xorvatiyada (Yuqoslaviya müharibəsinin veteranlarına və qaçqınlara), Macarıstanda (əvvəlki xüsusi mülkiyyətinə restitusiya hüququnu təsdiq edən vətəndaşlara), həmçinin, qismən də Polşada (büdcə sferasında çalışanlara və pensiyaçılara) üstünlük verilmişdir.

Birinci və üçüncü formada kombinə edilmiş varianta Slovakiya, Qazaxıstan, Litva və Azərbaycanda rast gəlinmişdir. Bu ölkələrdə bütün vətəndaşlarla yanaşı, müəyyən qruplara da əlavə özəlləşdirmə payı almaq hüququ verilmişdir. KÖP-da formal olaraq ödəniş vasitəsi kimi çıxış edən özəlləşdirmə sənədlərinin müxtəlif variantları ayrı-ayrı ölkələrdə fərqli qaydalarda tətbiq olunmuşdur. Belə sənədlər ya fiziki sənədlər formasında, ya da kompyüter sistemində qeydiyyat yazılışı şəkilində çıxış etmişdilər. Birinci halda potensial investor özəlləşdirmədə iştirak üçün seçilmiş müəssisənin səhminə dəyişdirilmək hüququna malik olan sənəd (qiymətli kağız) əldə edir, ikinci halda isə özəlləşdirmədə iştirak hüququna malik olan vətəndaş kompüter sistemində mütləq qeydiyyatdan keçir və müvafiq olaraq öz hesabı haqqında yazılı məlumat alır. Kompüterdə qeydiyyat sistemi Baltıyanı ölkələrdə (Estoniya, Latviya, Litva), eləcə də Slovakiyada tətbiq olunmuşdur. Məsələn, Litvada vətəndaş, yaşından asılı olaraq, 1 mindən 5 minədək xal alır və bu xalları kompüter hesabında dövlət qeydiyyatından keçirirdi. Digər ölkələrdə həyata keçirilən KÖP-də daha çox fiziki sənədlərdən istifadə variantı tətbiq olunmuşdur. Özəlləşdirmənin fiziki sənədinin üç növü mövcuddur:

- pul formasında ifadə edilmiş, nominal dəyərə malik olan vaucher;
- xal formasında ifadə edilmiş, nominal dəyərə malik olan kupon;
- nominal dəyəri olmayan, lakin qeyri-müəyyən miqdarda səhmlərə dəişmək hüququ daşıyan şəhadətnamə.

Özəlləşdirmə prosesində vauçerlərdən Rusiya, Belarus, Moldova, Rumıniya, Estoniya, Qırğızıstan, Sloveniya və Ukraynada da istifadə olunmuşdur. Kuponlar Çexiya və Slovakiya Respublikalarında, Bolqarıstanda, Qazaxıstanda və birinci variantda Qırğızıstanda tətbiq edilmişdir. Çexiya Respublikasında kuponlar adlı olmuş və sahibinə öz xallarını ya birbaşa formada hərraclarda reallaşdırıb müəssisələrin səhmlərini almaq, ya da dolayı yolla onları investisiya özəlləşdirmə fondlarında yerləşdirmək hüququ vermişdir. Şəhadətnamələrdən Polşada, Rumıniyada və Azərbaycanda ** istifadə olunmuşdur. İstifadə variantlarının sayı və imkanlarının dərəcəsinə görə özəlləşdirmə sənədləri də adlı və adsız olmaqla iki yerə ayrılır. Adlı sənədlər Belarusda, Çexiya və Slovakiya Respublikalarında, Estoniya, Latviya, Litva, Qazaxıstan və Ukraynada tətbiq edilmişdir. Adsız sənədlərdən isə Rusiyada, Sloveniyada, Azərbaycanda və digər ölkələrdə istifadə olunmuşdur. Polşa, Rusiya və Azərbaycanda qəbul edilmiş özəlləşdirmə proqramları tətbiq olunan sənədlərdən sərbəst surətdə alqı-satqı vasitəsi kimi istifadə etməyə, onu bağışlamağa və dəyişdirməyə icazə verirdi. Qazaxıstan, Çexiya və Slovakiya, Sloveniya və Ukraynada istifadə olunan özəlləşdirmə sənədlərindən alqı-satqı vasitəsi kimi istifadə edilməsi qadağan olunurdu.

Göründüyü kimi, adlı və adsız olmasından asılı olaraq özəlləşdirmə sənədlərindən alqı-satqı və dəyişdirilmə obyektinə görə istifadə variantları da müxtəlif ölkələrin praktikasında fərqli qaydalarda tətbiq olunmuşdur. Məsələn, Slovakiyada özəlləşdirmə sənədinin adsız olmasına baxmayaraq, onun sərbəst alqı-satqısı, dəyişdirilməsi qadağan edilirdi. Bir çox hallarda özəlləşdirmə sənədlərindən ikinci bazarda sövdələşmə vasitəsi kimi istifadə edilməsinə icazə verilmiş, bəzi hallarda isə belə əməliyyat qadağan olunmuşdur. Məsələn, Rusiya vauçeri, Litva kuponu, Qırğız kuponu belə hüquqa malik olsalar da, çex və slovak kupon kitabçaları, moldavan milli istiqrazları və başqaları ikinci bazarda yenidən satış hüququndan məhrum edilmişdir.

3.3. Kütləvi özəlləşdirmə proqramlarında mübadilə mexanizmləri

KÖP-də mübadilə mexanizmlərini iki nöqteyi-nəzərdən satıcının (səhmləri satan və bölüşdürən təşkilat) və alıcının (özəlləşdirmə sənədlərindən istifadəyə çalışan əhali) mövqeyindən təhlil etmək olar.

Satıcının nöqteyi - nəzərində bu məsələyə yanaşma üç variantda mümkündür: birbaşa, dolayı və qarışıq (birbaşa - dolayı).

Birbaşa variantda SC-lərinin səhmləri vasitəsiz olaraq özəlləşdirmə sənədlərinə, başqa sözlə desək, vauçerlərə və ya kuponlara dəyişdirilir. Bu proses ya özəlləşdirməyə məsul orqanın təşkil etdiyi hərracla, ya da ki, kompyuter şəbəkəsi vasitəsilə həyata keçirilir. Birbaşa variantdan Albaniya, Azərbaycan, Rusiya, Belarus, Moldova, Ukrayna və Qırğızıstanda hərracla vasitəsilə istifadə olunmuşdur. Kompyuterlərin köməyi ilə bu variant, həmçinin Çexiya və Slovakiya Respublikalarında tətbiq edilmişdir. Dolayı variant zamanı kütləvi özəlləşdirmədə iştirak edən şirkətlərin səhmləri birinci mərhələdə milli investisiya fondlarına daxil edilir. Dövlətin təşkil etdiyi MİF-lər səhm paketinin idarə edilməsini müəyyən müddətə qədər həyata keçirirlər (Polşada 10 il ərzində). Beləliklə də, MİF formal şəkildə SC-lərin səhmlərinin sahibinə çevrilir. Fondun idarə olunması onun portfelinə daxil olan şirkətlərin səhmlərinin məzənnəsini netto-aktivlər vasitəsilə maksimum səviyyədə artırmağa səy göstərən müdiriyyət tərəfindən həyata keçirilir. İkinci

mərhələdə investisiya fondlarında yerləşdirilən səhmlərin kupon, vauçer və şəhadətnamə sahibləri arasında bölüşdürülmə prosesi aparılır. Bu proses Polşada fondların Varşava Fond Birjasında qeydiyyatından sonra, təxminən 1997-ci il 1 sentyabrından etibarən həyata keçirilmişdir. Qazaxıstanda analoji proses axırncı çek hərraclarından sonra reallaşdırılırdı. Belə fondların idarə olunmasının səmərəliliyini artırmaq məqsədilə bir çox proqramlarda müdiriyyətə beynəlxalq ekspertlərin daxil edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Belə idarəedici qrupların fəaliyyəti əsasən fondun nəzarətində olan şirkətləri bazar şəraitində müstəqil fəaliyyətə hazırlamaqdan ibarət idi.

Dolayı yolla səhmlərin bölüşdürülməsi variantı üzrə Polşada 508 SC-nin əhatə etdiyi 15 MİF, Rumıniyada 5 MİF, Qazaxıstanda 89 özəl fond fəaliyyət göstərirdi. Bu variantdan Sloveniyada da istifadə edilsə də, orda fondların sayı məlum deyildir. Polşada investisiya fondlarını özəlləşdirmə nazirliyi yaratdığı halda, Qazaxıstanda bu proses özəl investorların öhdəsinə buraxılmışdı. Lakin, belə fondları yaratmaq istəyənlərin Qazaxıstanın Dövlət Əmlakının idarə edilməsi üzrə Dövlət Komitəsindən lisenziya alması vacib hesab edilirdi. Bolqarıstanda istifadə olunmuş qarışıq kombinəlaşdırılmış variantı "birbaşa - dolayı" adlandırmaq mümkündür. Belə ki, bu ölkədə özəlləşdirilmək məqsədilə ayrılmış 300 SC-nin səhmləri dolayı yolla 20 investisiya fondu arasında bölüşdürülmüş, 200 SC-nin səhmləri isə birbaşa vauçerlərə dəyişdirilmişdir.

Alıcının nöqteyi-nəzərindən KÖP-də mübadilə mexanizmini iki variantda təsnifləşdirmək mümkündür: investisiya institutlarının sərbəst və ya məcburi seçimi. Sərbəst seçim variantında özəl investor azad surətdə SC-ni və ya investisiya fondunu seçir, öz vauçerini, kuponunu və şəhadətnaməsini müstəqil surətdə orda yerləşdirirdi. Bu variantdan Rusiya Federasiyasında, Çexiya və Slovakiya Respublikalarında, Qazaxıstanda, Qırğızıstanda və Azərbaycanca geniş istifadə edilmişdir. Bu ölkələrin vətəndaşları özəlləşdirmə sənədlərini ya investisiya fondlarının, ya da SC-lərin səhmlərinə dəyişdirmişdilər. Rusiyada vauçer sahibləri özəlləşdirmə sənədlərindən üç mümkün üsulla istifadə hüququna malik idilər. Onlar bir variant üzrə həmin sənədləri hərraclar və ya tenderlər vasitəsilə özəlləşdirilən müəssisələrin səhmlərinə dəyişdirə, ikinci variantda investisiya fondlarının səhmlərini ala, üçüncü halda isə sata bilərdi. İkinci üsul istisna olmaqla, bunları Azərbaycan vətəndaşlarına da şamil etmək mümkündür. Çexiya və Slovakiya Respublikalarında vauçer sahibləri "sıfırıncı raund"un gedişində öz xallarını müxtəlif investisiya özəlləşdirmə fondlarına vermək imkanına malik idilər. Bu ölkələrdə təxminən 5,8 min nəfər (kütləvi özəlləşdirmədə iştirak edənlərin üçdə ikisi) öz xallarını bütövlükdə, daha 420 min nəfər isə qismən İÖF-yə vermişdir. Ölkə üzrə dövriyyədə olan cəmi vauçerlərin 72 faizi İÖF-ə daxil olmuşdur. Sərbəst seçimin mövcud olmadığı variantda özəlləşdirmə sənədlərinin sahibləri konkret investisiya fondları tərəfindən buraxılan səhmləri və ya səhm şəhadətnamələrini almağa məcburdurlar.

Bu zaman investisiya fondlarının siyahısı özəlləşdirməyə məsul olan mərkəzi orqan tərəfindən müəyyənləşdirilir. Belə variantdan Polşada, Slovakiyada, Rumıniyada və qismən də Bolqarıstanda istifadə olunmuşdur. Hər iki variantda investisiya fondları müxtəlif funksiyalar yerinə yetirmişdilər. Kütləvi özəlləşdirmə modellərinin hamısında proqram səviyyəsində olsa da, investisiya fondlarının müəyyən miqdarda mülkiyyətin bir və ya bir neçə subyektdə mərkəzləşdirilməsi məqsədilə yaradılması nəzərdə tutulmuşdu. Bunun üçün investisiya fondları tərəfindən müxtəlif mexanizmlər tətbiq edilmişdir. Rusiyada hökumət özəl investisiya fondlarının həm açıq və həm də qapalı tipdə formalaşdırılmasına şərait yaratmaqla yanaşı, onların fəaliyyətini stimullaşdırmaq məqsədilə vergidən azadolma və digər güzəştlər tətbiq etmişdir. Belə fondlar Rusiya özəlləşdirmə praktikasında mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsi sisteminin "kortəbii", "fakultativ" elementləri hesab olunurdu. Qanunla fondlara likvid maliyyə aktivləri ilə deyil, yalnız vauçerlərlə

(investisiya çeşkləri ilə) işləməyə icazə verilirdi. Qanuna müvafiq olaraq onların nizamnamə kapitalının minimal həddi 500,1000 rublluq səhmin ekvivalentində 500 min rubl təyin edilmişdi. Bu fondlara istənilən səhmdar cəmiyyətinin 5 faizindən çox səhmlərini əldə etmək qadağan olunurdu. Məqsəd maliyyə fərqləndiricilərinin qarşısını almaq və onların fəaliyyətini tənzimlənməyə yönəlsə də, bəzi hallarda Rusiya hökuməti bu istiqamətdəki istəklərini tam reallaşdırma bilmədi və ölkədə məhz belə fondların bazasında bir neçə maliyyə piramidaları formalaşdı. Çexoslovakiyada da investisiya fondları açıq tipli olmaqla, ilkin mərhələlərdə yalnız investisiya kuponları ilə işləməyə başlamışdı. Lakin, bu ölkənin müvafiq qanunvericiliyinə görə fondlar ilk əvvəl istənilən səhmdar cəmiyyətin 10 faiz səhmlərinə, sonradan isə (1994-cü ildən etibarən) 25 faiz səhmlərinə sahib dura bilərdi. Ölkədə özəl sahibkarların təşəbbüsü ilə 429 investisiya özəlləşdirmə fondu formalaşmışdı. Hökumətin təsdiq etdiyi normalara və qaydalara görə fondlar inhisarçı mövqedən çıxış edə və onların nizamnamə kapitalının minimal həddi 100.000 çex kronundan (o dövrdəki kursla təxminən 3500 ABŞ dolları) az ola bilməzdi. Polşada MİF-lər ilk başlanğıcdan özəlləşdirmə prosesinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmiş və onların fəaliyyəti klassik investisiya fondlarının funksiyalarına deyil, vençur kapitalının formalaşmasına yönəldilmişdir. Belə fondları özəlləşdirmə nazirliyi təşkil edirdi. Nazirlik belə fondların peşəkar menecerlər tərəfindən idarə olunmasını və onların da hər birinin təxminən 30 şirkəti idarəetmə məsuliyyətini öz üzərinə götürməsinə nəzərdə tuturdu. MİF-də Qərb maliyyə institutlarına xas olan üç funksiya cəmləşmişdi. (a) vençur kapital agentləri, (b) holdinq kompaniyaları, (v) qapalı tipli fond. Müxtəlif mərhələlərdə fondun inkişafı ilə əlaqədar olaraq ayrı-ayrı funksiyalar ilk planda fəaliyyət göstərirdilər.

Polşada səhmlərin fondlar vasitəsilə bölüşdürülməsindən bəhs edərkən qeyd etməliyik ki, birinci mərhələdə kütləvi özəlləşdirmə üçün seçilmiş 512 şirkətin 27 faiz səhm paketi bərabər şəkildə bütün MİF-lər arasında bölüşdürülmüşdü. İkinci mərhələdə fondlar hər 30 şirkətin 33 faizlik səhm paketini almaq məqsədilə hərraclarda iştirak edir və şirkətlərin nəzarət səhm paketlərinə sahib olmağa səy göstərirdilər. Çexoslovakiyada və Rusiyada fondlar özəlləşdirmə prosesinin sürətləndirilməsində, kapital bazarının formalaşdırılmasında, bir sözlə, iqtisadiyyatda bazar prinsiplərinin tətbiqində əhəmiyyətli rol oynamışdılar. Polşada isə başlıca diqqət müəssisələrin özəlləşdirməyədək sağlamlaşdırılması məsələlərinə və xarici investisiyaların cəlb edilməsinə verildiyinə görə, fondların sürətli özəlləşdirməyə impuls verməsi arxa plana keçmişdi. Özəlləşdirmənin Çexiya, Slovakiya, Rusiya Federasiyasında gedişinin nəticələrini şərh edərkən, Polşanın keçmiş özəlləşdirmə naziri Eci Tem yazırdı: "Polşa proqramının reallaşdırılması Qərb standartlarına cavab verən maliyyə alətləri üçün geniş və likvid ikinci qiymətli kağızlar bazarı formalaşdırdı. Çexiya və Slovakiya proqramı səhmlərin dəyişdirilməsi üçün infrastruktura formalaşdırırsa da, bəzi şirkətlər istisna olmaqla, likvidliyi kifayət qədər təmin edə bilmədi. Rusiya proqramında nə infrastruktura, nə də ki, likvidlik məsələlərinə ümumiyyətlə baxılmamışdır".*

Şübhəsiz ki, bu ölkələrdə, xüsusilə də Azərbaycanda çoxlu sayda müəssisələrin sağlamlaşdırılmağa ehtiyacı vardır. Polşada olduğu kimi, müəssisələrin restrukturizasiyasını aparmaq qabiliyyətində olan aktiv fondların fəallaşdırılması müəssisələrin effektiv fəaliyyətinin təmin edilməsində xüsusi rol oynayır. Fikrimizcə, özəlləşdirmənin müvəffəqiyyətinin təmin edilməsində peşəkar menecerlər ordusunun üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Rusiya özəlləşdirmə modelində bu məsələlər diqqətdən xeyli kənarda qalmışdır. Azərbaycanın özəlləşdirmə praktikasında isə fondların və menecerlərin rolu tamamilə dondurulmuşdur. Özəlləşdirmə proqramlarında mübadilə mexanizmlərini yekunlaşdırarkən aşağıdakı sxemə müraciət etməklə, özəlləşdirmə sənədlərinin və səhmlərinin bölüşdürülməsini alıcıların və satıcıların nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirmək mümkündür.

Özündə birbaşa satışı və azad seçimi birləşdirən birinci kombinasiyadan Rusiya Federasiyası, Çexiya və Slovakiya Respublikalarında, Qırğızıstanda və Azərbaycanda istifadə olunmuşdur. Rusiyada vauçerlərin səhmlərə dəyişdirilməsi xüsusi təşkil olunmuş birjalar vasitəsilə həyata keçirilmiş, vauçerlərdən yalnız ixtisaslaşdırılmış çek hərracları və fond birjalarında deyil, eləcə də özəlləşdirilən əmlakın müxtəlif satış formalarında da istifadə olunmuşdur. Xüsusilə də, müəssisənin işçiləri və rəhbər kadrları dövlət əmlakının vauçerlər vasitəsilə satışında bəzi güşətlər əldə etmişdilər. Bu variantın reallaşdırılmasında ortaya çıxan ən ciddi problemlərdən biri səhmlərə tələblə, onun təklifi arasında tarazlığın düzgün yaradılmaması səbəbindən bir çox müəssisələrin səhmlərinin satışı bir neçə günə, bəzən isə həftəyə çəkirdi.

Çexiya və Slovakiyada nisbətən uğurla tətbiq olunmuş səhmlərin əldə olunması mexanizminin təhlili də böyük maraq doğurur. Bu mexanizm hər biri 5 mərhələdən ibarət olan 5 raunddan təşkil edilmişdi. Hər bir raundun birinci mərhələsində kupon sahibləri müxtəlif səhmlərin qiymətini öyrənir və müqayisə edir. İkinci mərhələdə onlar malik olmaq istədikləri səhmlərə sifariş verir. Üçüncü mərhələdə həmin sifarişlər mərkəzləşdirilmiş qaydada yenidən işlənir. Nəhayət, sonuncu mərhələdə həmin özəlləşdirmə raundunun nəticələri elan edilirdi. Qanunvericiliyə görə, hər bir raundun müddəti 1 aydan çox ola bilməzdi. Səhmlərə sifarişlər heç də həmişə yerinə yetirilmir. Bu sifarişlər yalnız səhmlərə ümumi tələb təklifdən aşağı olanda reallaşdırdı. Əgər tələb təklifi 25 faizdən az olaraq üstələyirsə, bu halda federal maliyyə nazirliyi balans yaratmaq məqsədilə investisiya özəlləşdirmə fondları vasitəsilə tələbi 20 faizədək aşağı salırdı. Tələb təklifdən 25 faizdən çox olduqda isə sifariş yerinə yetirilmir, investisiya xalları onun sahibinə qaytarılırdı ki, o növbəti raundlarda istənilən şirkətin səhmlərinə sifariş verə bilsin. Sxem üzrə ikinci variantda özəlləşdirmə modelində iki kombinasiya nəzərdə tutulurdu ki, onun sonuncusu praktikada ümumiyyətlə tətbiq edilməmişdir. Birinci isə Bolqarstanda tətbiq imkanları qazanmışdır.

Üçüncü variantın birinci kombinasiyasından Qazaxıstanda, ikinci kombinasiyadan isə Polşa və Rumıniyada geniş istifadə olunmuşdur.

Bu mövzuda fikir və mülahizələrimizi yekunlaşdırarkən Çexiya, Polşa və Rusiyanın kütləvi özəlləşdirmə proqramlarının mübadilə mexanizmi üzrə parametrlərinin müqayisəli cədvəlini təqdim edirik. Azərbaycanın müqayisə obyektinə cəlb edilməməsinə gəlincə, bu, ölkəmizin özəlləşdirmə təcrübəsində investisiya fondlarının fəaliyyətinin müqayisəyə gəlməyən səviyyədə olması ilə bağlıdır ki, bunun səbəblərini növbəti fəsillərdə daha ətraflı bəhs edəcəyik.

* * *

Ермакович В. Модели массовой приватизации, «Исследование и анализ», №102, Варшава, CASE, 1997

Roman Frydman, Andrey Rapaczynski, Johns Earle and et al The privatisation processes in Russia, Ukraine and the Baltic States Central European University press Budapest London. New York 1996

В.Ермакович., Ю.Панкув. Приватизация в Кыргызстане в 1992-1996г.г. Варшава, CASE №102

Приватизация за любую цену. Анализ опыта Республики Грузия в 1997-1998 годах, Под редакцией Влодзимежа Панькува и Барбары Гончаж, Варшава CASE, 1998, №141

Ермакович В. Модели массовой приватизации, «Исследование и анализ», №102, Варшава, CASE, 1997

Azərbaycanda özəlləşdirmə çəkləri əhaliyə 1997-ci il martın 1-dən paylanmağa başlanılmış və onun dövrüyyə müddəti birincci dəfə 2002-ci il yanvarın 1-dək, ikinci dəfə isə 2004-cü il iyulun 1-dək uzadılmışdır.

Ермакович В. Модели массовой приватизации, «Исследование и анализ», №102, Варшава, CASE, 1997

IV fəsil. Postsosialist ölkələrində özəlləşdirmə problemləri və onun nəticələri

4.1. Şərqi və Mərkəzi Avropa ölkələrində özəlləşdirmənin nəticələri və dərsləri

Bundan əvvəlki fəsil postsosialist ölkələrində kütləvi özəlləşdirmə proqramlarının tətbiqinin təklif, tələb və mübadilə mexanizmləri aspektlərinə və bu əsasda ayrı-ayrı ölkələrdə, eləcə də onların oxşar qruplarında müşahidə olunan meyillərin və xüsusiyyətlərin bir sıra əlamətlərə görə təsnifləşdirilib, paralellər aparılmaqla öyrənilməsinə həsr edilmişdirsə, bu fəsildə kütləvi özəlləşdirmə modellərinin tədqiqat predmeti bir az da genişləndirilmiş və zənginləşdirilmişdir. Belə ki, bu fəsildə tədqiqat predmetinə məxsusi coğrafi əlamətlər üzrə yanaşılmış və bu əsasda ayrı-ayrı ölkələrdə tətbiq olunmuş müxtəlif variantlı özəlləşdirmə siyasətinin və onun nəticələrinin Azərbaycanla müqayisəli təhlilinə üstünlük verilmişdir. İlkin olaraq çoxamilli təhlilin məkanı həm özəlləşdirmə təcrübəsinin zənginliyinə və həm də əldə edilmiş nəticələrin müvəffəqiyyətlik dərəcəsinin əhatə dairəsinin genişliyinə görə Şərqi və Mərkəzi Avropanın keçid iqtisadiyyatlı dövlətləri seçilmişdir. Bu region ölkələrinin özəlləşdirmə təcrübəsinin, indiyədək öyrəndiyimiz inkişaf etmiş və etməkdə olan ölkələrlə müqayisədə Azərbaycana start vəziyyətinə görə daha çox oxşarlığı, mülkiyyətdə struktur islahatları kursundakı bir sıra elementlərin yaxınlığını əsas götürərək Şərqi Avropa özəlləşdirilməsini ayrıca fəsil olaraq öyrənməyi məqsəduyğun hesab edirik.

Belə yanaşmaya həmin məkana daxil olan dövlətlərdə bu istiqamətdəki islahatlara keçmiş sovet ölkələrindən tez başlanılması ilə bərabər, tətbiq olunmuş özəlləşdirmə formalarının müxtəlifliyi də əsas verir. Belə ki, Şərqi və Mərkəzi Avropanın postsosialist ölkələrinin özəlləşdirmə prosesinə müxtəlif cür yanaşmaların fonunda toplanmış təcrübə ilə keçmiş SSRİ respublikalarının bu prosesə oxşar münasibətinin nəticəsində əldə olunmuş və demək olar ki, daha çox Rusiya özəlləşdirilməsinin bazasında formalaşmış nisbətən dar çərçivəli təcrübə arasında da xeyli fərqlər mövcuddur. Bu fərqlər arasında ilk baxışdan daha çox seçilənlər Şərqi və Mərkəzi Avropanın (ŞMA) bəzi ölkələrində özəlləşdirmənin restitutsiya formasından istifadə olunması (Çexiya və Slovakiya Respublikaları, Almaniyanı Şərq hissəsi, Baltikyanı dövlətlər, qismən də Polşa), habelə regionun bəzi ölkələrində kütləvi özəlləşdirmə modelinin geniş tətbiq imkanı tapmaması (Macarıstan, Almaniyanı Şərq hissəsi) hesab edilə bilər.

ŞMA ölkələrində özəlləşdirmə siyasəti bir neçə variantda reallaşdırılmışdır. Birinci variantda dövlət müəssisələrinin faktiki bazar dəyəri ilə satışı həyata keçirilmişdir. Özəlləşdirmənin bu forması Macarıstan və keçmiş Almaniya Demokratik Respublikasında, qismən də Polşa, Çexoslovakiya Federasiyasında və digər dövlətlərdə geniş tətbiq edilmişdir. Almaniya özəlləşdirmənin təşkili məsələləri ilə Qəyyum Şurası, Macarıstanda isə Dövlət Əmlak Agentliyi məşğul olmuşdur. Bu orqanların başlıca vəzifələri müəssisələri özəlləşdirməyə hazırlamaq və prosesin özünü təşkil etməkdən ibarət idi. Belə ki, Şərqi Almaniya özəlləşdirməyə məsul orqan - Qəyyum Şurası geniş səlahiyyətlərə malik olmaqla, mülkiyyətin əvvəlki sahiblərinə qaytarılması ilə əlaqədar restitutsiya tədbirlərini həyata keçirir, bununla bərabər müəssisələrin sağlamlaşdırılması, maliyyə restrukturizasiyası, məşğulluq probleminin həlli və digər bu istiqamətli funksiyaları da yerinə yetirirdi. Şərqi Almaniya özəlləşdirilmənin müvəffəqiyyətinin başlıca səbəblərindən biri də bu orqanın səmərəli fəaliyyəti ilə izah oluna bilər.

Macarıstandakı Dövlət Əmlak Agentliyi Almaniya Qəyyum Şurasında olduğu qədər səlahiyyətlərə malik olmadığından bu özəlləşdirmənin gedişində ləngliyə səbəb olsa da, həmin orqanın hər bir müəssisə üçün daha effektiv özəlləşdirmə üsulu tapmağa səy göstərməsi,

özəlləşdirilmiş təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin səmərəliyini artırmaqla yanaşı, prosesdən maksimum miqdarda vəsait əldə olunmasına da imkan yaratmışdır. Özəlləşdirmənin ikinci variantı dövlət əmlakının bütün əhali, bəzi hallarda isə yaşı 18-dən yuxarı olan vətəndaşlar arasında özəlləşdirmə kuponları, vaucherləri və şəhadətnamələri vasitəsilə pulsuz paylanması hesab olunur. Bu variant geniş tətbiq imkanlarını Çexoslovakiya Federasiyasının təmsalında tapmışdır. Bolqarıstan, Rumıniya, Polşada isə belə variantla qismən olsa da müraciət olunmuşdur. Bu variantın başlıca üstünlüyü özəlləşdirmə tempinin sürətlənməsi və sosial yönümlülüyü, əsas çatışmayan cəhəti isə özəlləşdirmədən sonra müəssisələrin bir çox hallarda maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin pisləşməsi sayıla bilər. Üçüncü variant "yuqoslaviya özünüidarəetmə" modelinə söykənməklə, özəlləşdirilən müəssisələrin bazasında əsasən əmək kollektivinin və idarəetmə heyətinin, bəzən isə pensiya fondlarının pay iştirakı ilə səhmdar cəmiyyətlərinin təşkilinə əsaslanır. Bu model ilk dəfə olaraq 1990-cı ildə Yuqoslaviyada tətbiq edilmiş, sonradan həmin model bu və ya digər formada bir sıra ölkələrdə qismən fərqli qaydada reallaşdırılmışdır.

Bəzi iqtisadi ədəbiyyatlarda dördüncü variantı özəlləşdirmə prosesindən ayırsalar da, fikrimizcə, Çexiya və Slovakiya Federasiyasında, Almaniyanın Şərqi ərazilərində, Baltıyanı ölkələrdə, qismən də Polşada praktiki tətbiq imkanı qazanan və restitutsiya adlandırılan bu modelin başlıca prinsipləri dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsinə uyğun gəldiyindən ona mülkiyyətdə struktur islahatlarından kənar şəkildə baxmağa heç də ciddi əsaslar yoxdur.

Mərkəzi və Şərqi Avropanın özəlləşdirmə təcrübəsinə nəzər yetirərkən, burada diqqəti cəlb edən əsas cəhətlərdən biri bütün variantlarda özəlləşdirmə formalarının geniş tətbiq imkanı qazanmasıdır. Bunun başlıca səbəblərindən biri bu ölkələrin keçmiş SSRİ respublikalarından (Baltıyanı dövlətlər istisna olmaqla) fərqli olaraq kommünizm prinsipləri ilə nisbətən qısamüddətdə idarə olunmasıdır. Məhz bu amilin təsirini nəzərə alaraq, həmin regionu təmsil edən postsosialist dövlətlərdən bəzilərdə müxtəlif çətinliklərlə olsa da, dövlət mülkiyyətinin bir hissəsi əvvəlki sahibinə ya restitutsiya vasitəsilə qaytarılmış, ya da kompensasiya yolu ilə onun əvəzi ödənilmişdir. Keçmiş Sovet respublikaları arasında Estoniya, Litva və Latviyada da bu prosesin həyata keçirilməsi məhz həmin ölkələrin digər SSRİ respublikalarından fərqli surətdə nisbətən az müddətdə sosialist düşürgəsində yaşaması ilə bağlı idi. Digər tərəfdən, Şərqi və Mərkəzi Avropa ölkələrinin bəzilərdə xüsusi mülkiyyətçilik hüququnun bir sıra sahələrdə, o cümlədən kənd təsərrüfatında, ticarətdə, xidmət sferasında saxlanması həmin ölkələrdə mülkiyyətdə struktur islahatlarının daha müvəffəqiyyətli formada həyata keçirilməsində impuls rolunu oynamışdır. Çünki, həmin ölkələrdə qismən də olsa xüsusi mülkiyyətin hökm sürdüyü sahələrin qalması sahibkarlıq təcrübəsinin, ənənələrinin və düşüncəsinin yaşamasını şərtləndirmişdir. Belə ölkələrə misal olaraq Polşanı, keçmiş ADR-i, Yuqoslaviyanı göstərmək mümkündür. Bu ölkələrdə özəlləşdirmə sahəsində əldə edilən müvəffəqiyyətin həmin şərtlərlə bağlı başqa bir arqumenti də hökumətin dövlətsizləşdirmə siyasətində başlıca diqqəti kiçik deyil, məhz böyük özəlləşdirməyə yönəltməsi ilə izah olunur.

Postsosialist məkanında özəlləşdirmə ərəfəsində dövlət bölməsi iqtisadiyyatda dominant rol oynamışdır. Keçmiş Sovet Respublikaları üzrə orta göstəricinin 96 faiz təşkil etməsi bu düşürgədə geniş özəlləşdirməni zərurətə çevirmişdir.

Şərqi və Mərkəzi Avropanın bir sıra ölkələrində özəlləşdirməyədək aparılan kommersiyyalaşdırma siyasətinin nəticəsi olaraq, sahibkarlığın yeni növlərinin meydana gəlməsi, müqavilə əsasında sərbəst qiymətqoyma formalarının tətbiqi, təsərrüfat fəaliyyətinin müstəqilləşməsi də sonradan müvəffəqiyyətli özəlləşdirmə aparmaq üçün əhəmiyyətli olan ilkin şərtləri formalaşdırmışdır. Bu

proseslər ötən əsrin 80-cı illərinin sonunda Yuqoslaviyanın, Macarıstanın, Polşanın pərakəndə ticarət şəbəkəsinin 80 faizini əhatə edirdi. Beləliklə, qeyd olunanları qruplaşdıraraq, Şərqi Avropanın postsosialist ölkələrində özəlləşdirmənin gedişi və nəticələrinin keçmiş SSRİ respublikaları ilə müqayisəsi başlıca olaraq aşağıdakı fərqləri üzə çıxarır.

Əvvəla, Şərqi Avropa respublikalarında özəlləşdirmə prosesi sürət və miqyas parametrlərinə görə MDB dövlətlərindəki analoji göstəricilərdən xeyli geri qalmışdır.

İkincisi, Şərqi Avropada dövlət əmlakının bir hissəsinin bütün vətəndaşlar arasında bölüşdürülməsi özəlləşdirmədə aparıcı prinsipə çevrilə bilməmişdir.

Üçüncüsü, Şərqi Avropa ölkələrində dövlət əmlakının özəlləşdirilməsində xarici investorların rolu xeyli dərəcədə əhəmiyyətli olmuşdur.

Dördüncüsü, Şərqi Avropa ölkələrində özəlləşdirmədən əldə olunan vəsaitlərdən özəlləşdirmədən sonrakı dövrdə sənayedə struktur siyasətinin, müəssisələrin restrukturizasiyası və sağlamlaşdırılması tədbirlərinin həyata keçirilməsində istifadə variantına üstünlük verilmişdir ki, bu da səmərəliliklə bağlı məqsədlərin ön plana çıxarılmasını şərtləndirmişdir.

Beşincisi, Şərqi Avropada iri dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi zamanı korporasiyalaşdırma variantına üstünlük verilməsi onların səhmlərinin bu prosesin subyektləri arasında həddindən çox paylaşdırılması ilə xarakterik olmuşdur.

Sonda fikirlərimizi yekunlaşdıraraq, onu da qeyd edək ki, bu və ya digər cəhətlərinə əsasən iqtisadi ədəbiyyatlarda postsosialist ölkələri arasında müvəffəqiyyətli özəlləşdirmə təcrübəsinə görə Polşa, Çexiya və Slovakiya, eləcə də Macarıstan və Şərqi Almaniya dövlətləri fərqləndirilir. Bu kontekstdə ayrı-ayrı ölkələrin özəlləşdirmə təcrübələri və onların xüsusiyyətləri ilə yuxarıdakı siyahı üzrə ardıcılıqla tanış olaq.

Polşada özəlləşdirməyə 1990-cı ilin iyul ayından "Dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi haqqında Akt"ın qəbulundan sonra start verilmişdir. Bu Aktla mülkiyyətdə dövlətsizləşdirmə siyasətinin hüquqi və institusional bazası müəyyənləşdirilmişdir. Bununla özəlləşdirmə prosesinin ilkin hüquqi bazasına həmin Aktdan əvvəl 1989-cu ildə qəbul edilmiş "Mülkiyyət münasibətlərinin yenidən qurulması üzrə agentliyin yaradılması haqqında" və "Təsərrüfat fəaliyyətinin başlanğıcı haqqında" (Azad sahibkarlıq fəaliyyəti nəzərdə tutulur), "Dövlət əmlakının qorunması haqqında" Qanunlar da daxil idi. 1997-ci ildə isə bu Qanunların əvəzinə yenisi "Dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi və kommersiyalaşdırılması haqqında" Qanun qəbul edilmişdir.

Polşada özəlləşdirmənin təşkili məsələləri ilə əvvəlcə Dövlət Əmlak Agentliyi, sonradan isə Özəlləşdirmə Nazirliyi məşğul olmuş, nəhayət 1996-cı ildən etibarən nazirliyin fəaliyyətinə xitam verilmiş və onun bəzi funksiyaları Xəzinədarlıq Nazirliyinə birləşdirilmişdir. Xəzinədarlıq Nazirliyinin 1 yanvar 1998-ci ilə olan məlumatına görə, 1990-cı ildən başlayan mülkiyyətin transformasiyası prosesinə son 8 ildə 4234 dövlət müəssisəsi cəlb olunmuşdur. 1998-ci ilin iyun ayına olan vəziyyətə görə, onların 80%-ə qədər artıq özəl müəssisəyə çevrilmiş və bu statusla fəaliyyət göstərməkdədirlər. Həmin dövrə özəl bölmənin ÜMM-də payı 65 faizə çatmışdır. * 1997-ci ilin sentyabrına olan məlumatda isə bildirilir ki, ümumiyyətlə ölkədə 123 min özəl müəssisə (məhdud məsuliyyətli cəmiyyət və səhmdar cəmiyyətləri) qeydiyyatdan keçmişdir ki,

onların da 31 mindən çoxu (təxminən 25 faizi) xarici investisiyaların iştirakı ilə yaradılmışdır. Sahibi fiziki şəxslər olan kiçik özəl müəssisələr (bura yeni yaradılmış, restrukturizasiya, özəlləşdirmə nəticəsində təşkil olunmuş və mülkiyyət formasını dəyişmiş bütün müəssisələr şamil edilir) xüsusilə xidmət və ticarət sferasında fəaliyyətə üstünlük vermişdilər.

Polşada özəlləşdirmənin metodları 1990-cı ildə işlənilmiş və bu üsulların müəssisələrə tətbiqində nazirliyin, həmkarlar təşkilatlarının və müəssisə rəhbərliyinin təşəbbüsü nəzərə alınmışdır. Polşa Respublikasının mövcud qanunvericiliyinə görə özəlləşdirmə aşağıdakı iki metoddan birini seçmək yolu ilə aparıla bilərdi:

- vasitəli özəlləşdirmə (daha doğrusu, transformasiya və ya "pul özəlləşdirilməsi"). Bu üsul iki mərhələli prosedən ibarətdir. Əvvəlcə müəssisələr səhmdar cəmiyyətlərə transformasiya olunur və onların səhmləri bütövlükdə xəzinədarlığın hesabına keçirilir. Sonradan isə həmin səhmlərin hərracda satışı, qapalı abunə yazılışı və azad satış üsullarından biri tətbiq olunmaqla realizəsi həyata keçirilir.

- birbaşa özəlləşdirmə (daha doğrusu, ləğv etmə qaydasında özəlləşdirilmə). Bu üsul da həmçinin iki mərhələli prosedən ibarətdir. Birinci mərhələdə müəssisə ləğv olunur. İkinci mərhələdə ya səhmlərin yuxarıda qeyd olunan satış üsullarından biri seçilir, ya da müəssisə əvəzsiz istifadəyə, lizinq və icarəyə verilir. Digər postsosialist dövlətlərindən fərqli olaraq, Polşada kütləvi özəlləşdirmə üsulları axırıncı mərhələdə tətbiq imkanı qazanmışdır. Belə ki, 1994-cü ilin sonunda "Milli investisiya fondları və onların özəlləşdirilməsi haqqında" Akt qəbul edildikdən sonra bu mərhələyə start verilmiş və 1995-ci ilin noyabrından etibarən 16 yaşdan yuxarı ölkə vətəndaşları dəyəri 20 zlota bərabər özəlləşdirmə şəhadətnamələri almağa başlamışdılar. Ölkədə kütləvi özəlləşdirmə proqramı çərçivəsində aparılan prosesə əmlakının dəyəri 3,5 milyard dollar olan 520 iri müəssisə cəlb olunmuş və bununla əlaqədar səhmdar cəmiyyət formasında fəaliyyət göstərən, bəzisi yerli, digərləri isə xarici təşkilata məxsus olan 15 milli investisiya fondu yaradılmışdır. Belə fondların yaradılmasında başlıca məqsəd müəssisələrin restrukturizasiyasında onların aktiv iştirakına şərait yaratmaqdan ibarət idi.

Polşanın özəlləşdirmə təcrübəsində başlıca rol oynamış Milli investisiya fondlarının fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərini aşağıdakılar təşkil edirdi:

- səhmlərin 60 faizi (33 faizi birinə, 27 faizi isə yerdə qalanlar arasında bərabər şəkildə bölüşdürülməklə digərlərinə) investisiya fondlarına verildi. 40 faizlik səhm paketinin 15 faizi əmək kollektivinə pulsuz paylanmaq, 25 faizi isə dövlətin sərəncamında qalmaq şərti ilə bölüşdürülürdü;

- fondların rəhbərliyinin əsas fəaliyyəti onun səhmlərinin bazar dəyərinin artımına yönəldilir, hətta fondun menecerləri müvafiq nazirliyin və antiinhisar komitəsinin razılığı ilə kütləvi özəlləşdirmə prosesinə cəlb edilən müəssisələrin səhmləri ilə əməliyyatlar aparmaq hüququna da malik ola bilərdilər. Menecerlərin uğurlu fəaliyyəti yüksək əmək haqqı ilə yanaşı, fondun fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinə görə həm də səhm paketləri formasında mükafatlandırılaraq stimullaşdırılırdı.

Milli İnvestisiya Fondlarının səhmləri Varşava qiymətli kağızlar birjasının satış dövryyəsinə də daxil edilə bilərdi ki, bu da özəlləşdirmə şəhadətnamələrinə bir deyil, bir neçə fondun səhmlərini almaq imkanları verirdi. Fondların fəaliyyət müddəti Qanunla 10 il müəyyənləşdirilsə də, onlara

fəaliyyət müddəti başa çatandan sonra gələcək planları ilə bağlı sərbəst qərar qəbul etmək hüququ verilirdi. Belə ki, fondlar ya özünü ləğv edər, ya yığılmış vəsaitləri səhmdarlar arasında bölüşdürər, ya da açıq və yaxud qapalı tipli səhmdar cəmiyyəti formasında fəaliyyətlərini davam etdirər bilərdilər. Fondların özəlləşdirmə prosesində rolu və fəaliyyəti 1994-cü ildə Kəndli Partiyası və Sosial Demokratların Koalisiyon hakimiyyəti dövründə geniş müzakirələrə səbəb olmuşdur. Müzakirələr nəticəsində Polşanın kütləvi özəlləşdirmə proqramında bir neçə dəfə dəyişiklik edilmiş və onun axırıncı variantı 1994-cü ilin oktyabr ayında özəlləşdiriləcək müəssisələrin siyahısına yenidən baxıldıqdan sonra təsdiq edilmişdir. Lakin bu zaman 15 fondun 10 il ərzində xarici və yerli mütəxəssislərin birgə idarəçiliyi altında fəaliyyət göstərməsi məqsədəuyğun hesab edilmişdir. Son illər ərzində Polşada özəlləşdirmə yeni siyasi qüvvələrin və onların təmsil etdikləri hökumətin nəzarəti altında davam etdirilir. Bu hökumətin məqsədi özəlləşdirməni yeni parlament seçkilərinə qədər (2001-ci ilin payızına kimi) sona çatdırmaqdan ibarət idi.

Polşada özəlləşdirmənin milli iqtisadiyyatın nəinki yeni dövrün tələblərinə uyğun sürətdə transformasiya olunmasında, həmçinin onun effektiv fəaliyyətinin təşkilində xüsusi rolu vardır. Polşada hazırkı iqtisadi nailiyyətlərin, sosial dirçəlişin, xarici şirkətlərlə birgə faydalı iş qurulmasında bir çox müvəffəqiyyətlərin əldə olunmasında özəlləşdirmənin başlıca rolu və dinamik hərəkətverici əhəmiyyəti ölkə vətəndaşlarının əksəriyyəti tərəfindən birmənalı şəkildə qəbul olunur. Ölkənin dövlət büdcəsinin gəlirlərinin bir hissəsinin təminatında və bu əsasda pensiya və səhiyyə sistemində, bir sözlə sosial təminat sahəsində islahatların uğurla həyata keçirilməsinin maliyyə bazasının formalaşdırılmasında özəlləşdirmədən əldə olunan vəsaitlər də xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Belə ki, 1997-ci ildə bu fəaliyyət sahəsindən dövlətin gəliri 6,3 milyard yeni polyak zlotı (1,9 milyard ABŞ dolları) təşkil etmişdir ki, onun da büdcənin ümumi mədaxilində payı 5,4 faizə çatırdı. 1998-ci ildə də büdcə daxil olmalarında özəlləşdirmə gəlirlərinin xüsusi çəkisi həmin səviyyədə olmuş, 1999-cu ildə isə rabitə, bank, hava nəqliyyatı, energetika, metallurgiya, spirt və şəkər istehsalı müəssisələrinin özəlləşdirilməsi haqqında hökumətin qərarının nəticəsi olaraq bu vəsaitin miqdarı bir az da artmışdır.

Bütün bunlarla yanaşı, Polşa özəlləşdirməsinin yaratdığı imkanlar şəraitində iqtisadiyyata bütün mənbələr hesabına yerli və xarici şirkətlərin birbaşa və portfel investisiyalarının qoyuluşu nəticəsində ölkədə tez bir zamanda bazar infrastrukturunun inkişafına nail olunmuşdur.

Çexiya və Slovakiya Respublikalarında özəlləşdirmə islahatları geniş miqyası və sürəti ilə xüsusilə seçilir. Bu ölkələrdə dövlət mülkiyyətində struktur dəyişikliklərinin hüquqi bazasının formalaşdırılmasına 1990-cı ildən start verilmişdir. Həmin ilin may ayının 1-dən etibarən "Vətəndaşların özəl sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında", dekabr ayının 1-dən isə "Dövlət mülkiyyətində olan bəzi obyektlərin başqa hüquqi və fiziki şəxslərin mülkiyyətinə verilməsi haqqında" Qanunlar qüvvəyə minmişdir. Lakin bu Qanunlar özəlləşdirməyə başlamaq üçün kifayət etmədiyindən onun hüquqi və normativ əsaslarının yaradılması prosesi 1991-ci ildə də davam etdirilmişdir. Həmin il həmçinin restitutsiya qaydalarının hüquqi bazasını təşkil edən "Bəzi dövlət əmlakının ədalətsiz bölüşdürülməsinə düzəlişlər haqqında", eləcə də "Kiçik özəlləşdirmə haqqında" və nəhayət, fevralın 26-da "Böyük özəlləşdirmə haqqında" Qanunlar qəbul edilmişdir. Çexiya və Slovakiya Respublikalarında böyük özəlləşdirmə 1991-ci ilin aprel ayının 1-dən etibarən qüvvədə olan kütləvi özəlləşdirmə modeli əsasında həyata keçirilməyə başlanmışdır.

Yuxarıda qeyd olunanlardan görüldüyü kimi, Çexiya və Slovakiya Respublikalarında mülkiyyətdə struktur islahatları üç istiqamət üzrə aparılmışdır. *) Kiçik özəlləşdirmə; 2) Böyük özəlləşdirmə; 3)

Restitutsiya (1948-ci ilin fevralından 1955-ci ilin yanvarınadək müsadirə edilmiş özəl mülkiyyət üzərində sahiblik hüququnun qismən bərpası).

Çexiyada kiçik özəlləşdirmə 1991-ci il fevralın 1-dən start götürərək, çox da böyük olmayan təsərrüfat subyektlərinin, xüsusilə də ticarət, ictimai işə və xidmət sferası müəssisələrinin açıq hərraclarda satılması yolu ilə həyata keçirilmişdir. Mövcud qanunvericiliyə müvafiq surətdə hərracların birinci raundu yalnız Çexiya vətəndaşları arasında keçirilir, ikinci raunddan etibarən isə bu prosesə həmçinin xaricilər də qatılmaq hüququ qazanırdılar. Kiçik müəssisələrin özəlləşdirilməsi çərçivəsində ölkədə başlıca olaraq ticarət və xidmət şəbəkəsinə məxsus olan 24 min xırda obyekt bir il ərzində ya hərraclarda satılmış, ya da sonradan alınmaq hüququ ilə 5 il müddətinə icarəyə verilmişdir. Bu əməliyyatlardan əldə edilən gəlir 30 mlrd. kron (təxminən 1 mlrd. dollar) təşkil etmişdir. Sonradan isə 30 min obyektin kiçik özəlləşdirmə mərhələsində özəlləşdirilməsindən əldə edilən bütün gəlirlər Milli Əmlak Fonduna daxil olmuşdur. Çexoslovakiya özəlləşdirilməsi sürətli tempinə və bu məqsədin əldə olunmasına xidmət edən qrafikinin gərginliyinə görə xüsusilə fərqlənir. Bu ölkədə il yarım dövlətin əsas fondlarının 25 faizini özəlləşdirmək nəzərdə tutulsa da, prosesin gedişində restitutsiyanın yaratdığı çətinliklər qarşıya qoyulan məqsədə vaxtında nail olmağa imkan vermədi. Restitutsiya prosesində mülki məhkəmələr və dövlət orqanları xüsusilə böyük çətinliklərlə qarşılaşdılar. Dövlət mülkiyyətinin və əmlakının əvvəlki sahiblərindən ya onun geri qaytarılması, ya da maliyyə kompensasiyası ödənilməsi tələbi ilə qısa müddətdə daxil olan 10 minlərlə ərizələrə baxmaq, onları araşdırmaq və hər biri haqqında ayrıca qərar qəbul etmək mümkün olmadığından, nəticədə özəlləşdirmənin ümumi gedişində lənglik hiss olunmağa başladı. Belə ki, Çexoslovakiyanın yalnız sənaye nazirliyinə qeyd olunan tələblərin tez bir zaman ərzində reallaşdırılması xahişi ilə 40 mindən çox ərizə daxil olmuşdu. Mövcud qanunvericilik əsasında birdəfəlik maliyyə kompensasiyasının maksimum həddi 60 min kron müəyyənləşdirilmişdir ki, onun da yarısı qiymətli kağızlarla ödənilirdi. Çexoslovakiyada özəlləşdirilmənin gedişində problemlər yalnız təşkilati -iqtisadi deyil, həm də siyasi müstəvidə müşahidə olunmuşdur. Müxalifətin hakimiyyətin kiçik özəlləşdirmədən "çirkli pulların" yuyulması vasitəsi kimi istifadə etməsi ilə bağlı açıqlamalar Çexoslovakiya Federasiyasında əmanət kassalarında və banklarda olan iri anonim hesabların yoxlanılması, həmçinin hərrac mexanizminin təftiş olunması ilə nəticələnmişdir ki, bu da prosesin gedişinə mənfi təsir göstərmişdir.

Böyük özəlləşdirmə çərçivəsində Çexiya və Slovakiya Federasiyasında bütövlükdə 5 mindən çox iri müəssisənin (Çexiyada 3,5 min, Slovakiyada 1,8 min) dövlətsizləşdirilməsi həyata keçirilmişdir.

Çexiya və Slovakiya Federasiyasında mövcud qanunvericiliyə görə, iri bankların özəlləşdirilməsinin də səhmləşdirmə yolu ilə həyata keçirilməsi prosesində Dövlət Bankının hər bir özəlləşdirmə obyektinin 35-40 faizlik səhm paketinə sahib durması nəzərdə tutulmuşdu. Bununla əlaqədar özəlləşdirmənin gedişində ölkədə kiçik kommersion banklarının sayının birdən-birə xeyli artması müşahidə olunmuşdur.

Çexoslovakiyada böyük özəlləşdirmənin ilkin mərhələsində bu prosesə cəlb olunanların siyahısında səmərəli fəaliyyət göstərən və mənfəətlə işləyən müəssisələr üstünlük təşkil etmiş və həmin müəssisələr əsasən kapitala satış üsulu ilə özəlləşdirilmişdir.

Çexoslovakiyada böyük özəlləşdirmə iki mərhələdə həyata keçirilmişdir. Birinci mərhələ üzrə iri müəssisələrin dövlətsizləşdirilməsinin başlıca üsulu investisiya kuponları vasitəsilə səhmləşdirmə hesab olunurdu. Kupon hərraclarına tələbi formalaşdırmaq məqsədilə ölkə

əhalisinin 18 yaşdan yuxarı hissəsinə özündə 1000 investisiya balı cəmləşdirən 1 kupon kitabçası (ilk mərhələdə 35 kron, ikinci mərhələdə isə 50 kron ödənilmə şərti ilə) verilirdi. Bundan əlavə hər bir kupon kitabçasının qeydiyyatı üçün 1000 kron ödəmək tələb olunurdu. Qeydiyyat zamanı kupon kitabçasında onun sahibinin koordinatları təsbit edilirdi ki, bununla da sahibkar kitabçadakı balları bir neçə obyekt arasında bölüşdürmək imkanı qazanırdı. Statistik məlumatlara görə, kütləvi özəlləşdirmə mərhələsi çərçivəsində ölkə üzrə ümumilikdə 8,5 mln nəfər kupon kitabçasını qeydiyyatdan keçirmişdir ki, onların da 74% - ni və ya 5,9 mln nəfərini Çexiya, 2,6 mln nəfərini və ya 26% - ni Slovakiya vətəndaşları təşkil edirdi. Belə nəticələr hətta Çexoslovakiya özəlləşdirməsinin müəllifləri üçün də gözlənilməz olmuşdur, çünki əldə edilmiş yekunlar ən optimist proqnozlardan da 2 dəfə yüksək idi.

Böyük özəlləşdirmənin birinci dalğası çərçivəsində kupon hərraclarına 948 müəssisənin səhmləri (tikintinin - 132, yeyinti sənayesinin - 102, kimya sənayesinin - 7, dəri sənayesinin - 5 və s.), ikinci mərhələsində isə 681 müəssisənin səhmləri (bura birinci mərhələdə aktivlərinin bir hissəsi reallaşdırılan 185 müəssisə də daxildir) təklif edilmişdir. Onların ümumilikdə balans dəyəri 355 mlrd. kron və ya 12,3 mlrd. dollar təşkil edirdi ki, bu da 1995-ci il 1 yanvar tarixinə böyük özəlləşdirməyə cəlb edilən bütün dövlət əmlakının 71,7 faizinə və ya bütövlükdə səhmləşdirilən müəssisələrin 46,2 faizinə, nəhayət özəlləşdirilməsi nəzərdə tutulmuş kiçik, orta və iri müəssisələrin 36,7 faizinə bərabər idi.

Özəlləşdirmənin birinci mərhələsi çərçivəsində səhmləşdirilməyə cəlb edilən 948 müəssisənin 13 faizinin səhmlərinin yarısına qədəri, 17 faizinin 51-dən 75 faizinə qədəri, yerdə qalan 70 faizinin isə səhmlərinin dördü üçündən çoxu kuponlar vasitəsilə reallaşdırılmışdır. Bu müəssisələrin böyük əksəriyyəti mənfəətli fəaliyyət göstərəcəyinə malik olmuş, yalnız 19 faizinin fəaliyyətinin maliyyə nəticəsi zərərlə ifadə edilmişdir. Lakin bütövlükdə məcmu mənfəətin həcmi zərərin ümumi məbləğindən 10,4 dəfə üstün olmuşdur.

Kupon özəlləşdirilməsində özəlləşdirmənin birinci dalğası dövründə, Çexoslovakiyanın vahid dövlət olduğu zamanda yaranan 434 investisiya özəlləşdirilmə fondu (İÖF) hakim rol oynamışdır. Özəlləşdirmənin növbəti mərhələsində, Çexiya İÖF-lərinin 353-ü onun ərazisində fəaliyyətini davam etdirmişdir. Əhali özəlləşdirmənin birinci mərhələsində investisiya kuponlarının 71,8 faizini, ikinci mərhələdə isə 64 faizini bu fondlara etibar etmişdir. Beləliklə də, Çexoslovakiyada kupon kitabçalarının investisiya ballarının böyük əksəriyyəti fondlarda cəmlənmişdir. Özəlləşdirmənin birinci mərhələsinin gedişində bütün investisiya ballarının 55,4 faizi və yaxud da İÖF-nin ümumilikdə topladığının 77,63 faizi 13 iri investisiya qrupunda cəmlənmişdi.

Beləliklə də, İÖF birinci dalğa çərçivəsində özəlləşdirilən müəssisələrin kuponlara satılan bütün səhmlərinin 63,4 faizini, ikinci mərhələdə isə 51,6 faizini əldə etmişdir. Həmçinin onu da qeyd edək, birinci mərhələdə özəlləşdirilən maliyyə və sığorta şirkətlərinin kuponlar vasitəsilə bölüşdürülmüş bütün səhmlərinin 82 faizi, yüngül sənaye müəssisələrinin bütün səhmlərinin 76 faizi, ağır sənaye üzrə 65 faizi, ticarət və təchizat üzrə 64 faizi, nəqliyyat və rabitə üzrə 60 faizi, elm və elmə xidmət üzrə - 59 faizi, məişət və sosial xidmət sferası üzrə 58 faizi, tikinti üzrə 56 faizi, kənd və meşə təsərrüfatı, eləcə də su təchizatı üzrə 55 faizi İÖF-lərə məxsus olmuşdur. İÖF-in yüksək təmərküzləşmə strukturu yalnız bütövlükdə iqtisadiyyatın sahələrinə deyil, həm də ayrıca müəssisələr səviyyəsinə də sirayət etmişdir. Birinci mərhələdə kuponlar vasitəsilə səhmləri bölüşdürülmüş 844 müəssisənin ümumilikdə 39,7 faizlik səhm paketləri İÖF-ə məxsus olmuşdur. Bu qrupda 5 ən iri fond özəlləşdirilən müəssisələrin 32,3 faizinin səhmlərinin 50 faizindən çoxunu ələ keçirə bilmişdir. Burada ilk baxışdan təmərküzləşmə səviyyəsi yüksək görünməsə də, mövcud

vəziyyəti müxtəlif investorların payları üzrə təhlil edəndə məlum olur ki, xırda səhmdarların geniş təbəqəsinin mövcudluğu səbəbindən həmin 5 ən iri investisiya fondu 754 müəssisəyə nəzarət etmişdir. Eyni zamanda həmin müəssisələrin 146-da nəzarət hüququ yalnız bir fonda məxsusdur. Bu deyilənlərə aşağıdakı nəticələri də əlavə etməklə bu istiqamət üzrə real mənzərə formalaşdırmaq mümkündür. Belə ki, 3 fondan ibarət qrup 85 müəssisədə səhmlərin 50 faizindən çoxunu əldə etməklə yanaşı, onların payı digər 495 şirkətdə 50 faizdən az olmasına baxmayaraq başqa investorların payından xeyli üstünlük təşkil etmişdir.

Çexoslovakiyada 1992-ci ilin aprel ayında qəbul edilmiş "İnvestisiya Özəlləşdirmə Fondları haqqında" Qanuna görə, həmin fondlara bir müəssisədə aktivlərinin 10%-dən çoxunu yerləşdirmək və yaxud da bir müəssisəsinin 20 faizdən çox səhmini əldə etmək qadağan olunurdu. Bununla yanaşı eyni təsisçilər tərəfindən yaradılmış fondlar qrupu bir müəssisənin səhmlərinin 40 faizindən çoxuna sahib dura bilməzdi. Lakin bütün bu məhdudiyyətlərə baxmayaraq, əhəlinin yüksək aktivliyinin nəticəsi olaraq investisiya kuponlarındakı balların çox hissəsinin fondlara etibar edilməsi həmin fondların yuxarıda sadalanan göstəricilərə malik olmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Beləliklə, Çexoslovakiya özəlləşdirilməsində mülkiyyətçinin dəyişdirilməsinin aşağıdakı formalarından istifadə olunmuşdur:

- hərraclarda satış;
- mülkiyyət hüququnun özəl şəxsə verilməsi;
- xarici investorlara satış;
- səhmləşdirmə.

Bu üsul hər bir müəssisənin texniki-iqtisadi xüsusiyyətlərini nəzərə alan fərdi layihələr üzrə özəlləşdirilməsində də istifadə oluna bilərdi. *

Bu ölkənin hökuməti tərəfindən özəlləşdirmə prosesində xarici investorların iştirakına daha liberal şərait yaradılsa da (məsələn, onlar hərracların ikinci mərhələsində səhmlərin 100 faizini almaq hüququna malik idilər), Polşa ilə müqayisədə Çexiyada xarici kapitalın özəlləşdirmədə iştirak payı xeyli aşağı olmuşdur. Yeri gəlmişkən onu qeyd edək ki, Polşada özəlləşdirmə prosesinin gedişində onlarla müəssisə birgə şirkət statusunda formalaşmışdır. Baxmayaraq ki, bu ölkədə həyata keçirilən özəlləşdirmə prosesində xarici investor Xarici İnvestisiya Məsələləri üzrə Agentliyin icazəsi olmadan səhmdar cəmiyyətinin yalnız 10 faizlik kapitalı məbləğində səhmlərini sərbəst şəkildə əldə edə bilərdi. Razılıq əsasında isə bu həddin 30 faizədək artırılması mümkün hesab olunurdu. Eyni zamanda Polşada xarici kapitalın özəlləşdirmə prosesində iştirakında sərmayə qoyuluşunun minimum həddi 50 min ABŞ dolları təşkil edirdi.

Mərkəzi və Şərqi Avropada müvəffəqiyyətli özəlləşdirmə təcrübəsi ilə seçilən üçüncü ölkə olan Macarıstana gəlincə, burada struktur islahatları ilə bağlı proseslər nisbətən tez - 1988-ci ildə start götürmüşdür. Belə ki, 1988-ci ildə "Təsərrüfat cəmiyyətləri haqqında", 1989-cu ildə "Yenidən təşkilənmə haqqında", 1990-cı ildə "Dövlət Əmlak Agentliyi və onun yuridiksiyasında yerləşən əmlakdan istifadə haqqında", "Özəlləşdirmə və mülkiyyətin islahatı haqqında" Qanunlar qəbul

edilməklə, özəlləşdirmənin hüquqi bazası tez bir zamanda formalaşdırılmış, yeni normativ aktların işlənməsi üçün şərait yaradılmışdır.

Macarıstanda özəlləşdirmə prosesi siyasi konsensus, xüsusən də ən güclü sağçı partiya olan Macar Demokratik Forumunun, aparıcı müxalifət partiyası kimi seçilən Azad Demokratlar İttifaqının və hətta solçu mövqeyi ilə fərqlənən Macarıstan sosialist partiyasının da daxil olduğu komisiyanın razılığı əsasında başlanılmışdır. Bu parlament partiyaları arasında özəlləşdirmənin miqyasları, tempi, həyata keçirilməsi üsulları və bu prosesdə xarici kapitalın iştirak payına görə fikir ayrılığı yaransa da, bütün siyasi qüvvələr mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsi və özəl bölmənin inkişafı məsələsində eyni mövqedən çıxış edirdilər. Lakin, bütün bu siyasi qərarların vacibliyinə baxmayaraq, ölkə iqtisadi və sosial çətinliklər şəraitində olduğundan özəlləşdirmənin gedişində bir sıra problemlərlə üzləşmişdi. İlk növbədə əhalidə kifayət qədər sərbəst kapital yığımının olmaması səbəbindən kütləvi özəlləşdirməyə prosesin başlanğıcından 2-3 il ötdükdən sonra yalnız məhdud çərçivədə start verilmişdir. Özəlləşdirməsi nəzərdə tutulan dövlət əmlakının ümumi dəyəri 2000 mlrd. forintdən (30 mlrd. dollardan) çox olduğu halda, əhalinin bu məqsədə yönəlmək imkanına malik olduğu illik kapital yığımı 20 mlrd. forintdən də az məbləği ifadə edirdi ki, bu da özəlləşdirilməyə təklif olunmuş dövlət əsas fondlarının dəyərinin 1 faizindən də az idi. Bununla yanaşı, hökumətin rəsmi ekspertlərinin hesablamasında əhalinin sərəncamında qalan sərbəst kapital yığımının məbləği 100-150 mlrd. forint göstərilərsə də, istənilən halda təklif olunan əmlakla müqayisədə bu da cüzi məbləği xarakterizə edirdi. Beləliklə də, Macarıstanda özəlləşdirmənin dövlət əmlakının yalnız kapitala satışı yolu ilə həyata keçirilməsi on illərlə müddət tələb edirdi. Buna görə də bu ölkədə özəlləşdirmə prosesinin sürətləndirilməsi üçün xarici kapitalın cəlb edilməsinin təşviqləndirilməsi, eləcə də mülkiyyətin bir hissəsinin səhmləşdirilərək yerli idarəetmə orqanlarına, özəlləşdirilən müəssisələrin işçilərinə əvəzsiz verilməsi də nəzərdə tutulmuşdu.

Xarici investisiyaların özəlləşdirmədə iştirakını stimullaşdırmaq məqsədilə macar hökuməti müəssisələri özəlləşdirilməyə onların təşəbbüsü ilə buraxılmasından tutmuş, xarici sahibkarın ölkədəki təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti nəticəsində qazandığı mənfəət kapitalını sərbəst surətdə xaricə çıxarmağa təminatın verilməsinə qədər müxtəlif liberal qaydalar tətbiq etmişdir. Macarıstanda xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına özəlləşdirmə vasitəsilə cəlb edilməsinin ən geniş yayılmış forması birgə müəssisələrin təşkili olmuşdur. Statistik məlumatlara görə, əgər 1972-ci ildən 1989-cu ilə qədər 800 birgə müəssisə yaradılmışdırsa, yalnız 1989-cu ildə 600, 1990-cı ildə isə 1500-ə qədər belə müəssisə təşkil olunmuşdu. Onların arasında bir neçə iri maşınqayırma firmaları, xüsusilə də avtomobil sahəsi üzrə fəaliyyət göstərən iri şirkətlər var idi.

Macarıstanda müəssisələrin özəlləşdirməsinə təşəbbüs hüququ Dövlət Əmlak Agentliyinə məxsus idi. Bu məqsədlə Agentlik özəlləşdiriləcək müəssisələrin siyahısını 100 gün əvvəl dərc edir və belə müəssisələrlə bağlı maliyyə-təsərrüfat xarakterli informasiyalarla maraqlananları tanış etmək və qoyulacaq investisiyalara təminat hüququnu və öhdəliyini öz üzərinə götürürdü. Bu proses zamanı hər bir investor siyahıda nəzərdə tutulmuş müəssisələrin özəlləşdirilməsində iştirak etmək istəyini əsaslandıraraq, Agentliyə müraciət edir, Agentlik isə 30 gündən gec olmayaraq müəssisənin satışı ilə əlaqədar, hətta orda xarici investorun iştirak payına qədər bütün informasiyaları paket şəklinə alıcıya çatdırırdı. Özəlləşdirilənə qədər siyahıya daxil olan bütün müəssisələrin idarəçiliyi Agentliyin səlahiyyətlərinə verilirdi. Agentlik həmin müəssisələrin maddi-material qiymətlərinin və borclarının yoxlanılmasını həyata keçirir və nəticələr barədə investorları məlumatlandırırdı. Özəlləşdirmə üzrə sövdələşmələrin bütün şərtləri, əmlakın qiyməti prosedurası da yalnız Dövlət Əmlak Agentliyi (DƏA) vasitəsilə həyata keçirilirdi. Bütün bu proseduralar nəticədə özəlləşdirmənin tempinə mənfi təsir göstərsə də, öz-özlüyündə bəzi müsbət cəhətlərə də malik

idi. Belə ki, bu proses investorları özəlləşdirilməsi nəzərdə tutulan müəssisələrin yalnız siyahısı ilə deyil, həm də maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edən göstəriciləri ilə qabaqcadan məlumatlandırmaq məsuliyyəti üzərində qurulduğundan, onların seçim imkanları və bunun nəticəsində də özəlləşdirmədə iştirak maraqları artırdı. Üç illik özəlləşdirmə proqramı çərçivəsində 70 min kiçik müəssisənin, 600-ə qədər isə iri müəssisənin özəlləşdirilməsi nəzərdə tutulsa da, eləcə də bununla sənayedə dövlət mülkiyyətinin üçdə birini ixtisar etmək istəyi qarşıya qoyulsa da, həmin məqsədlər qeyd olunan vaxta qədər reallaşdırıla bilmədi. Prosesin belə gedişini gözləməyən rəsmi orqanlar, sonradan müəssisələrin öz təşəbbüsləri ilə də özəlləşdirilməyə qatılmasına şərait yaratdılar. Bundan əlavə, 1990-cı ilin sentyabrında dövlət özəlləşdirməyə yardım məqsədi ilə kredit planını elan etdi. Bunun mahiyyəti ondan ibarət idi ki, dövlət hüquqi və fiziki şəxslərin əldə etdiyi obyektin dəyərinin 25 faizindən az olmayan hissəsini özü ödəyir və bununla yanaşı, həmin müəssisələrin borclarını dövlət borcuna daxil edirdi. Bundan əlavə kiçik sahibkarlığa kredit yardımı göstərmək məqsədilə "Ekzistensiya fondu" təsis olunmuşdur. Aktivlərinin dəyəri 8 mlrd. forint həcmində qiymətləndirilən bu fondun ayırdığı kreditdən əldə etdiyi gəlir yenidən onun aktivlərinin genişlənməsinə sərf edilirdi. Eyni zamanda hökumətin tətbiq etdiyi özəlləşdirmə istiqrazlarının vətəndaşlara satışından da əldə edilən gəlirin bir hissəsi borcların qismən ödənilməsinə, digəri ilə "Ekzistensiya fondu"na yönəldilirdi.

Özəlləşdirmə istiqrazları alqı-satqı obyektı olmayaraq yalnız özəlləşdirilən müəssisələrin səhmlərinə dəyişdirilə bilərdi. Özəlləşdirmə ilə əlaqədar yarana biləcək sosial münaqişələrin qarşısını almaq və əmək kollektivinə dövlət əmlakını güzəştli formada çatdırmaq məqsədilə Macarıstanda məşhur Amerika proqramı ESOP-un nümunəsində tədbirlər də həyata keçirilirdi. Belə ki, bu proqramın köməyi ilə işçilər güzəştli kreditlərlə öz müəssisəsinin səhmlərini almaqla onun səhmdarına çevrilirdilər. Bu proqram daha çox fəaliyyəti işçilərin intellektual əmək təcrübəsi əsasında qurulan müəssisələrdə tətbiq olunurdu. Proqramın tətbiqi zamanı müəssisənin tam və ya hissə-hissə alınması kollektivin öhdəsinə buraxılırdı. Ümumiyyətlə, Macarıstan özəlləşdirilməsinə mülkiyyət hüququnun yeni sahibkara satış yolu ilə qaytarılması, sonradan alış hüququ ilə dövlət müəssisəsinin icarəyə verilməsi və qismən də əmlakın əvəzsiz olaraq bölüşdürülməsi (əmək kollektivi, yerli özünüidarəetmə orqanları, sosial-sığorta fondları və bir də kilsələr arasında) xarakterikdir. Qərbin Macarıstana 2 mlrd. dollara qədər maliyyə yardımı göstərməsi də özəlləşdirmənin gedişinə müsbət təsir gücünə malik amillərdən hesab oluna bilər. Macarıstan özəlləşdirməsi miqyaslarına, əhatə dairəsinin məhdudluğuna görə Şərqi Avropa ölkələrindən xüsusilə kəskin formada fərqlənir. Hazırda bu ölkədə dövlət mülkiyyətinin hakim mövqeyi qaldığından bəzi sahələrdə dövlət sahibkarlığı hələ də tətbiq olunur.

Almaniyanın Şərq ərazisində özəlləşdirmə haqqında müzakirələr onun Qərbi Almaniyaya birləşdirilməsi ilə eyni ərəfəyə təsadüf edirdi. Mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsi və müəssisələrin özəlləşdirilməsi Şərqi Almaniyanın iqtisadi siyasətində 1989-cu ilin oktyabr hadisəsindən * sonra mərkəzi yer tutsa da, onun reallaşdırılması ilə bağlı qərarlar 1990-cı ilin ortalarından həyata keçirilməyə başlamışdır.

X.Modrovanın kommunistlərindən təşkil olunmuş, keçid hökuməti dövründə özəlləşdirməyə həddindən artıq dərəcədə ehtiyatlı münasibət dövlət mülkiyyətinin hökmranlığı şəraitində eklektik olaraq "plan-bazar" iqtisadiyyatının yaradılmasına daha çox üstünlük verilməsini səciyyələndirirdi.

Almaniyada da əvvəlki kombinatların və müəssisələrin dövlətsizləşdirilməsi onların səhmləşdirilməsi yolu ilə aparılmağa başlanılmış və bu məqsədlə Dövlət mülkiyyətinin Qəyyum

İdarəsi yaradılmışdı. Bu idarə müəssisə və kombinatların səhm nəzarət paketini dövlətin əlində saxlamaq şərti ilə onların səhmdar cəmiyyətlər formasında yenidən təşkili məsələləri ilə məşğul olurdu. Bu zaman yaradılan səhmdar cəmiyyətlərinin səhmlərinin təsərrüfat vahidi kimi müəssisənin öz işçiləri arasında bölüşdürməsi nəzərdə tutulurdu.

Bu prosesə paralel olaraq, əvvəllər milliləşdirilmiş özəl və özəl-dövlət qarışıq mülkiyyətli müəssisələrin restrukturizasiyası haqqında qərar da qəbul edilmiş, həmin müəssisələri keçmiş sahiblərinə 1972-ci ilin milləşdirilmə dövrünə uyğun olan ilkin balans qiymətilə almaq təklif olunmuşdur. Bu zaman qiymətləndirmə prosesində indeksləşdirmə əmsalları da nəzərə alınır. Bu səbəbdən də əvvəlki sahibkarlar və onların qohumları 18 il istifadə olunmuş, fiziki və mənəvi cəhətdən köhnəlməyə məruz qalmış əmlakın yenidən dəyəri ödənilməklə satın alınmasına çox da böyük həvəs göstərmirdilər.

Şərqi Almaniyada 1990-cı ilin 18 mart seçkilərindən sonra formalaşmış yeni hökumətin Qərbi Almaniyaya ilə maksimum tez müddətdə birləşmək kursu götürməsi, özəlləşdirmə siyasətində də keyfiyyət dəyişikliklərini şərtləndirmişdir. İlkin olaraq bu prosesin başlanılması üçün AFR-dən mütəxəssislər dəvət olunmuş və sonradan həmin ilin iyun ayında Qəyyum İdarəsi haqqında yeni Qanunun qəbulu və özəlləşdirməyə məsul olan orqanın səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi bu istiqamət üzrə start götürmüş keyfiyyət dəyişikliklərini daha da sürətləndirmişdir. Qəyyum İdarəsinin rəhbərliyində menecerlərlə yanaşı, AFR-in iri təsərrüfatçılarının təmsil olunması özəlləşdirmə məsələlərinə praqmatik baxışların daha da güclənməsinə gətirib çıxartdı. Bu idarə Federal hökumətin nəzdində fəaliyyət göstərərək, özəlləşdirilməsi nəzərdə tutulan bütün müəssisələri öz tərkibinə keçirtmişdir. Qarşıda duran kifayət qədər əhatəli və mürəkkəb işlərin təşkilinin maliyyələşdirilməsi məqsədilə hökumət Qəyyum İdarəsinə sonradan hissə-hissə qaytarılmaq şərti ilə 25 mlrd. marka həcmində kredit ayırmışdır. Özəlləşdirmədə effektivlik məsələləri maliyyə problemi həll olunduqdan sonra ön plana çəkilməyə başladı. 1990-cı ilin noyabr ayından etibarən Qəyyum İdarəsinin ərazi və sahəvi strukturlarının formalaşdırılması prosesi start götürdü. Ərazi strukturlarının başlıca funksiyası sahəvi orqanlarla birgə özəlləşdirməyə təklif olunan müəssisələrə alıcı tapmaqdan ibarət idi. Həmin müəssisələrlə bağlı son qərarı vermək səlahiyyəti isə Qəyyum İdarəsinin mərkəzi Qərargahının özündə saxlanılırdı. Müəssisələrin özəlləşdirilməsi prosesində Qəyyum İdarəsinin başlıca fəaliyyət prinsipi "kim daha çox ödəyir" prioritetləri əsasında qurulmuşdu. Bu prinsipin reallaşdırılması digər ölkələrdə olduğu kimi hərraclarda deyil, idarədə həyata keçirilirdi. Bu zaman Qəyyum İdarəsi qərb sahibkarlarının marağını nəzərə alaraq rentabelli müəssisələri maksimum baha qiymətə satmağa çalışır, zərərli işləyən müəssisələr üçün isə simvolik qiymətlər tətbiq edirdi. Hətta zərərli işləyən müəssisələrdən biri alıcıya onun işlərini tam qaydaya salınması şərti ilə cəmisi 1 markaya satılmışdı.

Qəyyum idarəsinin fəaliyyəti üç mərhələ üzrə həyata keçirilirdi. Birinci mərhələdə mümkün qədər çox müəssisənin satışı məqsədi güdülürdü. İkinci mərhələdə müəssisələrin özəlləşdirilməsi səhmləşdirmə yolu ilə davam etdirilir, bu zaman Qəyyum İdarəsi alıcılara maksimum miqdarda çox səhm satmağa çalışır, yerdə qalan hissəni isə Qərbi Almaniyanın fond bazarlarında reallaşdırmağa, habelə əmək kollektivinin üzvləri arasında bölüşdürməyə səy göstərirdi. Üçüncü mərhələdə isə alıcısı tapılmayan, lakin məşğulluğun təşkilində mühüm rol oynayan müəssisələrin bazar şəraitinə uyğunlaşdırılması prosesi həyata keçirilirdi. Bu məqsədlə həmin müəssisələr kommunal mülkiyyətə verilir.

Şərqi Almaniyada özəlləşdirmə zamanı dövlət əmlakının qiymətləndirməsi sahəsində inventarizasiya problemləri prosesin gedişində ciddi çətinliklər yaratmışdı. Qiymətləndirməni

aparmaq üçün müstəqil ekspertlər qrupu dəvət olunmuş, onların qarşısına faktiki olaraq öz xidmət müddətini başa çatdıran avadanlığın əvvəllər fəaliyyətdə olan qiymətləri əsasında qiymətləndirilməsi məsələsi qoyulmuşdu. Bundan əlavə qiymətləndirmə komissiyasının işinə istehsalatın acınacaqlı ekoloji vəziyyəti də neqativ təsir göstərirdi. Müəssisələrin külli miqdarda borcları vəziyyəti daha da gərginləşdirdiyindən 1990-cı ilin noyabr ayında Federal hökumət müəssisələrin özəlləşdirilməsi zamanı dövlət borclarının və ekoloji çirkləndirməyə görə hesablanmış cərimələrin silinməsi haqqında qərar verdi.

Qərbi Almaniyada özəlləşdirmənin gedişində geniş tətbiq olunan üsullardan biri də müəssisələrin müflisləşmə və ləğvetmə yolu ilə satışı olmuşdur. Bu variantla özəlləşdirmə zamanı 400 şirkət müflis elan olunmuş, 2700-ü isə ləğv edilmişdir.

Restitutsiya nəticəsində 300 şirkət və 240 mindən çox obyekt əvvəlki sahiblərinə qaytarılmışdır. Şərqi Almaniyada kütləvi özəlləşdirmə modeli tətbiq edilməsə də maliyyə vasitəçilərinin rolu fəal olmuş, 25 fond 100-dən çox şirkətin minoritar* paketini əldə etmişdir.

Yuqoslaviyanın özəlləşdirmə modeli müvəffəqiyyətli hesab olunmasa da, maraqlı xüsusiyyətlərinə görə diqqətə cəlb edir. Yuqoslaviyada (hərbi hadisələrə qədər) ictimai (dövlət) müəssisələrinin tam və ya qismən satışı 1989-cu ildə qəbul edilmiş "İctimai kapitalın yerləşdirilməsi və dövriyyəsi haqqında", həmçinin 1990-cı ilin avqust ayında qəbul edilmiş "Səhmdar kapital haqqında" qanunlarla tənzimlənirdi. Bu qanunlara əsasən müəssisə səhmi iki məqsədlə, ayrıca olaraq daxildə və xaricdə istifadə üçün buraxa bilərdi. Daxili səhm müəssisənin əmək kollektivi, rəhbər heyəti, pensiya fondları və digər şəxslər arasında bölüşdürülürdü. Xarici səhmlər isə ölkənin birjalarında satışa çıxarılır və sərbəst olaraq alıcıya təklif olunurdu. "Kapital" haqqında Qanunla səhmlərin bölüşdürülməsinin aşağıdakı qaydaları müəyyənləşdirilmişdir: hər bir işçi avtomatik surətdə səhmin nominal dəyərinin 30 faizi məbləğində güzəşt hüququ qazanır. Bu güzəşt hüququna maksimum həddi bütövlükdə 60 faizi ötməmək şərti ilə hər 1 illik əmək stajına görə, 2 faiz güzəşt də əlavə olunurdu. İşçilər üçün güzəşt hüququ 10 il ərzində qüvvədə qalırdı. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə, işçilərə verilən güzəşt hüququ üzrə orta göstərici 44 faiz təşkil edirdi. Yuqoslaviyada daxili səhmlərin yalnız işçilər arasında satışına icazə verilirdi. Daxili səhm sahibləri əldə etdikləri səhmlərin ümumi dəyərindən asılı olaraq müəssisənin idarəedilməsində və sərəncamında qalan mənfəətin bölgüsündə iştirak edə bilərdilər.

Bununla yanaşı, hər bir işçinin öz müəssisəsindən aldığı səhmlərin 50 faizindən çox olmamaq şərti ilə digər müəssisənin səhmlərini güzəştli şəkildə əldə etmək hüququ da saxlanılırdı. Bu zaman həmin işçi ictimai bölmədəki hər bir illik əmək stajına görə 1 faiz güzəşt hüququna malik idi. Lakin bütün hallarda güzəşt hüququnun həcmi əldə olunmuş səhmlərin nominal dəyərinin 50 faizindən çox olmasına icazə verilmirdi.

Yuqoslaviyada tətbiq olunan bu modelə özünüidarəetmə variantı kimi digər ölkələrin özəlləşdirmə təcrübəsində rast gəlinməmişdir. Balkanlardakı məlum müharibə səbəbindən həmin model gözlənilən nəticəni verməmişdir.

Şərqi Avropanın digər ölkəsində - Rumıniyada "Özəlləşdirmə haqqında" Qanun 1990-cı ildə qəbul olunmuşdur. Bu Qanunla tənzimlənən özəlləşdirmə prosesində səhmlərin bölüşdürülməsinin qarışıq üsulu nəzərdə tutulurdu. Belə ki, Qanuna görə, özəlləşdirmə nəticəsində səhmdar cəmiyyətlərə çevrilən dövlət əmlakının 30 faizlik paketi Özəlləşdirmə üzrə Milli Agentliyə yönəlir və sonradan

pulsuz olaraq, ölkənin 18 yaşından yuxarı vətəndaşları arasında bölüşdürülürdü. Bu zaman həmin vətəndaşlara çatan payı ifadə edən özəlləşdirmə sənədi bon adlandırılırdı. Bonlar adlı olmaqla ilk 12 ay ərzində yalnız səhmlərə dəyişdirilə, bu müddət ötdükdən sonra isə sərbəst alqı-satqı obyekt kimi satışa çıxarıla bilərdi. Əgər müəssisələrin Milli Agentlikdə yerləşdirilən 30 faizlik səhm paketi bonlara 5 il ərzində satılmazsa, onda onların səhmləri açıq bazarda reallaşdırılırdı. Bundan sonra müəssisənin 15 faizlik səhm paketi 5 ildən gec olmayaraq güzəşt hüququ ilə alınmaq şərtilə öz işçiləri üçün ehtiyatda saxlanılırdı. Səhmlərin 35 faizdən çox olmamaq şərtilə digər hissəsinin xarici investorlara satışına icazə verilirdi. Bir çox hallarda müəssisənin işçiləri üçün ehtiyatda saxladığı 15 faizlik pakətdən əlavə yerdə qalan 85 faizlik səhm paketi bütövlükdə birjalar vasitəsilə istənilən fiziki və hüquqi şəxslərə, o cümlədən banklara, sığorta şirkətlərinə təklif olunurdu.

Bolqarıstanda özəlləşdirməyə doğru ilk addım həddindən artıq gərgin siyasi şəraitdə atılmışdır. 1990-cı ilin aprelində Nazirlər Sovetinin 36 sayılı qərarı ilə bu ölkədə ticarət, ictimai-iaşə və xidmət sferası müəssisələrinin hərraclar vasitəsilə satışına icazə verilmişdir. Bu müəssisələrin əmlakının qiymətləndirilməsində obyektin yerləşdiyi ərazi, onun populyarlığı və digər meyarlar nəzərə alınır. Satış zamanı heç bir güzəşt hüququ tətbiq olunmurdu. Yeganə olaraq alıcıların yalnız təsərrüfat təşəbbüsü ilə bankdan kredit almaq hüququ təmin edilirdi. *

Bolqarıstanda dövlətsizləşdirmə üç əsas formada həyata keçirilmişdi:

-birincisi, dövlət əmlakının özəl şəxsə və ya kollektivə icarəyə verilməsi;

-ikincisi, dövlət və ya icma mülkiyyətində olan müəssisələrin səhmdar cəmiyyətlərə çevrilməsi;

-üçüncüsü isə müəssisənin tam şəkildə özəl firmaya və ya ayrıca şəxsə satılması.

Bu ölkədə özəlləşdirmənin təşkili və həyata keçirilməsinə məsul orqan kimi Milli Agenlik yaradılmışdır ki, bu təşkilatın da başlıca funksiyası obyektlərin qiymətləndirilməsi, özəlləşdirmə üzrə fəaliyyətin koordinasiya edilməsi və dövlətsizləşdirmə tədbirinin həyata keçirilməsinə icazə verməkdən ibarət idi. Bolqarıstanda özəlləşdirmə prosesi hazırda da əsasən fərdi layihələr üzrə davam etdirilir. *000-ci ildə bu prosesə iri şirkətlər, o cümlədən "Bulqartabak xolding", "İnkoms Telekom", "Balkankar" və digərləri cəlb olunmuşdur.

*N*tic

Şərqi və Mərkəzi Avropa ölkələrinin özəlləşdirmə təcrübəsinin nəticələrini və dərslərini yekunlaşdırarkən, aşağıdakı xüsusiyyətlərin diqqət mərkəzinə gətirilməsini vacib hesab edirik.

Əvvəla, praktiki olaraq Mərkəzi və Şərqi Avropanın postsosialist məkanına daxil olan bütün ölkələrində "kiçik" və "böyük" özəlləşdirmə bir-birindən ayrılmış və xüsusi, ayrıca qanunlarla rəqlamentləşdirilmişdir. Bu regionun özəl xüsusiyyətlərindən biri də qanunvericilik bazasının formalaşması zamanı bəzi ölkələrdə ilkin olaraq restitutsiya tədbirlərinin hüquqi əsaslarının yaradılmasıdır.

İkincisi, əvvəlcə "böyük" özəlləşdirmənin "canlı" pullarla aparılmasına üstünlük verən ölkələr, o cümlədən Polşa, Macarıstan, Bolqarıstan sonradan kapital çatışmazlığının yaratdığı problemin həlli məqsədilə kütləvi özəlləşdirmə modelinə müraciət etmişdilər.

Ümumiyyətlə, özəlləşdirmənin bu mərhələsində ilkin kapital yığıcı problemi bütün Şərqi və Mərkəzi Avropa ölkələrinə xas olan xüsusiyyət kimi qeyd oluna bilər. İstisna olaraq Almaniyanın Şərq hissəsində aparılan özəlləşdirmə prosesinə külli miqdarda xarici investisiyaların, xüsusilə də alman mənşəli kapitalın cəlb olunması bu problemə münasibətdə özəlləşdirmənin "ağrısız" aparılmasına şərait yaratmışdır. Beləliklə də, postsosialist dövlətləri arasında əmlakın müəyyən şərtlərlə vətəndaş kateqoriyaları arasında bölgüsü prinsipindən istifadə etməyən yeganə ölkə Şərqi Almaniya olmuşdur. Macarıstan da özəlləşdirməyə münasibətdə əvvəlcə bu istiqamətli kursa üstünlük versə də sonradan bənlərin tətbiqi bu ölkədə qismən də olsa kütləvi özəlləşdirmə modelindən istifadəni səciyyələndirmişdir. Təbii ki, Macarıstan əhalisinin sərəncamında olan sərbəst kapitalın ümumi özəlləşdiriləcək əmlakın 1 faizinə çatması, Polşada müvafiq olaraq həmin göstəricinin 4%, Bolqarıstanda 3-4%, keçmiş SSRİ məkanında orta hesabla 6% təşkil etdiyi halda özəlləşdirməni başqa variantda aparmaq yalnız xarici kapitalın aktiv iştirakı ilə mümkün idi. Region ölkələri arasında bu istiqamətdə fərqləndirici nəticələr Macarıstana, Polşaya və Şərqi Almaniyaya məxsusdur.

Özəlləşdirmənin gedişində maliyyə-investisiya qoyuluşu sahəsində vasitəçilik hüququnu həyata keçirən investisiya fondlarının aktiv fəaliyyəti Çexoslovakiya və Polşa Respublikalarında xüsusilə yüksək səviyyədə nəzərə çarpmışdır. Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində özəlləşdirmənin gedişi zamanı qeydə alınmış tipik problemlər və çətinliklər əsasən müəssisələrin əmlakının qiymətləndirilməsində, özəlləşdirmənin daha məqsədəuyğun forma və metodlarının seçilməsində, əhalinin, xüsusilə də əmək kollektivinin sosial müdafiəsinin təşkilində müşahidə olunmuşdur. Region ölkələrinin bir çoxunda ötən əsrin 90-cı illərinin başlanğıcına təsadüf edən siyasi hakimiyyət dəyişiklikləri bu və ya digər formada özəlləşdirmənin gedişinə müsbət və ya mənfi təsir göstərmişdir.

4. 1. Rusiya və digər MDB ölkələrində özəlləşdirmənin nəticələri və dərsləri

Rusiyada 1992-ci ildən başlayan mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsi və müəssisələrin özəlləşdirməsi siyasətinin əhatə dairəsi ümumi iqtisadi fonda çox keçmədən sürətlə genişlənmişdir. Rusiya özəlləşdirməsi miqyasları və tempinə görə dünyada analoqu olmayan dövlətsizləşdirmə prosesi hesab olunur. Harvard Universitetinin professoru Marşal Qoldmanın təbirincə desək, effektiv məsələsini arxa plana keçirən, siyasi məqsədlərin reallaşdırılmasını önə çəkən Rusiya özəlləşdirilməsi ötən əsrin 30-cu illərinə xas olan tələsik kollektivləşdirməni xatırladırdı. *

Rusiyada özəlləşdirmə mürəkkəb - sosial-iqtisadi şəraitdə həyata keçirilmişdir: mövcud iqtisadi institutlar həddindən artıq mərkəzləşdirilmiş və inhisarlaşdırılmış formada fəaliyyət göstərir, kifayət qədər ilkin kapital yığıcısına malik və zəruri sayda effektiv sahibkar çatışmır, kapital bazarının infrastrukturunu və rəqabət mühitini zəif formalaşmış, özəl sahibkarlıq ənənəsi yaddan çıxmış, maliyyə-kredit mexanizmi dağıdılmış, müəssisələr nəinki MDB çərçivəsində, həm də Rusiya daxilində belə təsərrüfat əlaqələri itirilmişdir. Bütün bunlarla yanaşı enerji daşıyıcılarının, maşınqayırma məhsullarının qiymətinin birdən-birə artımı, dəmiryol tariflərinin yüksəlməsi digər məhsulların da bahalaşmasına təsir göstərdiyindən, ölkəni inflyasiya dalğası bürümüş və nəticədə maliyyə bölməsində yaranmış qeyri-sabitlik, əhalinin həyat səviyyəsində müşahidə olunan sosial çətinliklər, banklarda əmanətlərin dəyərsizləşməsi və digər bu kimi neqativ sosial iqtisadi faktorlar özəlləşdirmənin gedişində gərginliklər yaratmışdır.

Ölkədə özəlləşdirmənin hüquqi bazasının formalaşması ciddi müzakirələr meydana çıxarmış, müxtəlif elmi və siyasi qüvvələrin müdafiə etdiyi alternativ proqramlar paketi işlənmişdir. Təbii ki, dövlət sahibkarlığı 70 ildən artıq dominant olmuş və bu siyasəti dünyanın 25-dək ölkəsində reallaşdırmış ideologiyanın birdən-birə başqa yönə çevrilməsi, iqtisadi siyasətdə startegiyanın əks istiqamətə - dövlətsizləşdirməyə yönəldilməsi müxtəlif çətinliklər yaratmaqla yanaşı, taktiki məsələlərdə onu həyata keçirmək istəyənlər arasında ciddi fikir ayrılığına da gətirib çıxarmışdır. Bu əsasda Rusiyada özəlləşdirmə ərəfəsində üç əsas konsepsiya işlənmiş və müzakirəyə təqdim olunmuşdur.* Birinci konsepsiya i.e.d. L.Piyaşevin rəhbərliyi altında radikal liberal iqtisadçılar tərəfindən işlənmişdir. Onun mahiyyəti bütün əmlakın bir hissəsini ləngimədən əvəzsiz, digər hissəsini isə uzunmüddətli kreditlər formasında müəssisənin kollektiv istifadəsinə verməkdən ibarət idi. *

Bu zaman hər bir müəssisə sərbəst şəkildə onlara çatan əmlakın bir hissəsini onu almaq arzusunda olanlara satır və əldə etdiyi vəsait hesabına kreditləri və faizləri ödəyir, inkişaf və modernləşdirmə fondu yaradır.

İkinci proqramın konseptual əsasları holdinqlərin yaradılması ideyası üzərində qurulmuşdur. Bu proqramın müəllifləri Rusiyanın Sənaye Nazirliyi ilə Ali Sovetin yanında Ali İqtisadi Şura hesab olunurdu. Onların yanaşmasına görə, ölkədə bütün iri müəssisələr səhmləşdirilir, səhmlərin bir hissəsi vasitəsiz olaraq dövlət əmlak fondunun timsalında hökumətin sərəncamına keçir, digər hissəsi isə bir-biri ilə bağlılığı olan başqa müəssisələrlə, maliyyə təşkilatları arasında bölüşdürülür. Səhmlərin yerdə qalan hissəsi bu zaman və ya müəyyən müddət ötdükdən sonra qiymətli kağızlar bazarında satışa çıxarılır. Layihəyə əsasən istənilən halda dövlətin əlində keçmiş dövlət müəssisələrinin nəzarət-səhm paketi gələcəkdə investisiya-holdinq şirkətləri yaratmaq məqsədilə saxlanılır.

Üçüncü proqram Rusiya Federasiyası Dövlət Əmlak Komitəsinin mütəxəssisləri tərəfindən işlənmişdir. Bu konsepsiyanın ətrafında mübahisələr özəlləşdirmənin metodları və müddətinə görə yaranmışdır. Bu zaman müxtəlif yanaşmalar əsasında mülkiyyətin çoxsaylı özəlləşdirmə üsulları təklif olunur və onların hər birinin tərəfdarları öz təklifinin üstün cəhətlərini önə çəkməklə daha çox haqlı olduğunu əsaslandırmağa çalışırdılar. Ümumilikdə, belə üsulların sayı beşə çatırdı:

- 1) müəssisənin əmək kollektivinin mülkiyyətinə verilməsi;
- 2) mülkiyyətin bu və ya digər mexanizmlərlə bütün cəmiyyət üzvləri arasında bölüşdürülməsi;
- 3) müəssisənin onu idarəedənlərin (direktorların) mülkiyyətinə verilməsi;
- 4) müəssisənin, xaricilər də daxil olmaqla, istənilən alıcıya bazar qiyməti ilə satılması;
- 5) eklektik yanaşma - bu metod özündə əvvəlki dörd üsulun ayrı-ayrı elementəri üzrə müxtəlif kombinasiyaları birləşdirirdi.

Hər bir üsulun opponentlər tərəfindən tənqidi qiymətləndirilməsi belə əsaslandırılırdı: birinci üsulda effektivlik və sosial ədalət, ikincidə effektivlik çatışmır, üçüncü və dördüncü üsulda da sosial ədalətsizliyə yol verilir, nəhayət, eklektik yanaşmada birinci üsulda olduğu kimi həm effektivlik və həm də sosial ədalət istisna edilirdi.

Təklif olunan üsullar arasında ideal variantın mövcud olmaması qiymətləndirmə meyarlarının müxtəlif olması ilə izah oluna bilər.

Rusiyada özəlləşdirmənin bu və ya digər üsullarının seçilməsində mövcud qanunvericilik daha çox texniki yanaşmalara üstünlük vermişdir. Belə ki, 1991-ci ilin iyunun 3-də RSFSR-in Ali Soveti tərəfindən qəbul edilmiş "RSFSR-də dövlət və bələdiyyə müəssisələrinin özəlləşdirməsi haqqında" Qanuna görə, özəlləşdirmənin üsullarının seçilməsində əsas fondların dəyəri və məşğulluğun səviyyəsi başlıca meyar hesab olunurdu. Bu isə problemin həllində "texniki" yanaşmanın dominatlığını təsdiq edir. Nəticədə də müəssisənin fəaliyyətinin maliyyə-təsərrüfat və kommertiya fəaliyyəti ilə bağlı göstəriciləri, eləcə də digər sosial aspektlər kənar qalırdı. *

1995-ci ilin 1 yanvar tarixinə, özəlləşdirilməsi nəzərdə tutulan müəssisələrə edilən müraciətlərin reallaşdırılmasına görə, Rusiyanın iqtisadi rayonları arasında ən yüksək göstəricilər Volqaboyu (0,997), Volqa-Vyatka (0,992), Qərbi Sibir (0,971) rayonlarına məxsusdur.

Aşağıdakı cədvəldə 1993-1995-ci illərdə Rusiya özəlləşdirməsinin birinci və başlıca mərhələsinədək yekunları 1993-cü illə müqayisəli şəkildə təqdim edirik. Cədvəl məlumatlarından görüldüyü kimi özəlləşdirmənin pik dövrü 1993-1994-cü illərə təsadüf edir. Belə ki, müəssisələrin özəlləşdirilməsi üçün verilmiş ərizələrin sayı 1995-ci ildə 1993-cü illə müqayisədə 81,7%, o cümlədən bələdiyyə mülkiyyətli müəssisələr üzrə 79,8%, Rusiya Federasiyası subyektinin mülkiyyətinə məxsus müəssisələr üzrə 85,2%, federal mülkiyyət üzrə 82,1% azalmışdır. Əgər 1993-cü ildə özəlləşdirmə də bələdiyyə və dövlət bölməsində çalışan 37,5 mln nəfərdən 11 mln nəfəri aktiv iştirak etmişdirsə, 1994-cü ildə müvafiq olaraq 30,6 mln nəfərə qarşı 7 mln, 1995-ci ildə isə bu prosesə 25,2 mln nəfərə qarşı cəmi 1 mln nəfər cəlb olunmuşdur. *

Başqa sözlə desək, özəlləşdirmə prosesində 1993-cü ildə dövlət və bələdiyyə müəssisələrinin işçilərinin hər üçündən, 1994-cü ildə hər dördündən, 1995-ci ildə isə hər iyirmi beşindən biri iştirakçı olmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq, dövlət və bələdiyyə müəssisələrində çalışanların sayı 1993-cü ildə 37,6 mln nəfərdən 1995-ci ildə 25,2 mln nəfərədək və ya 33 faiz azalmışdır. Eyni zamanda iqtisadiyyatda məşğul olanların sayı həmin dövr üzrə 70,9 mln nəfərdən 67,1 mln nəfərədək (7%) aşağı düşmüşdür.

1996-cı ilin başlanğıcına olan statistik yekunlara görə, Rusiyanın bütün sənaye müəssisələrində özəl və qarışıq mülkiyyət formasının payı 80 faizə çatırdı ki, bu müəssisələrdə də sənaye məhsulunun 89 faizi istehsal olunurdu. Özəlləşdirilən müəssisələrin hər üçündən birinin işləməsinə baxmayaraq, qeyri-dövlət bölməsində çalışanların məcmu məşğulluqdakı xüsusi çəkisi 70%-dən çox idi. Sahələr üzrə mülkiyyət forması həddindən artıq kəskin intervallar üzrə fərqlənirdi. Belə ki, əgər yeyinti, yüngül və tikinti materialları sənayesi üzrə hər 5 müəssisədən 2-si özəl idisə, yanacaq-energetika kompleksində bu nisbət 10-dan 1-ə bərabər idi.

Həmin dövrə olan digər məlumatlara görə, özəlləşdirmə nəticəsində 26 mindən çox səhmdar cəmiyyət formalaşmışdır ki, onun da 3000-ə qədəri qarışıq mülkiyyət formasında fəaliyyət göstərirdi. "Qızıl səhm" buraxılması yolu ilə 716 səhmdar cəmiyyətdə başlıca məsələlərin həllində dövlətin nəzarəti saxlanılırdı. Ümumiyyətlə, dövlət mülkiyyətinin strukturu belə idi: maşınqayırma müəssisələri -454 SC, yeyinti sənaye-285 SC, tikinti-239 SC və rabitə- 519 SC1 Rusiyada kiçik və orta müəssisələrin özəlləşdirilməsi prosesi nisbətən asan həyata keçirilmişdir. 1997-ci il fevralın 1-nə olan məlumatlara görə bütövlükdə ölkə üzrə 38600 - pərakəndə ticarət, 10400 - ictimai iaşə, 20509- məişət xidməti müəssisələri özəlləşdirilmişdir. Həmin tarixə özəlləşdirmiş

bütün müəssisə və digər dövlət mülkiyyətli obyektlərinin sayı 124.332-yə çatmışdır ki, bu da bəzi dövrlərdə orta aylıq göstəricinin 900 müəssisəyə qədər çatmasının nəticəsi olmuşdur.

Yanacaq-energetika kompleksi müəssisələrində aparılan struktur dəyişikliklərinin nəticəsində onların şaquli-inteqral əsaslarla yenidən formalaşmasından sonra, dövlət bu sahədə nəzarət-səhm paketini daha üç il müddətində saxlamağa qərar vermişdir ki, bu da Rusiya iqtisadiyyatının mühüm sahələri üzrə dövlət nəzarətinin saxlanılmasının vacibliyindən irəli gəlirdi.

Rusiyada özəlləşdirmənin gedişi zamanı başlıca olaraq səhmlərin bölüşdürülməsinin dörd üsulundan geniş istifadə olunmuşdur:

Birincisi, kommersiya müsabiqələri və hərracları vasitəsilə satış üsuludur ki, bu, əsasən iri olmayan müəssisələrin səhm paketinin hissə-hissə satışı zamanı tətbiq edilirdi.

İkincisi, müəssisələrin effektivini yüksəltmək məqsədilə onun trust müqavilələri əsasında idarəetməyə verilməsidir. Bu üsul özündə girov əməliyyatlarının modernləşdirilmiş variantını əks etdirsə də, onun reallaşdırılmasından xəzinəyə vəsait daxil olması şansı verilən vədlərdən və götürülən öhdəliklərə əməl edilmə dərəcəsiindən asılı vəziyyətə düşürdü.

Üçüncüsü, mülkiyyətin borca və ya borcun əlavə emissiya yolu ilə ödənilməsinə görə yenidən formalaşdırılmasıdır. Bu üsulun tətbiqi Federal büdcəyə regionlar arasında qarşılıqlı hesablaşma yolu ilə silinən 5 trln. rublluq borca qənaət etmək imkanı yaratmış, habelə bir çox kreditörün borclarını ödəməyə məcbur etmişdir.

Nəhayət, dördüncüsü, investisiya müsabiqələridir. Bu üsul özündə tələbin bəzi formalarının məhdudlaşdırılmış variantını birləşdirərək, dövləti az mənfəət müqabilində özəl kapital qoyuluşlarını stimullaşdırmağa vadar edirdi. Investisiya öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üzərində effektiv nəzarət mexanizminin mövcud olmamasına baxmayaraq, hazırda yalnız belə üsullar tətbiq etməklə alıcıdan real maliyyə qoyuluşları əsasında sahibi olduğu müəssisəni modernləşdirməyi və onun fəaliyyətini səmərəli təşkil etməyi tələb etmək mümkündür.

Cədvəl məlumatlarından görüldüyü kimi, 1995-ci ildə özəlləşdirilən müəssisələrin sayının azalmasına baxmayaraq, daxil olan vəsaitlərin rus rublu ilə miqdarı 1993-cü illə müqayisədə 10,1 dəfə çoxdur. Bu inflyasiya ilə əlaqədar olaraq əsas fondların dəyərinin 1994-cü ildə yenidən qiymətləndirilməsi ilə izah olunur.

Kütləvi özəlləşdirmə mərhələsindən sonra Rusiyada özəlləşdirmənin fərdi layihələr əsasında aparılmasına üstünlük verilmişdir. Bu mərhələdə mülkiyyətdə struktur islahatlarının bu cür üsullarla davam etdirilməsi artıq yeni prosesdə büdcəni doldurmaq üçün fiskal məqsədlə yanaşmanı önə çıxarmışdır. Belə ki, yalnız 1998-ci ildə federal büdcə dövlət əmlakının satışından və onun istifadəçilərinin icarə haqqı formasında ödənişlərindən 9400 mlrd. rubl əldə etmişdir. Bu vəsaitin 8100 mlrd. rublu dövlət əmlakının satışından, 1000 mlrd. rublu federal səhm paketləri üzrə dividendlərdən, 300 mlrd. rublu federal mülkiyyətin icarəsindən daxil olmuşdur.

Rusiya, kütləvi özəlləşdirmə proqramının geniş miqyaslı tətbiqi və bütün əhaliyə bu prosesdə nəzəri cəhətdən iştirak imkanları yaratması ilə də fərqlənir. Rusiya kütləvi özəlləşdirmə modeli müəssisələrin 80%-ə qədərini özəlləşdirilməsi prosesini əhatə etmiş və 660-dan çox çek investisiya fondlarının, eləcə də digər maliyyə institutlarının vasitəsilə demək olar ki, bütün əhali

təbəqəsini əhatə etmişdir. 1992-ci il oktyabrın 1-dən Rusiyanın bütün vətəndaşlarına paylanan vauçerlərin dövrü müddəti 1994-cü il iyunun 30-da bitmişdir. Nominal dəyəri 10 min rubl və ya 30 dollar ətrafında olan özəlləşdirmə vauçerlərinin bazar qiyməti 0,08 dollarla 36 dollar intervalında dəyişmişdir. Ölkədə həyata keçirilən geniş səhmləşdirmə zamanı səhmlərin 35 faizə qədər vauçer zəlləşdirilməsi vasitəsilə reallaşdırılmışdır.

Rusiyada kütləvi özəlləşdirilmə prosesində müəssisənin sırası işçilərinə verilən güzəşt payının maksimum həddi dünya praktikasında anoloqu olmayan səviyyəni xarakterizə edirdi. Belə ki, burada səhmdar kapitalın bölüşdürülməsi zamanı işçilərin 51 faizə qədər güzəşt əldə etmək hüququ var idi. Səhmləşdirmə ilə bağlı ötən fəsildə geniş müzakirə apardığımızdan, bu fəsildə yalnız səhmdar cəmiyyətlərinin dinamikasını təqdim etməklə kifayətlənirik.

Aşağıdakı diaqramlarda kütləvi özəlləşdirmədən dərhal sonra, yəni vauçer özəlləşdirilməsi başa çatan kimi (1994-cü ilin iyul - avqust aylarında) və 1995-ci ilin sonu - 1996-cı ilin əvvəlində səhmdar kapitalın strukturunda baş verən dəyişikliklər təqdim olunur.

1. Səhmdar kapitalın strukturu

1.1. Özəlləşdirmədən dərhal sonra

Dövlət - 20%
İnvestisiya fondları - 3%
Digərləri - 7%
Direktorat - 19%
İşçilər - 48%
Müəssisədən kənar şəxslər - 3%

1.2. 1994-cü il iyul-avqust

Dövlət - 9%
İnvestisiya fondları - 5%
Digərləri - 20%
Direktorat - 15%
İşçilər - 43%
Müəssisədən kənar şəxslər - 8%

1992-1995-ci illərdə dövlət müəssisələrinin bazasında 29 min səhmdar cəmiyyət yaradılmışdır ki, onlardan da yalnız 90-ı holdinq şirkəti formasında təşkil olunmuşdur. Növbəti səhifədə cədvəl vasitəsilə Rusiyada dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi nəticəsində yaradılmış SC-lərin dinamikası təqdim olunur.

Rusiyada səhmdar cəmiyyətlərinin formalaşmasının pik dövrü 1993-cü ilə təsadüf edir ki, bu da kütləvi özəlləşdirmə modelinin tətbiqinin ilk ilində müəssisələrin vauçer özəlləşdirilməsinə aktiv münasibəti və eləcə də səhmdarların fəal iştirakı ilə izah oluna bilər. Bundan əlavə özəlləşdirmə üsulları arasında səhmləşdirməyə üstünlük verilməsi və onun geniş miqyasda tətbiqi də özəlləşdirilən müəssisələrin təşkilati-hüquqi formasını bu yöndə formalaşmasını səciyyələndirmişdir.

Rusiyada kütləvi özəlləşdirmə çərçivəsində və ondan sonrakı dövrdə özəlləşdirmənin başlıca olaraq səhmləşdirmə, kommersiya müsabiqələri və dövlət əmlakının sonradan icarəçiyə satılması üsulları geniş tətbiq imkanı qazanmışdır. 1995-ci ildən etibarən daşınmaz əmlakın və torpaq ərazisinin özəlləşdirilməsinə başlanılması bu üsulun ümumi yekunda xüsusi çəkisini 16 faizə çatdırmaqla yanaşı onun özəlləşdirmə prosesində rolu və əhəmiyyəti xeyli artırılmışdır.

Yeri gəlmişkən, onu qeyd etmək ki, Rusiyada özəlləşdirmənin forma və üsulları ilə bağlı müzakirələr bir çox ölkələrin praktikasına nisbətən xeyli qızgın keçmişdir. Məsələn, Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının mütəxəssisləri hesab edirlər ki, Rusiya üçün hərraclar vasitəsilə özəlləşdirmə üsulu daha çox uyğundur. Onlar bunu hərracların investisiyalar cəlb edilməsinə daha geniş şərait yaratması ilə izah edirlər. Lakin, "İqtisadiyyat və həyat" qəzetinin (Rusiya) analitik icmalçıları hesab edirlər ki, əksinə Rusiyanın özəlləşdirmə praktikasında investisiya müsabiqələrinin gec tətbiqi səmərəliliyi aşağı salan başlıca amil kimi qiymətləndirilməlidir¹. Belə ki, 1994-cü ildə Rusiya üzrə ticarət müəssisələrinin 68,8 faizi, ictimai işə müəssisələrinin 61,1 faizi, məişət xidməti obyektlərinin isə 71,8 faizi özəlləşdirildikdən sonra, investisiya müsabiqələrinin xüsusi çəkisi artmağa başlamışdır və müvafiq göstərici 1993-cü ildə 3,8 faiz təşkil etmişdir.

Rusiyada 1992-1999-cu illərdə özəlləşdirmənin həyata keçirilməsindən 9,25 mlrd. ABŞ dolları məbləğində vəsait əldə edilmişdir. Bu məbləğin 7 mlrd. 628 mln. dolları (82,5 %-i) müxtəlif səviyyələrdə büdcə orqanlarına, o cümlədən 5 mlrd. 545 mln. dolları (60%) Federal büdcəyə daxil olmuşdur. *

Rusiyada özəlləşdirmənin gedişinin təhlilini yekunlaşdırarkən, onu xronoloji qaydada iki mərhələyə ayırmaq mümkündür. Birinci mərhələ 1994-cü ilin yayına qədər davam etməklə, kütləvi özəlləşdirmə modeli çərçivəsində kiçik və orta səviyyəli müəssisələrin özəlləşdirməsinə xarakterizə edirdi. İkinci mərhələ vauçer özəlləşdirilməsi başa çatandan sonra başlasa da hələ də davam edir. Bu mərhələnin keyfiyyət xarakteri daşınmasına təminat verən hüquqi bazanın formalaşdırılması prosesi uzun müzakirələrdən sonra reallaşdırılmışdır. Belə ki, birinci mərhələnin siyasi və sosial aspektlərə xidmət etməsinin son nəticədə nomenklatur kapitalizminə, maliyyə oligarxiyasına gətirib çıxarması, əvvəlki iki proqramla müqayisədə 1994-cü il iyul ayının 22-də prezident fərmanı ilə təsdiq olunan yeni proqramın konseptual əsaslarının Rusiyanın elmi, ictimai və işgüzar dairələrində, hökumətdə və Dövlət dumasında həddindən artıq siyasiləşdirilmiş və uzun müddət davam edən müzakirəsini şərtləndirmişdir. Bu proqramla özəlləşdirilməyə münasibətdə əmlakın üç növü müəyyənləşdirilmişdir:

- 1) özəlləşdirilmiş müəssisələrdə dövlətin səhm paketi;
- 2) özəlləşdirilmiş müəssisələrin torpaq əraziləri;
- 3) daşınmaz əmlak.

Belə yanaşma potensial ödəmə qabiliyyətli tələbin qiymətləndirilməsi əsasında formalaşmışdır. Ənənəvi istehsalat sahələrinin məhdudlaşdırılmış siyahısına gəlincə, o əvvəlki proqramda olduğu vəziyyətdə saxlanılmışdır. Bu proqramla özəlləşdirmənin pul formasına keçidin təmin edilməsi nəticəsində büdcənin bütün səviyyələrində özəlləşdirmədən daxil olan vəsaitlərin həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artmağa başlamışdır. Bu zaman özəlləşdirmə zamanı əmlakın

qiymətləndirilməsi məsələsində Dövlət Əmlak Komitəsi əvvəlki formal mövqeyində qalaraq hərrac, müsabiqə prinsipi üzrə son satış qiymətinə üstünlük verirdi. Bu istiqamətdə dəyişən yeganə olaraq, əmlakın 1 yanvar 1992-ci ilə yenidən qiymətləndirmə bazasında ilkin-start qiymətinin qaldırılması ilə bağlı idi. Bu mərhələdə özəlləşdirmədən daxil olan vəsaitin yeni sxem üzrə bölgüsü tətbiq olunurdu. Belə ki, əgər əvvəllər, yəni 1994-cü ilin iyul ayında özəlləşdirmədən əldə edilən vəsaitlər büdcənin müxtəlif səviyyəli orqanlarına daxil olurdusa, yeni proqrama görə müəssisənin satışından əldə edilən vəsaitin 51 faizi sonradan investisiyaları maliyyələşdirmək məqsədilə onun hesablaşma hesabına köçürülürdü. Bu da praktiki olaraq, alıcıların müəssisəni tələb olunan qiymətin yarısını ödəməklə özəlləşdirməsi demək idi.

Rusiya özəlləşdirilməsinin növbəti mərhələsində müəssisənin işçilərinə və menecerlərə şamil olunmuş güzəşt hüququnun reallaşdırılmasında tamamilə yeni model tətbiq edilirdi. Bu model üzrə 2 variant nəzərdə tutulurdu: kollektivə, ya səhmdar kapitalın 25 faizi həcmində səsvermə hüququ olmayan imtiyazlı səhm, ya da 10 faizi həcmində, səsvermə hüququna malik adi səhm 1 il ərzində ödənilmək şərti ilə nominal dəyərinin 30 faizinə qədər güzəştlə təklif olunurdu. Belə yanaşma çeklərin dövrüydən çıxarılması və yeni mərhələdə iri səhm paketlərinin strateji investora təklif olunması ilə izah edilirdi. Eyni zamanda əvvəlki variant üzrə daha çox vauçerə təklif olunan 51 faizlik səhm paketinin hazırki mərhələdə kollektiv tərəfindən pul ilə alınması imkanlarının zəifliyi də bu yanaşmada dəyişikliyi şərtləndirən başlıca arqumentlərdən biri hesab oluna bilər. Bu proqramla bəzi istisnalarla əsas fondlarının dəyəri 1994-cü ilin 1 yanvarına 20 min rubldan yuxarı olan bütün müəssisələrin bazasında açıq tipli səhmdar cəmiyyətin formalaşdırılması nəzərdə tutulurdu. Əsas fondlarının balans dəyəri 20 min rubldan aşağı olan bütün müəssisələrin hərracları, kommersiya və ya investisiya müsabiqələri vasitəsilə özəlləşdirilməsi məqsəduyğun hesab edilirdi. Strateji investorları maraqlandıрмаq və onları müəssisənin uzunmüddətli inkişafına, idarəetmə fəaliyyətinə cəlb etmək üçün nisbətən iri müəssisələrin səhmlərini 15-25 faizlik paket şəklində pul hərracları və investisiya müsabiqələrinə təklif etmək nəzərdə tutulurdu. Bununla yanaşı ixtisaslaşdırılmış pul hərracları keçirilməklə bu üsulla müəssisənin səhmlərini xırda investorlara da təklif etməyə üstünlük verilirdi.

Bu mərhələdə xarici investorların özəlləşdirmə prosesinə cəlb edilməsinə gəlincə, bu məsələyə münasibətdə ikinci proqramla əvvəllər tətbiq edilmiş məhdudiyətlər saxlanılırdı.

Bu proqramdan sonra 1997-ci ilin yayında "Rusiya Federasiyasında dövlət və bələdiyyə əmlakının özəlləşdirilməsinin əsasları haqqında" Federal Qanun qəbul edilmişdir. Bu Qanuna sonradan iki dəfə dəyişiklik (1999-cü ilin 23 iyununda və 2000-ci ilin 5 avqustunda) edildiyindən, hazırda o yeni redaksiyada Rusiya Federasiyasında mülkiyyətdə struktur dəyişiklərinin təşkilati və hüquqi əsaslarını müəyyən edir.

MDB məkanında Rusiyadan sonra özəlləşdirmə təcrübəsinin zənginliyinə və nəticələrinin təhlil nöqtəyi-nəzərindən əhəmiyyətli olmasına görə fərqlənən ikinci dövlət Qırğızıstan hesab oluna bilər. SSRİ-nin dağılması, ənənəvi təsərrüfat əlaqələrinin itirilməsi, inzibati-amirlik sistemində fəaliyyət göstərmiş dövlət müəssisələrinin fəaliyyətinin səmərəsizliyi Qırğızıstanda 1991-ci ildən başlayaraq müşahidə olunan tənəzzül meyllərini gücləndirməklə yanaşı dövlət inhisarçılığına son qoymağa, bazar mühitində azad rəqabət şəraiti formalaşdırmağa doğru yönəlmiş təxirəsalınmaz tədbirlərin həyata keçirilməsinə zərurət yaratmışdır. Bu dövrdən etibarən mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsini, müəssisələrin özəlləşdirməsini şərtləndirən struktur islahatlarının start götürməsi üçün ilkin olaraq qanunvericilik sisteminin yeni əsaslarla formalaşdırılması tələb olunurdu. Bu məqsədlə tez bir zaman ərzində Qırğızıstanda hüquqi və normativ bazanın təşkili üçün yeni Qanunlar qəbul olunmağa başladı. Onların siyahısında "Qırğızıstan Respublikasında

sahibkarlığın və özəlləşdirmənin, dövlətsizləşdirmənin ümumi əsasları haqqında", "Qırğızıstanda dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi haqqında", "İcarə və icarə münasibətləri haqqında", "Müflisləşmə haqqında" Qanunlarını fərqləndirmək olar. Qırğızıstanda 1991-ci ildən start götürmüş və bu yaxınlarda başa çatmaqda olan özəlləşdirmə prosesi özünün səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə bir neçə mərhələyə bölünür.

Birinci mərhələdə (1991-1993-cü illərdə) özəlləşdirmənin hüquqi və normativ bazası yaradılmış, təşkilati infrastruktur formalaşdırılmış və ticarət, ictimai işə, xidmət sferası müəssisələrinin özəlləşdirilməsinə başlanılmışdır. Bu mərhələnin başlıca məqsədləri iqtisadiyyatın müxtəlif bölmələrində geniş miqyaslı özəlləşdirmə və dövlətsizləşdirmə prosesini həyata keçirmək, cəmiyyətdə bazar münasibətlərini formalaşdırıb, inkişaf etdirmək, əhalinin ictimai psixologiyasında dəyişikliklər aparmaqdan ibarət idi. Bu mərhələdə iqtisadiyyatda dövlət bölməsinin xüsusi çəkisini 1993-cü ilin sonunadək 35 faizə çatdırmaq nəzərdə tutulurdu. Bu istiqamətdə əsas güc kiçik müəssisələrin özəlləşdirməsinə yönəldiyindən, həmin müddət ərzində ticarətdə və ictimai işə, eləcə də xidmət sferasında müəssisələrin yarısından çoxu özəlləşdirilmişdir. Hazırda Qırğızıstanda ticarət və ictimai işə sferasında qeyri-dövlət bölməsinin xüsusi çəkisi 97,2% təşkil edir, məişət xidməti sferası isə bütövlükdə özəl bölməyə məxsusdur. * Bu mərhələdə paralel surətdə sənayenin, kənd təsərrüfatının, tikintinin və digər sahələrin də kiçik və orta müəssisələrinin özəlləşdirilməsinə başlanılmışdır. Mövcud qanunvericiliklə dövlət mülkiyyətinin əmək kollektivi tərəfindən alınması zamanı əhəmiyyətli güzəştlər sistemi tətbiq olunmaqla yanaşı, onların özəlləşdirmə prosesində aktiv iştirakı üçün bank krediti formasında əlavə maliyyələşdirmə mənbəyi də açılmışdır. Qırğızıstanda dövlətsizləşdirmə prosesində əhalinin geniş təbəqəsinin fəal iştirakını təmin etmək üçün 1992-ci ildə 16 yaşdan yuxarı vətəndaşlara dövlət əmlakının bir hissəsinə sahiblik hüququnu təmin edən "xüsusi ödəniş vasitələri" (XÖV) paylanmışdır.

Birinci mərhələnin yekunu üzrə əldə olunmuş nəticə, qarşıya qoyulmuş plan göstəricisindən 2,85 faiz aşağı olmuş və beləliklə də iki il ərzində dövlətə məxsus əsas fondların 33,15 faizi özəlləşdirilmişdir.

1994-1995- ci illəri əhatə edən ikinci mərhələdə özəlləşdirmə prosesində keyfiyyət dəyişikliklərinə nail olmaq məqsədilə, bir sıra hüquqi və normativ sənədlər, birinci mərhələnin dərsləri və çıxarılan nəticələr əsasında təkmilləşdirilmişdir. Bu mərhələdə başlıca diqqət sənaye, nəqliyyat və tikintinin orta və iri müəssisələrinin yenidən qurularaq açıq tipli səhmdar cəmiyyətləri şəklində formalaşdırılmasına yönəldilmişdir. Bununla yanaşı özəlləşdirmənin konkret şəraitdən və texnoloji xüsusiyyətlərdən asılı olaraq digər forma və metodlarından da istifadə edilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Belə ki, bu mərhələdə dövlətin sərəncamında qalan səhm paketlərinin müsabiqə əsasında satışı tətbiq olunmağa başlamış və bu proses zamanı konkret biznes planlarla, texniki iqtisadi layihələrlə çıxış edən investora üstünlük verilmişdir.

Müəssisələrin səhmlərinin bölgüsü zamanı əmək kollektivinə nəzərdə tutulmuş güzəştlər azaldılmış, mövcud güzəşt hüququ ilə ödənişlərin müddəti qısaldılmışdır. Güzəştli rejimin tətbiqi yalnız respublikanın geridə qalmış, qeyri-əlverişli biznes mühitinə malik rayonlarına şamil edilmişdir. Müəssisələrin səhmləşdirilməsi aşağıdakı sxem üzrə aparılmağa başlanılmışdır.

5 faiz - əmək kollektivinə əvəzsiz olaraq verilir;

25 faiz-vauçer hərraclarında reallaşdırılır;

70 faiz -layihələr investisiya müsabiqəsi və ya hərraclar vasitəsilə satılır.

Bu mərhələdə özəlləşdirmə sənədi olaraq əhaliyə paylanmış xüsusi ödəniş vasitələrinin (XÖV) istifadəsi ilə əlaqədar yaranmış çətinlikləri nəzərə alaraq, onların vauçerlərlə əvəz olunması barədə qərar qəbul edilmişdir. Belə ki, xüsusi ödəniş vasitələrinin qiymətli kağız kimi tanınmaması nəticəsində, onun yalnız 5 faizindən mənzillərin özəlləşdirilməsində və müəssisələrin səhmlərinin əmək kollektivi üzvləri tərəfindən alınmasında istifadə edilmişdir. Bu mexanizmdəki süstlük və praktiki tətbiq imkanlarının zəif olması, son nəticədə onun vauçerlərlə sərbəst şəkildə əvəzlənməsini şərtləndirmişdir.

Milli Statistika Komitəsinin verdiyi məlumata görə 1994-cü ildən başlayan və 1997-ci ilin iyununda başa çatan kütləvi özəlləşdirmə mərhələsində vauçer hərracları vasitəsilə 1056 səhmdar cəmiyyətin 902,7 mln. som dəyərində səhmləri müvəffəqiyyətlə reallaşdırılmış, bu proses 3,5 milyondan çox respublika vətəndaşını əhatə etmişdir.

Qırğızıstan Respublikasında dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi və dövlətsizləşdirilməsi Proqramının qəbulu ilə 1996-1997-ci illərdə üçüncü mərhələ üzrə özündə səmərəlilik məqsədlərini birləşdirən yeni tədbirlərə start verilmişdir. Bu mərhələdə hökumət respublika iqtisadiyyatı üçün strateji əhəmiyyət kəsb edən baza müəssisələrinin, o cümlədən maliyyə və sığorta şirkətlərinin dövlətsizləşdirilməsi tədbirlərinə başlamışdır. Bu mərhələnin başlıca xüsusiyyəti özəlləşdirmənin taktika və strategiyasında edilən dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq onun tempinin aşağı düşməsi ilə xarakterizə olunur. Bunu şərtləndirən konkret cəhətlər müəssisələrin sağlamlaşdırılması, restrukturizasiyası tədbirlərinin genişləndirilməsi, onların fərdi layihələr əsasında özəlləşdirilməsinə üstünlük verilməsi ilə əlaqədar idi. Bu mərhələ həm də vauçer özəlləşdirilməsinin başa çatması ilə xarakterizə olunur.

Qırğızıstan hökumətinin "Dövlət mülkiyyətinin vauçer özəlləşdirilməsinin yekunları haqqında" qərarına görə, 10 yanvar 1992-ci ildən etibarən tətbiq olunmuş xüsusi ödəniş vasitələrinin 1993-cü ilin dekabrından başlayaraq vauçerlərlə əvəz edilməsi prosesində 2 mln. 621 min 200 nəfər iştirak etmişdir. 1994-cü ilin aprelindən 1997-ci ilin iyununa qədər Dövlət Əmlak Fondu 237 ixtisaslaşdırılmış vauçer hərracı keçirmiş və bu hərraclarda 1056 müəssisənin səhmlərini satışa çıxarmışdır. * sentyabr 1997-ci ilə olan məlumata görə respublikada 18 ixtisaslaşdırılmış investisiya fondu fəaliyyət göstərmiş və onlarda əhaliyə verilmiş vauçerlərin 18,6 faizi təmərküzləmişdir. Qərarda qeyd olunur ki, bütün bunların nəticəsi olaraq əhalinin 94,5 faizi özəlləşdirmə vauçerlərindən istifadə etmiş və 2 mln. vətəndaş mülkiyyətçiyə çevrilmişdir.

Statistik məlumatlara görə, 1997-ci ilin yekunları üzrə özəlləşdirmənin və dövlətsizləşdirmənin səviyyəsi sənayedə - 88,2%, tikintidə - 57,4%, nəqliyyatda 51,9% təşkil etmişdir.

Nəhayət, dördüncü mərhələ 1998-2000-ci illəri əhatə etməklə, başlıca olaraq aşağıdakı məqsədlərin həyata keçirilməsi ilə xarakterizə olunur:

- əvvəlki mərhələlərdə başlanılmış iri obyektlərin özəlləşdirilməsinin başa çatdırılması;
- iqtisadiyyatın strateji sahələrində özəlləşdirmənin davam etdirilməsi;

- ödəmə qabiliyyəti olmayan müəssisələrin ləğvi və yenidən təşkili mexanizmindən fəal istifadə edilməsi.

Bu mərhələnin başlıca xüsusiyyəti respublika iqtisadiyyatının baza sahələrinin strateji əhəmiyyətli müəssisələrinin, o cümlədən energetika, telekommunikasiya, aviasiya, nəqliyyat, həmçinin kurort, turizm və idman şirkətlərinin fərdi layihələr üzrə restrukturizasiyası və özəlləşdirilməsi ilə xarakterizə olunur. Onların arasında bir neçəsi, konkret olaraq, Qırğızenerji, Qırğıztelekom, Qırğızistan Aba Coldoru, Qırğızqaz haqqında Qırğızistan Respublikasının Coqorku (parlament) və hökuməti tərəfindən ayrıca qərar çıxarılmışdır. Qırğızıstanda bu proses hazırda da davam edir. * Beləliklə də, Qırğızıstanda özəlləşdirmə və dövlətsizləşdirmə siyasətinin mərhələlər üzrə xarakterizə olunması, son nəticədə onun gedişinin yekunlarını bütövlükdə kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri üzrə təhlil etməyə imkan verir. Bu məqsədlə 1991-ci ildən 1999-cu ilin 6 ayınadək olan dövrdə özəlləşdirmənin yekunları təqdim edilir.

Cədvəl 4.6.

Qırğızıstanda müəssisələrin formaları və milli iqtisadiyyatın sahələri üzrə mülkiyyətin strukturu (İyun 1999-cu il tarixə)

Özəl şirkətlərin payı faizlə	
Kiçik müəssisələr.....	90,4
Orta müəssisələr.....	62,5
İri müəssisələr.....	45,1
Cəmi:	85,3
o cümlədən sənayedə.....	95,3
Kənd və meşə təsərrüfatında.....	84,6
Nəqliyyat və rabitədə.....	70,0
Tikintidə.....	86,8
Ticarət və ictimai iaşədə.....	98,4
Material – texniki təchizat və satışda.....	69,2
Tədarükdə	96,1
İnformasiya-Hesablama xidmətlərində.....	88,6
Daşınmaz əmlakla bağlı əməliyyatlarda.....	89,7
Ümumi kommərasiya fəaliyyətində.....	98,2
Yerin təkinin kəşfiyyatı və geologiyada.....	75
Digər material növlə-rinin istehsalında	68,7
Mənzil kommunal təsərrüfatında.....	75,4
Səhiyyə, bədən tərbiyyəsi və sosial təminatda.....	63,8
Təhsildə.....	43,3
Mədəniyyət və incəsənətdə.....	66,1
Elm və elmə xidmətdə.....	51,2
Maliyyə, kredit, sığorta və pensiya sığortasında.....	89,3
İdarəetmədə.....	0,3
Məhkəmə və hüquq təşkilatlarında.....	42,3
İctimai təşkilatlarda.....	99,7

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, respublika üzrə özəl təşkilatların ən yüksək çəkisi ictimai bölmədə, ticarət və ictimai işə sferasında və ümumi kommersioniya fəaliyyətində qeydə alınmışdır. Birinci göstəricini üçüncü sektorda qeyri-dövlət təşkilatlarının fəallığı ilə izah etmək, ikinci və üçüncü göstəriciləri əsasən özəlləşdirmə və kommersioniyalaşdırmanın nəticələri kimi qiymətləndirmək mümkündür. *

Bu sferaya aid olan obyektlərin başlıca olaraq kiçik müəssislərə şamil olunması, son nəticədə kiçik müəssislər üzrə özəl bölmənin ümumi yekunda payına müsbət təsir göstərmiş, onun xüsusi çəkisinin respublika üzrə orta səviyyədən də yüksək həddə (90,4 faizə) çatmasını şərtləndirmişdir. Qeyri-maddi istehsal sferasında isə maliyyə-kredit, sığorta və xususiədə pensiya sığortasında özəl bölmənin payının digərləri ilə müqayisədə yüksək olması da diqqəti cəlb edir. Həmin sahələr üzrə uyğun göstəricilər ümumi yekunda müvafiq surətdə 95,3% və 89,3% təşkil etdirdi. İstehsal və qeyri-istehsal sahələri üzrə özəl bölmənin zəif inkişafı müvafiq olaraq material-texniki təchizat və hüquq-məhkəmə orqanlarında (idarəetmə istisna olmaqla) qeydə alınmışdır. *

Qırğızıstan Respublikasında özəlləşdirmənin gedişində qeyri-bərabərlik bütün dövr boyunca müşahidə olunmuşdur. Ölkədə daha çox obyektlər, əənəvi olaraq özəlləşdirmənin başlanğıc mərhələsində, əsasən 1992 və 1993-cü illərdə dövlətsizləşdirilmişdir. Bu obyektlərin böyük əksəriyyətini kiçik müəssislər təşkil etmişdir. Belə ki, həmin illər ərzində yalnız ticarət və ictimai işə sferasında 1910 obyekt özəlləşdirilmişdir ki, bunun da ümumi yekunda xüsusi çəkisi 98,2 faizə bərabərdir.

Sənaye, ticarət və ictimai işə, məişət xidməti, tikinti və nəqliyyatda özəlləşdirmənin "dominatlığı", yəni həmin sahələr üzrə özəl bölmənin xüsusi çəkisinin iqtisadiyyatın ümumi yekununda 50 faizdən yuxarı olduğu müşahidə edilir. Milli iqtisadiyyatın sahəvi strukturunda yalnız kənd təsərrüfatı və qeyri-istehsal sferasında, eləcə də bəzi istehsal bölmələrində özəlləşdirmə prosesinin zəif getdiyi hiss olunur.

Özəlləşdirmənin illər üzrə dinamikasının təhlilinə gəlincə pik dövründə - 1992-1993-cü illərdə 2384 və ya ümumi yekunda 23,87%-ə qədər obyekt, 1993-cü ildə isə müvafiq olaraq 1997 və ya 19 faiz obyektin özəlləşdirilməsi diqqəti cəlb edir. Sonrakı illər üzrə müvafiq göstəricilər 1994-cü ildə 727 və ya 7,37%, 1995-ci ildə 736 və ya 7,5%, 1996-cı ildə 318 və ya 3,18%, 1997-ci ildə 177 və ya 0,8%, nəhayət 1998-ci ildə 175 və ya 0,78% təşkil etmişdir.

Qırğızıstan özəlləşdirilməsində tətbiq edilən üsulların arasında ən geniş yayılanı səhmləşdirmə, obyektlərin özəl şəxslərə birbaşa və müsabiqə əsasında satışı olmuşdur.

Göründüyü kimi, Qırğızıstan Respublikasının özəlləşdirilmə təcrübəsində əvəzsiz verilmə və kontrakt hüququ ilə idarəetməyə təklif olunma üsulları tətbiq olunmamışdır. Bu isə son nəticədə özəlləşdirmədən əldə edilən vəsaitlərin həcminə müsbət təsir göstərmişdir. Qırğızıstan Maliyyə Nazirliyinin verdiyi məlumatlara görə, 1997-ci ildə özəlləşdirmədən əldə edilən gəlirin məbləği 22 mln, 1998-ci ildə 250-300 mln. som təşkil etmişdir.

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, 1 yanvar 1999-cu il tarixə 1704 obyekt səhmləşdirmə (25,9%), 1521 obyekt kollektivə birbaşa satış (23,1%), 1359 obyekt özəl şəxsə birbaşa satış (20,6%), 1194 obyekt müsabiqə yolu ilə satış (18,1%), 496 obyekt hərracla vasitəsilə satış (7,3%), 206 obyekt məhdud məsuliyyətli cəmiyyətə çevrilməklə (3,2%), 107 obyekt sonradan alışı hüququ ilə icarəyə verilməklə (1,6%) özəlləşdirilmişdir.

Qırğızıstanda aparılan struktur islahatlarına xarici investorların marağı böyük olmasa da, onlar bəzi müəssisələrin özəlləşdirilməsinə heç də laqeyd qalmamış və Dövlət Əmlak Fondunun səhmlərini paket şəklində satışı çıxartdığı 59 müəssisədən 44-nə sahib durmuşdular. Ölkə mənsubiyyətinə görə xarici investorlar daha çox Türkiyəni, Qazaxıstanı, ABŞ-ı, İsveçi, Almaniyanı, Rusiyanı və Özbəkstanı təmsil edirdilər. Onların nəzarət səhm paketini aldığı müəssisələrin siyahısında Qırğızstan telekomun, sement-şifer zavodunun və sairələrin adları vardır.

Yerli mütəxəssislərin elmi araşdırmalarının nəticələrinə görə, Qırğızıstanda özəlləşdirmənin yekunları heç də birmənalı qiymətləndirilmir. Belə ki, onların fikrincə, respublikada özəlləşdirmə prosesinin inkişafı müəssisələrin sosial-iqtisadi cəhətdən effektiv fəaliyyətini təmin edə bilməmiş, hətta əksinə olaraq özəlləşdirmədən sonra istehsalın aşağı düşməsi, işsizliyin artımı yeni iqtisadi böhranın başlanmasında xüsusi rol oynamışdır.

Hazırda Qırğızıstan hökumətinin qarşısında duran başlıca vəzifə ölkə iqtisadiyyatında ictimai əmtəə və xidmət sahələri üzrə hökmran mövqeli inhisarçı müəssisələrin sağlamlaşdırılmasını, onların hər birinin təsərrüfat fəaliyyətinin fərdi təhlilini həyata keçirməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə planlaşdırılan başlıca məsələlərdən biri də dövlətin öz payının idarəedilməsinə, yəni, sahibkar - agent rolunda çıxış etməsinə xüsusi diqqət yetirməsi olmuşdur.

Ukraynada özəlləşdirmə siyasəti 1991-ci ilin sonunda Parlamentin "Dövlət müəssisələrinin, mənzil fondunun və torpağın özəlləşdirilməsi və dövlətsizləşdirilməsi konsepsiyasının" təsdiqindən sonra elan edilmişdir. Elə o vaxtdan da başlayaraq onun hüquqi və normativ bazasının intensiv surətdə formalaşdırılması kursu götürülmüşdür. Belə ki, 1992-ci ilin martında özəlləşdirmənin hüquqi bazasını təşkil edən başlıca qanunlar, konkret olaraq "Orta dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi haqqında", "Dövlət müəssisələrinin əmlakının özəlləşdirilməsi haqqında", "Özəlləşdirmə sənədləri haqqında" Qanunlar qəbul edilmiş və 1992-ci ilin iyununda parlamentdə özəlləşdirmə proqramı təsdiq olunmuşdur. Bu tarix Ukraynada mülkiyyət münasibətlərinin yenidən qurulması prosesinə rəsmi start verilməsi kimi qəbul edilir.

Ukraynanın qəbul etdiyi özəlləşdirmə texnologiyasında ölkə əhalisinin sosial-iqtisadi həyat tərzini, psixoloji və ideoloji tərəkürünün bəzi incəlikləri nəzərə alınmışdır. Bura ölkə əhalisinin mühafizəkar mövqeyinin üstünlüyü, sosialist steroetiplərinin mövcudluğu, köhnə kommunist bürokratiyasının yeni strukturlarda hökmranlığı, "qırmızı direktorlar" korpusunun iqtisadi sektorda nəzarət imkanları və s. daxildir. Bütün bu problemlərin mənşəsindən qurtulmaq məqsədilə Ukraynada özəlləşdirmənin başlıca məqsədi siyasi yönə istiqamətlənmişdi. Təbii ki, belə şəraitdə bazar infrastrukturalarının formalaşdırılmasının, rəqabət şəraitinin yaradılmasının, müəssisələrin işinin effektivliyinin yalnız özəlləşdirmə islahatları vasitəsilə təmini xeyli çətinliklər törədirdi.

Ukraynada mövcud özəlləşdirmə qrafiki 1-1,5 ilə kiçik müəssisələrin, 4-5 ilə isə orta və iri müəssisələrin dövlətsizləşdirilməsini nəzərdə tuturdu. Özəlləşdirmənin qeyd olunan qrafik üzrə tempini artırmaq üçün Ukraynada postsosialist ölkələrinə məxsus ənənəvi kütləvi özəlləşdirmə modeli tətbiq olunmağa başladı. Hər bir Ukrayna vətəndaşı arasında bərabər miqdarda "özəlləşdirmə pulu" bölüşdürülürdü. Lakin onun mexanizminin dəqiq işlənilməməsi bu sahədə də bəzi problemlər üzə çıxardı.

Əvvəla, Ukrayna vauçerləri sərbəst tədavül hüququna malik deyildi. Onlar ilk əvvəl adlı olmaqla depozit hesablar formasında mövcud olmuş, 1995-ci ildən sonra isə kağız formasına keçirilmişdir.

İkincisi, ondan müstəqil və sərbəst istifadə mexanizmləri nəzərdə tutulmamış, bu barədə qərar çıxarmaq hüququ məmurların səlahiyyətinə buraxılmışdır.

Ümumiyyətlə, Ukraynada özəlləşdirmə prosesinə münasibət baxımından mülkiyyət münasibətlərindəki transformasiya prosesini 4 başlıca mərhələyə bölmək olar:

- özəlləşdirmədən əvvəlki mərhələ (1988-1992-ci illər)
- fərdi texnologiyalar mərhələsi (1992-1994-cü illər)
- kütləvi özəlləşdirmə mərhələsi (1995-1998-ci illər)
- pul özəlləşdirməsi mərhələsi (1999-cu ildən sonra)

Birinci mərhələ 1998-ci ildən başlayaraq keçmiş SSRİ çərçivəsində kooperativlər formasında özəl sahibkarlığın meydana çıxması ilə start götürmüşdür. 1991-ci ildə Ukraynada özəl sahibkarlığın hüquqi bazasının yaradılması məqsədilə qəbul edilmiş kompleks qanunlar paketi üzrə nəzarətin getdikcə zəifləməsi özəl kapitalın daha çox qeyri-qanuni inkişafına stimül vermiş, beləliklə də əksər sahibkarlıq subyekti özünün "kölgə biznesi"ni də yaratmağa başlamışdır. Minlərlə "kiçik müəssisələr" iri dövlət müəssisələrinin yeni filialları kimi fəaliyyət göstərərək qarışıq dövlət - özəl mülkiyyət formasının subyektinə çevrilmişdilər. Əvvəllər yaradılmış kooperativlər də bu sistemə qoşulmağa başlamışdır.

Bu dövrdə təkmil olmayan icarə qanunvericiliyi əsasında formalaşmış "özəlləşdirmənin kollektiv metodu" geniş tətbiq imkanı qazanmışdır. Rəhbərliyin təşəbbüsü ilə müəssisələrin bir çoxunun əmək kollektivi tərəfindən müəssisənin xüsusi vəsaitləri hesabına alınması icarə və özəlləşdirmə qanunvericiliyi arasında kəskin ziddiyyətlər yaratmışdır.

İkinci mərhələdə 11 min obyekt özəlləşdirilsə də proqramda nəzərdə tutulmuş dövlətsizləşdirmə tempi vaxtında reallaşdırıla bilməmişdir. Başqa ölkələrdə mövcud olan ənənəvi qaydalardan fərqli olaraq burda özəlləşdirmə prosesinin subyektinə ilk növbədə ticarət və ictimai iaşə, məişət xidməti müəssisələri deyil, sənaye sferasına məxsus inhisarçı müəssisələr (alış hüququ ilə icarə müqaviləsi üzrə rəsmiləşdirilənlər) daxil edilmişdir. Bu zaman özəlləşdirmə sertifikatlarından istifadə variantı üzrə kağız daşıyıcısı formasına deyil, depozit hesablarda yerləşdirilmə formasına üstünlük verilməsi son nəticədə qiymətli kağızlar bazarının inkişafını xeyli ləngitmişdir.

Ukraynanın özəlləşdirmə prosesində müşahidə olunan süstləşmə nəticəsində onun tempində passivlik müşahidə olunmağa başlamışdır. Özəlləşdirmə təşəbbüsünün aşağıdan gəlməməsi, kollektivin bu prosesə marağının azalması vəziyyəti daha da gərginləşdirirdi.

Vəziyyətdən çıxış yolu özəlləşdirmənin kütləviliyini təmin edən yeni metodların tətbiqində axtarıldı. Nəhayət, 1994-cü ildə özəlləşdirmədə "iki dalğa" texnologiyası irəli sürülmüş və çox keçmədən onun da əhəmiyyəti azalmağa başlamışdır.

"İki dalğa"nın mahiyyətini bir qrup müəssisə özəlləşdirilərkən, digər qrup müəssisələrin paralel olaraq səhmləşdirilməsinin həyata keçirilməsi təşkil edirdi.

Ukraynada kütləvi özəlləşdirmə modelinin tətbiqi - prosesin sürətləndirilməsində "katalizator" rolunu oynamışdır. Əvvəlki dövrlə müqayisədə onun tempi 2,5 dəfə artmış, əhatə dairəsi genişlənmiş və nəticədə 4 il ərzində (1995-1998-ci illərdə) 50 minə qədər obyekt

özəlləşdirilmişdir. Ukraynada kütləvi özəlləşdirmə prosesinin təşkilində beynəlxalq təşkilatlar da öz köməkliklərini əsirgəməmişdir.

Kiçik özəlləşdirmə layihəsi beynəlxalq maliyyə korporasiyasının iştirakı ilə həyata keçirilmişdir. Bu dövrdə kiçik özəlləşdirmənin orta illik tempi 2,8 dəfə artmış, 1995-1998-ci illərdə mülkiyyət forması dəyişdirilmiş, kiçik müəssisələrin sayı 40,4 minə çatmışdır.

ABŞ-ın Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi tərəfindən maliyyələşdirilən layihə üzrə "Prays Uoterhaus" konsaltinq firması qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi istiqamətində səylərini reallaşdırmaqla yanaşı, orta və iri müəssisələrin kütləvi özəlləşdirilməsi prosesinə də yardım göstərərək, bundan sonra Ukraynanın 25 regionunda təşkil olunmuş sertifikat hərracları mərkəzinin fəaliyyəti nəticəsində əhalinin özəlləşdirməyə münasibətində xeyli aktivlik hiss olunmuşdur. Nəticədə, sertifikat almaq hüququna malik olan Ukrayna vətəndaşları 8 mindən çox müəssisənin özəlləşdirilməsində iştirak edərək onların bazasında formalaşdırılmış səhmdar cəmiyyətin səhmdarlarına çevrilmişdilər.

Ukraynada kütləvi özəlləşdirmə modelinin tətbiqi ilə əlaqədar qəbul edilmiş qərarlar əsasında tətbiq olunmuş yeni tədbirlər orta və iri müəssisələrin özəlləşdirilməsinin orta illik tempinin 2 dəfəyədək artımına gətirib çıxarmış və kütləvi özəlləşdirmə mərhələsində 8,1 min belə obyekt özəlləşdirilmişdir.

Ukraynada 1999-cu ildən başlayaraq tətbiq edilən dördüncü özəlləşdirmə proqramı dövlətsizləşdirmə prosesinin yeni mərhələsinə keçidi səciyyələndirmişdir ki, onun da başlıca yekunları aşağıdakılardan ibarətdir:

Birincisi, obyektlərin özəlləşdirilməsində tədaviyə buraxılmış özəlləşdirmə sertifikatlarının əksər hissəsi istifadə olunmuşdur (91 faizi və ya 41 milyonu).

İkincisi, iri olmayan obyektlərin böyük əksəriyyəti (90%-ə qədər) özəlləşdirilmişdir.

Üçüncüsü, orta və iri müəssisələrin özəlləşdirilməsi prosesi başa çatdırılmışdır.

Lakin, bütün bunlara baxmayaraq 2000-ci ildən etibarən özəlləşdirmənin əhatə dairəsi yenidən genişlənərək daha mürəkkəb komplekslərə istiqamətlənmişdir. Özəlləşdirilən obyektlərin yeni siyahısına maşınqayırma, nəqliyyat, rabitə, neft və qazın yenidən emalı müəssisələri daxil edilmişdir. Özəlləşdirməyə yeni yanaşma üzrə bu mərhələdən etibarən nəzərdə tutulan fərdi layihələr üzrə müəssisənin təşkilati strukturu ilə bərabər borclarının da restrukturizasiyası obyektlərin investisiya cəlb ediciliyinin yüksəlməsinə səbəb olduğundan, onların özəlləşdirilməsi səhmlərin paket şəklində satışı yolu ilə həyata keçirilməyə başlanılmışdır.

Ukraynada özəlləşdirilmənin gedişini kəmiyyət müstəvisində təhlil edərkən, aşağıdakı nəticələr diqqəti cəlb edir.

1992-ci ildən (özəlləşdirmə haqqında qanunun qəbulu anından) başlayaraq 1999-cu ilə qədər 61.591 obyekt özəlləşdirilmişdir ki, onun da 49.519 vahidini və ya 80,4 faizini kiçik müəssisə və obyektlər, 1084 vahidini və ya 17,6 faizini tikintisi başa çatdırılmamış obyektlər təşkil etmişdir. Özəlləşdirmənin regionlar üzrə liderləri siyahısına 5 vilayət (Donetsk, Lvov, Dnepropetrovsk,

Xarkov, Odessa) və Kiyev şəhəri başçılıq etmişdir. Onların ümumi yekunda payı 45,2 faizə çatmışdır.

Özəlləşdirmənin bütün gedişi ərzində tətbiq edilən rəqabətsiz (kollektiv surətdə alış, icarə hüququ ilə sonradan alış) və rəqabətli (müsabiqə, auksion, tender, səhmlərin fond birjalarına paket formasında satışı) üsullarının nisbəti birincinin xeyrinə müvafiq olaraq 62,5% və 37,5% təşkil etmişdir. Milli iqtisadiyyatın sahəvi quruluşu üzrə dövlət mülkiyyətində struktur islahatı ticarət və ictimai iaşədə daha aktiv olmuş, bütün özəlləşdirilmiş obyektlərin 45 faizi və kəmiyyət etibarını ilə 27.776-sı bu bölmələrin payına düşmüşdür. Sonrakı yerlər müvafiq olaraq sənaye (6. 760 obyekt və ya 11%), tikinti (3. *81 obyekt və ya 5%), kənd təsərrüfatı (2.956 obyekt və ya 5%), mənzil kommunal (2.532 obyekt və ya 4%) sahələri arasında bölüşdürülmüşdür.

Sənayedə özəlləşdirmə prosesi başlıca olaraq səhmləşdirmə üsulu ilə aparılmış və bu sahədə özəlləşdirilmiş bütün müəssisələrin 61 faizi açıq tipli səhmdar cəmiyyətə çevrilmişdir. Ayrı-ayrı sahələr üzrə bu üsul elektroenergetikada (80,8%), maşınqayırmada (72,2%), qara metallurgiyada (70,5%), yeyintidə (70,2%) daha geniş tətbiq olunmuşdur.

Obyektlərin qruplar tərəfindən alışı yolu ilə (başlıca olaraq müəssisənin öz kollektivi tərəfindən) özəlləşdirmə üsulu mədəniyyətdə (77,6%), məişət xidmətində (56,1%), ticarət və ictimai iaşədə (46,4%) geniş tətbiq imkanları qazanmışdır. Bütün bu proseslər (1 yanvar 1999-cu il tarixə) dövlətin ümumi iqtisadi kontekstdə əsas istehsal fondlarında payının 50 faizə qədər, iqtisadiyyatın müxtəlif bölmələrində çalışan işçilərinin sayının isə 55-58% intervalında ixtisarlara gətirib çıxarmışdır. Nəticədə, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının hesablamalarına görə, 1999-cu ilin iyul ayına Ukraynada özəl bölmənin Ümumi Daxili Məhsulda xüsusi çəkisi 55 faiz təşkil etmişdir.

Ukraynada özəlləşdirmənin nəticələrinin keyfiyyət müstəvisində təhlilinə gəlincə, fikrimizcə onu birmənalı şəkildə qiymətləndirmək mümkün deyildir. İlk növbədə özəlləşdirmənin qarşıya qoyduğu məqsədlərə nailolma dərəcəsinə nəzər yetirərkən, onun siyasi və sistem dəyişiklikləri çərçivəsində müvəffəqiyyəti şübhə doğurmur. Ölkədə effektiv sahibkarlığın formalaşması prosesinin ləngliyi məhz özəlləşdirmənin daha çox siyasi, eləcə də sosial orientasiyası ilə izah olunur. Özəlləşdirmənin iqtisadi məqsədləri sırasında effektiv sahibkarlar təbəqəsinin formalaşması, özəlləşdirmə prosesinin gedişi ilə paralel surətdə və özəlləşdirmədən sonrakı dövrdə reallaşdırılmışdır. Ölkədə faktiki olaraq özəlləşdirmə ərəfəsində və onun gedişinin ilk mərhələlərində özəl kapitalın zəif inkişafı belə məqsədləri ön sıraya çıxarmağa mane olmuşdur. Lakin buna baxmayaraq, nisbətən az kapital tutumlu sahələrdə əsasən də kiçik müəssisələr səviyyəsində əldə edilən nəticələr qənaətbəxş hesab oluna bilər. Bu tendensiya kiçik özəlləşdirmə bölməsi üzrə ticarət, ictimai iaşə və məişət xidməti sferasında daha tez müşahidə olunmuşdur. Beynəlxalq maliyyə korporasiyasının sifarişi ilə ölkədə aparılmış tədqiqatların nəticəsində məlum olmuşdur ki, özəlləşdirmədən sonrakı dövrdə kiçik müəssisələrin 73,9 faizi öz xidmət və məmulatlarının satış həcmi yüksəlmiş, müştəri şəbəkəsini genişləndirmişdir. Tədqiqatlar və praktiki nəticələr göstərmişdir ki, müəssisələrin özəlləşdirmədən sonrakı dövrdə fəaliyyətinin effektivliyi özəlləşdirmənin üsullarından asılı olmuşdur. Belə ki, ictimai qaydada əmək kollektivinə satılmış müəssisələrlə müqayisədə rəqabətli üsullarla özəlləşdirilmiş müəssisələrdə daha yüksək nəticələr əldə olunmuşdur. Orta və iri müəssisələrin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı bizim üçün maraqlı ola biləcək aşağıdakı tendensiyalar ümumiləşdirilmişdir:

- özəlləşdirmədən sonrakı dövr müəssisələrin böyük əksəriyyəti üçün reabilitasiya dövrü 3 ildən az olmayan müddəti əhatə edir;
- hər üç özəlləşdirilmiş müəssisədən birində dövlətin payının 30 faizə qədər olmasının nəticələrin səmərəliliyinə ciddi təsiri müşahidə olunmamışdır;
- energetika, neft-qaz emalı kompleksində , yeyinti sənayesinin bəzi sahələrində qiymətlərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi siyasətinin davam etdirilməsi vəziyyəti bir az da pisləşdirmişdir;
- işçilərin orta və iri müəssisələrin əksəriyyətinin mülkiyyət strukturunda əhəmiyyətli dərəcədə paya sahib olması (Ukrayna İslahatlar İnstitutunun 1999-cu ildə 200 müəssisədə apardığı tədqiqatların nəticələrinə görə, işçilərin və menecerlərin mülkiyyətdə payı 55,2 faiz təşkil etmişdir) onların fəaliyyətində üstün göstəricilərin əldə olunmasında ciddi rol oynaya bilməmişdir.

*

Hazırda Ukraynada özəlləşdirmə davam etdirilir. Yerli mütəxəssislərin fikrincə, əgər Ukrayna iqtisadiyyatının real investisiyalara və effektiv menecerlərə tələbatı ödənilərsə, onda 2000-2002-ci illər ərzində yerli müəssisələrin fəaliyyətinin səmərəliliyini yüksəltmək, ölkədə əlverişli biznes mühiti formalaşdırmaq, özəlləşdirmədən dövlət büdcəsinə vəsait daxil olmasının artımını təmin etmək mümkün olacaqdır.

Ukraynanın mövcud özəlləşdirmə proqramı bu istiqamətlər üzrə qarşısına aşağıdakı məqsədləri qoymuşdur:

- müəssisələrin fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, ödənişin həyata keçirilməsi zamanı isə pul vəsaitlərinə üstünlük verilməsi şərtilə özəlləşdirilməsi;
- özəlləşdirmə prosesində informasiya azadlığının təmini;
- qiymətli kağızlar bazarının infrastruktur institutlarından maksimum istifadə etməsi;
- özəlləşdirilən müəssisələrə strateji investisiyaların cəlb edilməsi;
- müəssisələrin rekonstruksiyasının təşkili;
- özəlləşdirilən obyektlərin uzunmüddətli inkişafında və effektiv idarəedilməsində marağı olan özəl mülkiyyətçilər sinfinin meydana çıxması üçün şəraitin yaradılması;
- fond bazarının sonrakı inkişafı üçün şəraitin formalaşdırılması;
- Ukrayna müəssisələrinə xarici investorların marağının artırılması;
- Ukrayna iqtisadiyyatının strukturunun yenidən təşkili və ardıcıl inkişafı üçün xarici investisiyaların cəlb edilməsi.

Göründüyü kimi, kifayət qədər strateji və prioritet məqsədlər güdən Ukrayna özəlləşdirilməsinin yaxın gələcəkdə də həll edəsi çoxlu problemləri vardır.

MDB dövlətlərinin özəlləşdirmə tərcübəsi bölməsi üzrə bir sıra məqamlarına görə diqqəti cəlb edən ölkələrdən biri də Qazaxıstandır. Qazaxıstanda da özəlləşdirməyə start verilmə ərəfəsində yüksək inflyasiya, dərin iqtisadi tənəzzül, əhalinin real gəlirlərinin kəskin azalması kimi sosial - iqtisadi çətinliklər müşahidə olunmuşdur. Belə ki, həmin dövrü xarakterizə edən 1991-ci ildə ölkə üzrə milli gəlir 10%, 1992-ci ildə isə əvvəlki dövrlə müqayisədə 14% azalmışdır. Vəziyyətdən çıxış yolu kimi ölkədə investisiya qoyuluşları üçün əlverişli mühitin formalaşdırılması istiqamətində başlıca tədbir kimi özəlləşdirilməyə başlanması məqsədəuyğun hesab edilmiş və 1993-1995-ci illəri əhatə edən I dövrdə "Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin dövlət proqramı" qəbul edilmişdir. Qazaxıstan Respublikasında dövlətsizləşdirmənin milli proqramına uyğun olaraq onun başlıca məqsədi mərkəzləşdirilmiş plan iqtisadiyyatından bazar iqtisadiyyatına keçidi sürətləndirmək üçün dövlətə məxsus olan material və qeyri-material aktivlərinin, istehsalat obyektlərinin bir hissəsini əvəzsiz formada respublika əhalisinə qaytarmağa, digər hissəsini isə əvəzi ödənilməklə satmağa yönəldilmişdir. Mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsinin ikinci formasında effektiv sahibkarlar təbəqəsinin üzə çıxarılmasının önə çəkilməsi də xüsusilə qeyd olunmuşdur. Qazaxıstanda özəlləşdirmə üsulları digər keçmiş SSRİ dövlətlərində olduğu kimi müəssisələrin həcm ölçüləri ilə əlaqələndirilmişdir. Belə ki, işçilərinin sayı 200 nəfərdək olan müəssisələrin kiçik özəlləşdirmə mərhələsində hərrac və müsabiqələr vasitəsilə özəlləşdirilməsinə, 200-dən 500 nəfərədək olanların isə kütləvi özəlləşdirmə çərçivəsində səhmdar cəmiyyətə çevirməklə dövlətsizləşdirməsinə üstünlük verilmişdir. İşçisi 500 nəfərdən çox olan müəssisələrin özəlləşdirilməsinə isə fərdi layihələr üzrə yanaşılmışdır.

Qazaxıstanda səhmləşdirmə üsulu ilə özəlləşdirmə zamanı səhmlərin aşağıdakı sxem üzrə bölüşdürülməsi nəzərdə tutulurdu:

10%-ə qədər əmək kollektivinə güzəşt hüququ ilə verilir;

51%- investisiya fondlarına yönəldilir.

39%-dən az olmayan hissə isə dövlətin nəzarətində saxlanılırdı.

Mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq ölkə əhalisinin 18 yaşdan yuxarı təbəqəsinə adlı özəlləşdirmə investisiya kuponları verilmişdir. Alqı-satqı obyektinə daxil edilməsi qadağan olunan özəlləşdirmə investisiya kuponlarının paylanması zamanı kənd əhalisinə 1,2 qədər yüksəldici əmsal tətbiq edilmişdir. Kuponlar özündə investisiya ballarını əks etdirməklə sərbəst surətdə dəyişdirilə və özəlləşdirmə investisiya fondlarında (ÖİF) yerləşdirilə bilərdi. ÖİF isə öz növbəsində topladığı investisiya özəlləşdirmə kuponlarına müvafiq surətdə kütləvi özəlləşdirmə çərçivəsində özəlləşdirilən obyektlərin səhmlərini əldə edirdi. Bu fondların fəaliyyəti ilə bağlı risk dərəcəsini aşağı salmaq məqsədilə, mövcud qanunvericilikdə aşağıdakı məhdudiyyətlər nəzərdə tutulmuşdur:

-bir emitentin eyni müəssisənin 20 faizindən çox səhmlərini alması qadağan olunur;

-bir emitentin özünün xalis aktivlərinin 5 faizindən çoxunun səhm alınmasına yönəldilməsinə icazə verilmir;

-dövlətin qiymətli kağızları istisna olunmaqla investisiya fondlarının səhmlərini əldə etməklə bağlı və istənilən borc öhdəlikləri ilə əlaqədar girov əməliyyatlarının aparılmasına təminat verilməsi qadağan edilirdi. *

Gürcüstanda da Qazaxıstanda olduğu kimi, özəlləşdirmə həddindən artıq mürəkkəb sosial-iqtisadi və siyasi-ictimai şəraitdə başlamışdır. İqtisadiyyatın geniş miqyaslı iqtisadi, siyasi, sosial, hüquqi və psixoloji dəyişikliklərinə hazır olmaması, bazar sisteminə keçidin başlanğıc dövründə yeni mülkiyyət formalarının tətbiqi və idarədilməsini xeyli çətinləşdirmişdir.

Gürcüstanda özəlləşdirmə siyasətinin hüquqi və normativ bazasının yaradılmasına 1991-ci ildən başlanmasına baxmayaraq, praktiki proseslər 1993-cü ildə start götürmüşdür. Lakin yuxarıda qeyd olunan səbəblər ucbatından onun gedişində, həm kiçik, həm də kütləvi özəlləşdirmə mərhələsində lənglik müşahidə olunmuşdur.

Sonradan onun həyata keçirilmə metodları və üsullarına diqqətin artırılması ilə yanaşı prosesin hüquqi və normativ bazasının təkmilləşdirilməsində Dünya Bankı və Avropa Şurasının təkliflərinin nəzərə alınması ciddi rol oynamış və bütün bunların nəticəsində özəlləşdirmənin tempində irəliləyiş müşahidə olunmuşdur. Özəlləşdirmənin ilkin mərhələsində yeganə olaraq tətbiq olunan bir üsula - hərraclarda satış üsuluna, yenilərinin, o cümlədən ixtisaslaşdırılmış pul və çek hərraclarının, "sıfır" hərraclarının, sonuncu mərhələdə isə kommersiya müsabiqələrinin əlavə olunması prosesin gedişində keyfiyyət dəyişikliklərini şərtləndirmişdir.

Özəlləşdirmənin ilkin mərhələsində ənənəvi olaraq kiçik müəssisələrin dövlətsizləşdirilməsi prosesi həyata keçirilmiş və milli iqtisadiyyatın sahələri üzrə aşağıdakı nəticələr əldə olunmuşdur. Özəlləşdirilən bütün kiçik müəssisələrin 36,6 faizi ticarətin, 9,8 faizi çörək və çörək məmulatları istehsalının, 43,5 faizi xidmət sahələrinin, 4,3 faizi səhiyyənin, 4,4 faizi sosial sferanın, 2,2 faizi tikintinin, 2,0 faizi sənayenin, 1,6 faizi neft və neft məhsullarının, 0,3 faizi energetikanın, 0,9 faizi nəqliyyatın payına düşmüşdür.

Gürcüstanda digər postsosialist ölkələrində olduğu kimi orta və iri müəssisələrin özəlləşdirilməsi müəssisənin nizamnamə kapitalının həcmindən asılı olaraq, əsasən onların bazasında səhmdar cəmiyyətlərin formalaşdırılması yolu ilə səhmləşdirmə üsulu əsasında aparılırdı. Bu zaman müəssisənin nizamnamə kapitalı iki üsulla qiymətləndirilirdi:

- müəssisənin rentabelliği şəraitində - gözlənilən daxilolmalar və mənfəət məbləği nəzərə alınmaqla;

- müəssisənin fəaliyyətinin qeyri-rentabelliği şəraitində - bərpa dəyəri ilə.

Proses zamanı daha çox ikinci üsul tətbiq edilmişdir ki, bunu da ölkə müəssisələrinin böyük əksəriyyətinin qeyri-rentabelliği fəaliyyəti ilə əlaqələndirmək olar.

Gürcüstanda da ənənəvi olaraq kütləvi özəlləşdirmə mərhələsində əhaliyə dövlət əmlakından müəyyən miqdarda pay çatdırmaq və mülkiyyətdə struktur islahatlarını sürətləndirmək məqsədilə vauçerlər paylanmışdır. Vauçerlərin nominal dəyəri 30 dollar ekvivalentində müəyyənləşdirilsə də, onun bazar qiyməti 4-12 dollar intervalında dəyişikliklərlə müşahidə olunmuşdur. Kütləvi özəlləşdirmə mərhələsi üzrə 1 vauçer üzrə orta qiymət 6 ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Gürcüstanda orta və iri müəssisələrin səhmdar cəmiyyətlərinə çevrilmə yolu ilə özəlləşdirilməsi zamanı buraxılan səhmlərin nominal dəyəri 1 ABŞ dolları, bəzi hallarda 1,46 ABŞ dolları məbləği ilə qiymətləndirilmişdir. Özəlləşdirmə proqramına müvafiq olaraq səhmləşdirmə zamanı onların bir hissəsi əmək kollektivinə pulsuz, digər hissəsi isə 20 faiz güzəşt olunmaqla verilmişdir. Pulsuz

verilən səhmlərin miqdarı işçilərin orta aylıq əmək haqqının 10 mislinə bərabər miqdarda müəyyənləşdirilmişdir. Bu qayda 1997-ci ilin iyuluna qədər tətbiq olunmuş, lakin, sonradan qəbul edilmiş yeni qanunla işçilərə pulsuz paylanması nəzərdə tutulmuş səhmlərin miqdarı onların orta aylıq əmək haqqının 100 misli miqdarına qədər yüksəldilərək 10 dəfə artırılmışdır.

Bu metodun tətbiqi nəticəsində səhmdar cəmiyyətlərin səhmlərinin 3 faizə qədəri müəssisənin işçilərinin mülkiyyətinə keçmişdir. Onun 1,5-2 faizi kollektiv üzvlərinə pulsuz, 0,8-1 faizi isə 20 faiz güzəşt hüququ ilə verilmişdir. Statistik hesablamalara görə, praktiki olaraq bütün işçilər səhmlərin pulsuz, onların təxminən yarısı isə 20 faiz güzəştə alınması hüquqlarından istifadə etmişdilər. Ölkə başçısının sərəncamı ilə səhmlərin bir hissəsinə pulsuz sahib olan müəssisələrin işçilərinə həmin müəssisənin nəzarət-səhm paketini birbaşa almaq hüququ da verilmişdir. Bununla yanaşı müəssisənin əmək kollektivinin ümumi yığıncağının qərarı ilə nəzarət-səhm paketini almaq istəyən işçilərin siyahısına müəssisədə işləməyənlər (autsayderlər) də daxil edilə bilərdi.

Hökumətin qərarı ilə nəzarət-səhm paketi dövlətin sərəncamında qalan müəssisələrdə əmək kollektivinin üzvlərinə onun səhmlərinin 10 faizinə qədərini almaq hüququ verilmişdir.

Özəlləşdirilən müəssisənin nəzarət səhm paketi kollektiv tərəfindən alınarkən onun dəyərinin 30 faizi vauçerlə, yerdə qalan 70 faizi isə 30 faiz güzəştə pulla ödənilirdi.

Bu metoddan səhmdar cəmiyyətlərinin 90 faizində istifadə olunmuş və nəticədə əmək kollektivi müəssisələrin 30%- də nəzarət səhm paketini bütövlükdə, qalanlarında isə qismən əldə etmişdir.

Gürcüstanda kütləvi özəlləşdirmə çərçivəsində həyata keçirilən vauçer hərracları səmərəli nəticələr əldə olunmasına gətirib çıxara bilməmişdir. Belə ki, vauçer özəlləşdirilməsinin gedişində tətbiq olunan hərraclar zamanı heç bir müəssisənin nəzarət səhm paketi bütövlükdə satılmamışdır. Potensial alıcılar hərraclara az maraq nümayiş etdirmişdilər. Bu zaman mövcud qanunvericilik əsasında müəssisənin start qiymətinin səhmlərin nominal dəyərinin 150 faizi həcmində müəyyənləşdirilməsi hərraclardan effektiv istifadə imkanlarına əngəl törətmişdir. *

Gürcüstan hökuməti ölkədə tətbiq olunan metodların mülkiyyətin transformasiya prosesini müvəffəqiyyətlə başa çatdırılmasına mane olduğunu nəzərə alaraq, 1997-ci ildən etibarən ixtisaslaşdırılmış "sıfır" hərraclarının sınaqdan keçirilməsinə qərar vermişdir. "Sıfır" hərraclarının digərləri ilə müqayisədə daha effektiv olduğu sübut olunduqdan sonra onun tətbiq dairəsi genişləndirilmişdir. Bu üsulun Azərbaycanda aparılan özəlləşdirmə siyasəti üçün də maraq kəsb etdiyini nəzərə alıb, onun mahiyyətini nisbətən ətraflı şəkildə açıqlamağı məqsədəuyğun hesab edirik.

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, özəlləşdirmə praktikasında yalnız Gürcüstanda və Ukraynada tətbiq imkanı qazanmış bu üsulun həyata keçirilməsi təşəbbüsçüsü Dünya Bankının mütəxəssisləri olmuşdur. Gürcüstanda sıfır hərracları aşağıdakı mərhələlər üzrə təşkil olunmuşdur.

Birinci mərhələdə hərracda iştirak etmək və siyahısı əvvəlcədən mətbuatda dərc olunmuş hər hansı bir səhmdar cəmiyyətin səhmlərini almaq arzusunda olan alıcı mütləq banka müraciət etməli, Gürcüstanın Milli Bankındakı xüsusi hesaba nəqd və ya nəqdsiz qaydada vəsait köçürməlidir. Ödəniş qəbzində fiziki şəxslərin adı, фамилиясы, pasport nömrəsi, hüquqi şəxslər üçün isə onun rekvizitləri, səhmi sifariş verilən səhmdar cəmiyyətin adı, kodu və qoyulmuş məbləğin həcmi göstərilir. Qəbz qeydiyyatdan keçmiş, eyni zamanda hərracda iştirak hüququnu təsbit edən ikinci nüsxəsi alıcıya qaytarılır.

Bank ikinci mərhələdə həmin məbləği növbəti iş günündən gec olmayaraq Gürcüstan Milli Bankının xüsusi hesabına köçürür. Hərrac başa çatdıqdan sonrakı üç gün ərzində banka daxil olmuş ərizələrin reyestrini aparmaq və onu Dövlət Əmlakının İdarəedilməsi Nazirliyinin yerli orqanına göndərmək tapşırığı verilir.

Üçüncü mərhələdə Milli Bank hərracları başlayan gündən qurtaranadək digər banklardan daxil olmuş informasiyaları toplayır, sistemləşdirir və hərracın başa çatmasından ötən 15 iş günü ərzində həmin məlumatları reyestrə işləməklə Dövlət Əmlakının İdarəedilməsi Nazirliyinə göndərir.

Dördüncü mərhələdə - Dövlət Əmlakının İdarəedilməsi Nazirliyində yaradılmış xüsusi komissiya Milli Bankdan aldığı məlumatları 10 gün ərzində sistemləşdirərək, hərracların yekun nəticələrini müəyyənləşdirir. Nəticələri əks etdirən reyestrə hərrac iştirakçıları barədə informasiyalar, müəssisənin səhmini almaq üçün daxil olmuş ərizələr, qoyulmuş məbləğ və hər konkret ərizədə göstərilən məbləğə düşən səhmlər haqqında məlumatlar daxil edilir.

Beşinci mərhələdə Dövlət Əmlakının İdarəedilməsi Nazirliyindən alınmış reyestrlər əsasında səhmdar cəmiyyətin rəhbərliyi formalaşdırılır.

Əlavə olaraq qeyd edək ki, hərracın iştirakçısı həm fiziki, həm də hüquqi şəxs, eləcə də xarici alıcı da ola bilər. Xarici alıcılar eyni proseduranı yaşadıkları ölkənin müvəkkil banklarında da apara bilərlər.

Hərraclara çıxarılmış səhmdar cəmiyyətlərin səhmləri onun iştirakçıları arasında müvafiq hesaba qoyulmuş məbləğə proporsional surətdə bölüşdürülür. Bir ərizəyə düşən səhmlərin miqdarı aşağıdakı formul üzrə hesablanır.

$$N_0 = N_v \times V_0 / V_v$$

Burada,

N_0 - konkret səhmdar cəmiyyət üzrə bir ərizəyə düşən səhmlərin miqdarıdır.

N_v - hərraca çıxarılmış səhmdar cəmiyyətin səhmlərinin ümumi sayıdır.

V_0 - konkret bir iştirakçının-ərizəçinin həmin səhmdar cəmiyyətin səhmlərinə görə banka qoyduğu vəsaitin məbləğidir.

V_v - həmin səhmdar cəmiyyətin səhmlərinə görə bütün ərizəçilərdən daxil olmuş vəsaitin ümumi məbləğidir.

Əgər N_0 -vahiddən böyük olaraq tam ədədi ifadə etmirsə, onda vergüldən sonrakı rəqəmlər atılır və 1 ərizəyə vahidə bərabər olan sayda səhm verilir.

N_0 - vahiddən kiçik olduğu halda isə qalıq səhmlərin miqdarı həddində səhmin verilməsi nəzərdə tutulur.

"Sıfır" hərracları zamanı diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də iştirakçıya və ya alıcıya gələcəkdə müəssisənin profilinin saxlanılması ilə əlaqədar heç bir şərtin qoyulmamasıdır. *

"Sıfır" hərraclarının keçirilməsi bank sisteminin fəaliyyətindən də əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Gürcüstan praktikası göstərdi ki, bank sisteminin dəqiq və sürətli fəaliyyəti özəlləşdirmənin bu istiqamətli nəticələrinin müvəffəqiyyətində mühüm rol oynayır. Postsovet məkanında ilk dəfə olaraq Gürcüstanda sınaqdan keçirilən, sonradan isə Ukraynada tətbiq olunan "sıfır" hərraclarının Azərbaycanda gedən özəlləşdirmə prosesində də tətbiqi fikrimizcə, onun tempinə müsbət təsir göstərə bilər.

MDB məkanına daxil olan digər ölkələrdə özəlləşdirmə prosesi hələ də davam edir. Moldova və Tacikistanda dövlət mülkiyyətinin islahatı başa çatmaq üzrə olsa da, Özbəkistan və Ermənistanda bu istiqamətdə islahatlar nisbətən asta temple aparılır. Türkmənistan və Belarus isə dövlətsizləşdirməyə ehtiyatlı mövqeyi ilə seçilir. Türkmən iqtisadçıları bunu ölkə əhalisinin təsərrüfat təfəkkürü, mentaliteti və Türkmənistan iqtisadiyyatının dövlət mülkiyyətinin əsasında əldə etdiyi uğurlu nəticələrlə izah edirlər. Lakin bütün bu arqumentlərə baxmayaraq Türkmənistanda da özəlləşdirmə bir vasitə olaraq, əsasən kiçik müəssisələrin dövlətsizləşdirilməsi prosesində sınaqdan keçirilmiş, ölkənin əsas fondlarının üçdə birinə sahiblik hüququ özəl bölməyə verilmişdir. *

Belarusda isə mülkiyyətdə struktur islahatları son iki ildə əhatə dairəsini genişləndirməklə yanaşı, həm də sürətini artırmışdır. Burdada başlıca olaraq ticarət və xidmət sferası müəssisələri dövlətin inhisarından çıxarılaraq, əvvəlcə kommersionlaşdırılmış, sonradan isə dövlətsizləşdirilmişdir. Belarusun özəlləşdirmə islahatlarına əvvəllər ciddi önəm verilməməsi isə daha çox ölkə prezidentinin mühafizəkar mövqeyi, əhalisinin isə sosialist stereotiplərindən tamamilə yaxa qurtara bilməməsi ilə izah edirlər. Prosesin son dövrlər vüsət alan nisbətən sürətli gedişi isə siyasi, sosial və sistemli dəyişiklər məqsədi ilə deyil, daha çox kiçik özəlləşdirmədə effektiv mexanizmlərin axtarılması ilə arqumentləşdirilir.

Nəhayət, fikrimizi Rusiyada və MDB-nin digər dövlətlərində özəlləşdirmənin Şərqi və Mərkəzi Avropa özəlləşdirmə prosesindən fərqli cəhətləri üzərində yekunlaşdıraraq.

Nəticə

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə almaqla Rusiyada, MBD-də və Şərqi, eləcə də Mərkəzi Avropa ölkələrində özəlləşdirmənin gedişi və nəticələri ilə bağlı başlıca olaraq, aşağıdakı fərqləri qeyd etmək olar.

Birincisi, MDB dövlətləri arasında Rusiya həm miqyas nöqtəyi nəzərindən, həm də özəlləşdirmənin tempinə görə Şərqi və Mərkəzi Avropa ölkələrini xeyli qabaqlamışdır ki, bu da bazar infrastrukturunun sürətlə formalaşması, yeni mülkiyyətçilər sinfinin əmələ gəlməsi baxımından əhəmiyyətli hesab oluna bilər.

İkincisi, Rusiyada dövlət əmlakının bölgüsünün bütün vətəndaşlar arasında aparılmasına baxmayaraq, bu prinsip Şərqi və Mərkəzi Avropa ölkələrinin özəlləşdirmə həyatına ümumən şamil olunmamışdır.

Üçüncüsü, Şərqi və Mərkəzi Avropa ölkələrinin əksəriyyətindən fərqli olaraq Rusiyada özəlləşdirmənin birinci mərhələsində iqtisadi deyil, hakim nomenklaturanın şəxsi maraqlarına

uyğun gələn siyasi məqsədlərin önə çıxması və nəhayət onun müvəffəqiyyətli nəticələrlə xarakterizə olunmasına xeyli dərəcədə mənfi təsir göstərmişdir.

Dördüncüsü, Rusiyada çek özəlləşdirilməsinin ilkin mərhələsində iri müəssisələrin səhmlərinin özəlləşdirmə prosesinin subyektləri arasında həddindən çox səpələnməsi müşahidə olunmuş, lakin bu hal Şərqi və Mərkəzi Avropa ölkələri üçün xarakterik olmamışdır.

Beşincisi, Şərqi və Mərkəzi Avropa ölkələri ilə müqayisədə Rusiyada həyata keçirilmiş özəlləşdirmə prosesində xarici investorların rolu həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət göstəriciləri baxımından aşağı olmuşdur.

Altıncısı, Rusiyada, əsasən də 1992-1993-cü illər ərzində mərkəzlə Federasiyanın subyektləri, eləcə də yerli hakimiyyət orqanları arasında həm əmlak, həm də özəlləşdirmədən daxil olan vəsait bölgüsünə görə müşahidə edilən daimi mübarizədən və prosesin gedişində törətdiyi əngəllərdən Şərqi və Mərkəzi Avropa ölkələrində əsər-əlamət belə yox idi.

Nəhayət, Rusiyada müəssisələrin özəlləşdirmədən əvvəl sağlamlaşdırılması, sonra restrukturizasiyası, bir sözlə effektivliyə xidmət edən məsələlər arxa plana keçirilmiş, bu baxımdan müəssisələrin hər üçündən ikisi özəlləşdirmədən sonrakı dövrdə acınacaqlı maliyyə vəziyyəti ilə üzləşmişdilər. Eyni zamanda bəzi çek investisiya fondlarının fəaliyyətinin piramida üsulu ilə təşkili və bu prosesin hökumətin nəzarətindən kənar qalması son nəticədə Rusiya vətəndaşlarının bir hissəsini dövlət əmlakından ona düşən paydan bəhrələnməkdən məhrum etmişdir. Bu problem, Çexiya istisna olmaqla, postso-sialist məkanına daxil olan ölkələrin heç birinin özəlləşdirmə təcrübəsində Rusiyada olduğu səviyyədə müşahidə olunmamışdır.

4.3. Çində və Monqolustanda özəlləşdirmənin nəticələri və onun dərsləri

Şərqi Asiyanın postsosialist dövlətlərinin mülkiyyətdə struktur islahatlarına və dövlətsizləşdirmə prosesinə münasibətini birmənalı xarakterizə etmək mümkün deyildir. Orta Asiyanın özəlləşdirmə islahatlarının fonunda, qonşuluqda yerləşən, nəinki regionun, həm də dünyanın "super dövlət"i hesab olunan Çində belə dəyişiklərə ehtiyatlı münasibət hələ də dəyişilməz qalmaqdadır.

Keçid iqtisadiyyatlı dünya dövlətləri arasında özünə məxsus spesifik iqtisadi kursu ilə həm istehsalatda və həm də əmək məhsuldarlığında əhəmiyyətli dərəcədə artım göstəriciləri əldə edən Çinin bu yöndəki nəticələri fikrimizcə, sürətli dövlətsizləşdirməyə hələ də ehtiyac duymaması və bu prosesin aramla, lakin effektiv formada aparılmasına üstünlük verməsi ilə də izah oluna bilər. Ancaq bunu yeganə arqument hesab etmək yanlışlığa gətirib çıxara bilər. Çox şübhəsiz ki, iki rəqəmli artım göstəriciləri ilə "möcüzələr" yaradılmasında Çin dövlətinin pragmatik siyasəti ilə yanaşı, intizamlı və yaxşı hazırlıqlı işçi qüvvəsinin də rolu az olmamışdır. Bununla yanaşı, çinlilərin etnik və mədəni ənənələri, əməyə vicdanlı münasibəti və xarici ölkələrdəki çin mənşəli maliyyə oliqarxları, eləcə də kapital lobbiləri ilə təmas təşkil edən əlverişli investisiya mühitini səciyyələndirən iqtisadi rejimə malik olması da xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Bütün bunlar yaxın və uzaq məkanlı iqtisadi tərəfdaşlarla faydalı əməkdaşlıq formalarının qurulmasına şərait yaratmaqla bərabər onun inkişafına da stimül verir. Ölkədə işçi artıqlığının mövcudluğu şəraitində xarici kapitalın əmək tutumlu sahələrə meyli ucuz və intizamlı işçi qüvvəsinin təşviqləndirici xüsusiyyətindən irəli gəlir. Hazırda sərt siyasi rejim şəraitində qıbtə ediləcək iqtisadi nailiyyətlərin əldə olunması ilə bağlı yaranmış dualistik sistemin saxlanılması son dövrlər

sosial kontekstdə özəl mülkiyyət məsələlərinə də müraciət olunması zəruriyyəti yaratmışdır. Bir tərəfdən Çin banklarının ağır maliyyə vəziyyəti və durmadan artan borclarında sənaye müəssisələrinin xüsusi çəkisinin getdikcə çoxalması, digər tərəfdən ildən-ilə ötürülən və getdikcə şiddətlənən işçi artıqlığı problemi iqtisadi siyasətdə siyasi və sosial yönlü dəyişikliklərə tələb yaratmaqdadır. Düzdür, tədrici dəyişiklər Çin iqtisadiyyatının özəl xüsusiyyətlərinə çevirilsə də istənilən halda prosesə impulsun verilməsi və bu fonda hərəkətin davam etdirilməsi zərurəti indi daha aktual hesab oluna bilər.

Çin islahatlarının tarixi digər postsosialist ölkələri ilə müqayisədə "qədim" olsa da, ölkədə hələ də dövlət mülkiyyəti hökmrandır. 15 il bundan əvvəl aqrar bölmədə və nisbətən az inkişaf edən sənaye sahələrində qismən özəlləşdirməyə və "yumşaq" liberallaşdırmaya müraciət edən Çin dövlətinin ötən müddət ərzində müvəffəqiyyətli nəticələri həm də tədricən qeyri-dövlət bölməsinin inkişafını şərtləndirir. Məhz həmin islahatların sayəsində 1978-ci ildən 1984-cü ilə qədər olan dövrdə dövlət mülkiyyətinin idarəedilməsində kəskin dəyişikliklərə müraciət edilmədən 100 milyondan çox yeni iş yerləri yaradılmış, aqrar sahədə müsbət irəliləyişlər əldə olunmuşdur. Hazırda Çin iqtisadiyyatı üçün daha çox kollektiv müəssisələr xarakterikdir, statistik məlumatlarda onların sayı 150 mindən çox göstərilir. Onlar inzibati orqanların aşağı həlqələrinin nəzarəti altında fəaliyyət göstərərək, dövlət müəssisələrində olduğu qaydada vergi ödəyir və gəlirlərini bölüşdürürlər. Çində dövlət bölməsinin yenidən təşkili sahəsində tədrici islahatlara 1984-cü ildən sonra start verilmişdir. 1996-cı ilin dekabrında Dövlət Şurasının qəbul etdiyi "Müəssisələrdə islahatların dərinləşdirilməsi və onların fəaliyyətinin daha da aktivləşdirilməsi qaydaları haqqında" sənədlə kiçik dövlət müəssisələrinin icarəyə verilməsinə və onların təsərrüfat məsuliyyətinin kontrakt sistemində müəyyənləşdirilməsinə icazə verildi. Artıq 1996-cı ilin sonuna kimi ötən iyirmi beş gün ərzində 3 mindən çox kiçik dövlət sənaye müəssisəsində icarə müqavilələri əsasında fəaliyyətin tətbiqinə keçirilmişdir. Müəssisələrin əksəriyyəti kontrakt sistemində işləməyə üstünlük verdiyindən 1988-ci ildə bu eksperimentə 3800-dən çox dövlət və kollektiv müəssisə qoşulmuşdur.

1988-ci ilin fevralında Çin Xalq Respublikasının (ÇXR) Dövlət Şurası "Ümumxalq mülkiyyətli sənaye müəssisələrində kontrakt məsuliyyəti sisteminin tətbiqi haqqında" müvəqqəti Qaydaları təsdiq etdi. Bu qaydalara görə, kontrakt sistemi tətbiq dairəsini əsasən müqavilə öhdəlikləri formasında daha da genişləndirə bilərdi. 1992-ci ilə qədər davam edən bu proses Çində özəlləşdirmə islahatlarının başlanılması üçün əlverişli şərait yaratdı. Bu məqsədlə də Dövlət Şurası 1992-ci ilin iyul ayında "ÇXR-nın ümumxalq mülkiyyətli sənaye müəssisələrində təsərrüfatçılığın dəyişdirilmə Qaydalarını" təsdiq etdi. Təsərrüfat mexanizminin dəyişilməsində başlıca məqsəd dövlət müəssisələrinin sərbəstliyinin artırılmasına və bununla da onların bazar siqnallarına adekvat reaksiya vermək imkanlarının genişləndirilməsinə xidmət edirdi.

1992-ci ildən sonrakı dövrdə ÇXR-də təsərrüfat islahatları praktikasında səhmdar cəmiyyətlərinin 4 tipdə fəaliyyəti müşahidə olunurdu:

- səhmdar - kooperativ. Sözüün həqiqi mənasında səhmdar cəmiyyəti olmayan bu müəssisələrdə idarəetmənin korporativ forması tətbiq olunur, onun kapitalının formalaşması və gəlirlərinin bölgüsü pay prinsipləri üzrə həyata keçirilirdi.

-səhmlərinin sahibi yalnız öz işçilərindən və xidmətedici heyətindən ibarət olan müəssisələr;

-hüquqi şəxslərin qarşılıqlı iştirakı əsasında yaradılan səhmdar cəmiyyətlər;

- səhmlərini açıq tipli cəmiyyət şəklində buraxan şirkətlər.

1994-cü ildə Çin Xalq Respublikasında bütün tiptən olan 3280 səhmdar cəmiyyətinin 80 faizi qapalı, 12 faizi açıq tipli səhmdar cəmiyyət şəkilində fəaliyyət göstərirdi.

Çin iqtisadçılarının fikrincə, ölkədə iqtisadi artım tempini saxlamaq məqsədilə birinci növbədə dövlət müəssisələrinin yenidən qurulmasında müşahidə olunan dəyişikliklərin sonrakı istiqamətini çoxpilləli nəzarət paketi ilə holding-şirkətlər formasında təşkilinə yönəltmək lazımdır. Bu, dövlət əmlakının idarəedilməsinin bütün sistemlərdə təkmilləşdirilməsinə doğru şərait yarada bilər.

İkincisi, səhmləşdirmənin gedşində dövlətin planlaşdırıcı, əlaqələndirici və nəzarətedici rolunu gücləndirmək lazımdır.

Üçüncüsü, sosial təminat sahəsində islahatları davam etdirilməli, işsizliyə görə verilən müavinət sistemini təkmilləşdirməli, bank və kredit sistemini inkişaf etdirməli və nəticədə iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərinə nail olunmalıdır.

Beləliklə də Çində dövlət mülkiyyətində struktur islahatı çox sərt formada məhdudlaşdırılmışdır.

Şərqi Asiyanın digər ölkəsinə, Monqolustana gəlinə, orda özəlləşdirmə proseslərinin nəzəri-konseptual müzakirələri 1990-cı ilin sonlarında ilkin olaraq Parlamentin (Kiçik xuralın) gündəliyinə salınmışdır. Monqolustan parlamentinin II sessiyasında ölkədə özəl mülkiyyətin, o cümlədən də torpaq üzərində xüsusi sahiblik hüququnun yaranması haqqında qərar qəbul edilərək, bir çox kiçik müəssisələr, orta və iri obyektlər, torpaq sahələri, sovxozlar alqı-satqı obyektinin predmetinə daxil olunmuşdur. 1991-ci ilin yanvar ayında Monqolustan Xalq Respublikasının (MXR) hökumətinin "İqtisadiyyatda bazar tənzimlənməsinin tətbiqi barədə bəzi tədbirlər haqqında" Qərarı özəlləşdirmə islahatlarının qismən reallaşdırılmasını şərtləndirmişdir. Həmin qərarın özəlləşdirmə bölməsində göstərilir ki, dövlətin mülkiyyətində olan istehsal vasitələrinin üçdə ikisi dövlətsizləşdirilməlidir. Monqolustanda müxtəlif formalı sahibkarlıq hüququ ilə dəyəri 40 mlrd. tuqrik olan əsas fondların özəlləşdirilməsi nəzərdə tutulurdu. Bu prosesi sürətləndirmək məqsədilə, başqa ölkələrdə olduğu kimi Monqolustanda da kütləvi özəlləşdirmə proqramı çərçivəsində mülkiyyətin bir hissəsinin ölkə vətəndaşlarına əvəzsiz formada paylanması üsulu tətbiq olunmuşdur. Özəlləşdirmənin bu variantının məqsədi əhalinin aşağı alıcılıq qabiliyyətini nəzərə alaraq, bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində onlar üçün bərabər start şəraiti formalaşdırmaqdan ibarət idi. Bu məqsədin reallaşdırılması üçün hər bir vətəndaşa nominal dəyəri 10 min tuqrik olan iki özəlləşdirmə kuponunu almaq hüququ verilirdi. Eyni zamanda dövlət mülkiyyətində olan, əsasən də kiçik və orta ticarət obyektlərinin vətəndaşlar tərəfindən birbaşa alış hüququ ilə satışı da həyata keçirilirdi. Monqolustanda keçid dövrü üçün nəzərdə tutulmuş özəlləşdirmə proqramının obyektləri siyahısına yanacaq, energetika, dağ-mədən sənayesi, aviasiya və dəmiryol nəqliyyatı, rabitə, kommunikasiya vasitələrinin, şəhər kommunal təsərrüfatının özəlləşdirilməsi daxil edilməmişdir.

Monqolustanda özəlləşdirmə prosesinin gedşini çətinləşdirən başlıca amil region ölkələri ilə müqayisədə burda dövlət bölməsinin iqtisadiyyatda tutduğu yüksək çəki ilə izah etmək olar. Belə ki, 1990-cı ildə sənayedə dövlət bölməsinin payı 97 faiz təşkil edirdi. Pərakəndə ticarətdə bu göstərici 95 faizə bərabər idi.

"Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi haqqında" MXR-in Qanunu 1991-ci ilin may ayında Kiçik Xuralın III sessiyasında təsdiq edildiyi zaman müzakirələrin böyük hissəsi dövlətsizləşdirmənin formaları və onun həyata keçirilməsi metodlarına həsr olunmuşdur. Qanunun qəbulundan sonra Nazirlər Kabineti özəlləşdirmə komissiyalarının fəaliyyəti, əmlakın qiymətləndirilməsi, xüsusi fondların yaradılması, investisiya kuponlarının tətbiqi, həmçinin hərracların keçirilməsi qaydaları ilə yanaşı, özəlləşdiriləcək müəssisələrin siyahısını da əvvəlcədən təsdiq etmişdir. Mövcud qaydalara görə, özəlləşdirmə komissiyalarına əmlakın qiymətləndirilməsi, dövlət mülkiyyətinin invertarlaşdırılması, mütəxəssislərin hazırlanma-sının təşkili və digər hüquqlar verilmişdir. Monqolustanda özəlləşdirmənin gedişi ilə bağlı tədbirləri maliyyələşdirmək məqsədilə obyektlərin satışından və digər mənbələrdən daxil olan vəsait hesabına fond formalaşdırılmışdır. Bütün bunlarla yanaşı, Qanun qəbul olunan və qüvvəyə minən günə qədər doğulan bütün ölkə vətəndaşlarına doğum şəhadətnaməsi və ya pasport əsasında 2 rəngdə investisiya kuponlarının paylanması prosesinə də başlanılmışdır. Belə ki, nominal məbləği 3 min tuqrik olan yaşıl kuponlar ticarət, xidmət və sənaye sahələrində olan kiçik müəssisələrin və ya onların əsas fondlarının bir hissəsinin özəlləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş, dəyəri 7 min tuqrik olan mavi rəngli investisiya kuponları isə sahiblərinə iri müəssisə və obyektlərin səhmlərini almaq hüququ vermişdir. Kuponu almaq üçün vətəndaşların 200 tuqrik ödəməsi tələb olunurdu.

Monqolustanda kiçik özəlləşdirmə çərçivəsində 1600 obyekt özəlləşdirilmişdir ki, onların da əksəriyyəti kənd təsərrüfatı və xüsusilə heyvandarlıq profilli idi.

Böyük özəlləşdirmə mərhələsində isə əsas fondlarının dəyəri 20 mlrd. tuqrik olan 340 iri obyektin dövlətsizləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Bu zaman potensial alıcıların özəlləşdir-məyə yönəldiləcək maliyyə imkanları 1 mlrd. tuqrik qiymətlən-dirilirdi. Kütləvi özəlləşdirmə mərhələsində kiçik müəssisələrin dövlətsizləşdirilməsində istifadəsi nəzərdə tutulan yaşıl kuponların sərbəst surətdə alqı-satqısına icazə verilsə də, mövcud qanunvericiliyə görə mavi kuponlar yalnız səhmlərə dəyişdirilə bilərdi. *

Monqolustanda geniş miqyaslı özəlləşdirmə kompaniyası 1991-ci ilin iyun ayında başlanmış və 1995-ci ilədək başa çatdırılmışdır. 1995-ci ilə olan son məlumatlara görə, ölkədə proqram üzrə özəlləşdirilməsi nəzərdə tutulan bütün müəssisə və obyektlər dövlətsizləşdirilmişdir. Yalnız kiçik özəlləşdirmə nəticəsində heyvandarlıq müəssisələrinin 70%-ə qədəri dövlətsizləşdirilmişdir. Böyük özəlləşdirmə çərçivəsində ilk dəfə olaraq səhmdar şirkətlərinin səhmlərinin fond birjaları vasitəsilə vauçerlərə satışı 1991-ci ilin oktyabr ayından həyata keçirilmişdir.

Ümumiyyətlə, Monqolustanda özəlləşdirmə sürətlə həyata keçirilərək 1995-ci ildə sona çatmışdır və bu prosesin nəticəsi olaraq ÜMM -də qeyri-dövlət bölməsinin payı 60 faiz təşkil etmişdir. Monqolustanda özəlləşdirmədən dövlət büdcəsinə əhəmiyyət kəsb edən dərəcədə vəsait daxil olmamışdır. Belə ki, 1994-cü ilin əvvəlinə özəlləşdirmə fonduna 213,8 mln. tuqrik vəsait daxil olmuşdur ki, onun da dövlət büdcəsinin gəlirlər hissəsində xüsusi çəkisi cəmi 0,8 faiz təşkil etmişdir.

Monqolustan özəlləşdirilməsinin maraqlı xüsusiyyətlərindən biri də dövlətsizləşdirmə prosesinin sənaye ilə yanaşı, həm də kənd təsərrüfatında və daha intensiv formada həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. İqtisadiyyatın sektorlar üzrə bölgüsündə kənd təsərrüfatının üstün xüsusi çəkisindən irəli gələn bu zərurət nəticəsində 70 faizə qədər dövlət sovxozlarının bazasında 1994-cü ilin əvvəlində xüsusi mülkiyyətin hökmran olduğu şirkətlər formalaşdırılmış, 22,5 mln. baş mal qara (ümumi

yekunda 89,9%) özəl sahibkarlara verilmişdir. Kənd təsərrüfatı birləşmələrinin, dövlət sovxozlarının, yemçilik təsərrüfatlarının bazasında səhmdar cəmiyyətlər formalaşdırılmışdır. Monqolustana BVF tərəfindən maliyyə yardımı göstərilməsi özəlləşdirmədən müvəffəqiyyətli nəticələrin əldə edilməsində xüsusi rola malik olmuşdur. Belə ki, Monqolustan hökuməti "1993-1996-cı illər üzrə struktur və maliyyə adaptasiya proqramını" reallaşdırmaq məqsədilə BVF-dən 40 mln. dollarlıq kredit aldıqdan sonra, ölkədə maliyyə və valyuta sabitliyi hökm sürmüşdür. Yerli iqtisadçıların fikrincə, özəlləşdirmə Monqolustan iqtisadiyyatında bazar prinsiplərinin formalaşdırılmasında, müəssisələrdə əməyin stimullaşdırılmasında xüsusi rol oynasada, gözlənilən nəticələrin bir çoxunun əldə edilməsinə gətirib çıxarmamışdır. Onlar bunun səbəbini kütləvi özəlləşdirmə mərhələsində vauçerləşmənin yaratdığı mülkiyyətçilər bolluğu şəraitində səhmlərin səpələnməsində görür, tətbiq olunan sxemin nəticəsində effektiv sahibkarın formalaşmamasını tənqid edirdilər. Bundan əlavə, hökumətin səhmdar cəmiyyətlərin yarısından çoxunda nəzarət səhm paketinə sahib durması və digər tərəfdən şirkətlərin idarəetməsi sistemində keyfiyyət dəyişikliyinə baş verməməsi də özəlləşdirmədən əldə olunan nəticələrin səmərəliliyinə mənfi təsir göstərmiş və belə olan halda da zərərli işləyən müəssisələrin sayı artmış, beləliklə də onlar əvvəlki kreditə ümid bağlamaqla gözləmə mövqeyində dayanmışdılar.

Nəticə

Postsosialist ölkələrində özəlləşdirmə təcrübəsinə retrospektiv baxışı yekunlaşdırarkən, əldə olunmuş başlıca göstəriciləri özündə əks etdirən aşağıdakı cədvələ nəzər salaq.

Cədvəl 4.9.
Postsosialist ölkələrində özəlləşdirmənin yekunları Ölkələr

Ölkələr	Özəl bölmənin ÜDM-də xüsusi çəkisi* , faizlə	Adambaşına ÜDM**, ABŞ dolları ilə	Özəlləşdirmə indeksi**, əmsalla
Azərbaycan	45	556	5.00
Albaniya	75	1.005	4.00
Belarus	25	1.430	6.00
Bosniya	35	1.081	5.00
Bolqarıstan	60	1.403	3.75
Ermənistan	60	491	3.50
Estoniya	75	3.516	1.75
Çexiya	80	5.371	1.75
Qırğızıstan	60	368	4.50
Qazaxıstan	55	1.508	4.25
Macarıstan	80	4,808	1.50
Makedoniya	55	1.624	4.00
Monqolustan	60	413	4.25
Moldova	60	456	3.50
Latviya	65	2.567	2.75
Litva	70	2.965	2.50
Polşa	68	3.848	2.00
Rumıniya	60	1.708	4.00
Rusiya	70	2.539	3.75
Slovakiya	75	3.822	3.00
Sloveniya	55	9.784	2.25
Tacikistan	30	212	6.00
Türkmənistan	25	479	6.75
Ukrayna	55	947	4.50
Özbəkistan	45	609	6.25
Yuqoslaviya	40	1.017	5.00
Gürcüstan	60	1.000	3.00
Xorvatiya	60	4.675	3.75

**Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının (AYİB) 1999-cu ilin iyul ayına olan hesablamları təqdim olunur.*

***Freedom House Təşkilatının 2000/2001-ci illəri əhatə edən hesabatının məlumatlarından götürülmüşdür.*

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, mülkiyyətdə struktur islahatlarının sürət tempini, əhatə dairəsini, keyfiyyət müstəvisində səmərəlilik parametrlərini və qarşıya qoyduğu ümumi məqsədlərə nail olma dərəcəsini özündə əks etdirən özəlləşdirmə indeksi 7 ballıq şkala üzrə fərqləndirilir. Bu intervalda yuxarı bal nəticələrin mənfi yükünü, aşağı bal isə müsbət yönünü xarakterizə edir. Bu baxımdan özəlləşdirmənin müsbət yekunlarına görə ilk beşliyi Macarıstan (1.50), Çexiya (1.75), Estoniya (1.75), Polşa (2.00) və Sloveniya (2. *5) təmsil edir. Ən çox mənfi yükə malik indeks isə Türkmənistana (6.75), Özbəkistana (6. *5), Tacikistana (6.00), Belarusa (6.00) və Yuqoslaviyaya (5.00) məxsusdur. Nəticələrin bu istiqamətə meyillənməsini həmin ölkələrin əhalisinin təsərrüfat təfəkkürü, mentaliteti və milli iqtisadiyyatlarında dövlət mülkiyyətinin əsasında əldə etdikləri bəəzi uğurlu nəticələrlə izah oluna bilər.

Azərbaycana gəlincə, onun bu sahədəki vəziyyəti heç də ürəkaçan deyildir. Belə ki, ölkəmizdə özəlləşdirmə indeksi 5.00 olmaqla onun yeri Yuqoslaviya və Bosniya ilə yanaşıdır.

Cədvəldə təqdim olunan digər göstəricilər üzrə - ÜDM-də özəl bölmənin xüsusi çəkisi sahəsində liderlik Çexiyaya (80%) və Macarıstana (80%), adambaşına düşən ÜDM-in həcminə görə Sloveniyaya (9.784 ABŞ dolları) məxsusdur. Bu ölkələrin özəlləşdirmənin müsbət yüklü indeksi üzrə ilk beşlikdə təmsil olunması həmin göstəricilər arasında birbaşa asılılığın mövcudluğunu təsdiq edir. Lakin istənilən halda bu ölkələrin təcrübəsində səmərəli özəlləşdirmə mülkiyyətə sahiblik hüququnun dövlətdən özəl sahibkara keçidin formal tərəfinin xarakterizəsi ilə yekunlaşmır.

* * *

1. Савас Е.С. Юзьяляшдирмя вя ижтимаи-юзял ямякдашлыглар, Бақы -2001
2. Матышин С., Синицина И., Чудакова Н., Экономическая политика переходного периода в Польше, Вопросы Экономики 1992, №3
3. Абрамов Л. О ходе приватизации в ЧСФСР., Вопросы Экономики ,1992,
4. AFR-lə ADR arasında sərhəd divarları 1989-cu ilin oktyabrında sökülüşdü.
5. *mirasla keçən mülkiyyət və ya əmlak*
6. Приватизация по-восточноевропейски. Материалы «круглого стола», проведенного научными сотрудниками Института Международных Экономических и Политических Исследований АН СССР, Вопросы Экономики, 1991 №2 стр 61-88
7. Маршалл А. Голдман. Капитализм инсайдеров: приватизация – успех или неудача? http://www.ptpu.ru/issues/3_97/3_3_97.htm
8. Бабаева Л., Нельсон Л., Три программы приватизации: компромиси, потери и надежды, Вопросы Экономики, 1992 №9 стр 18-26

9. Пияшева Л., Исаев А., Отдать бесплатно: докладная российскому Президенту о наиболее разумном способе приватизации. Известия, 1992 15 февраль, стр.,3
10. Акбашев Б., Теоретические подходы и практические требования к приватизационному процессу, Российский экономический журнал, 1993 №7, стр., 70-79
11. Основные итоги приватизации в РФ /по состоянию на 1 февр. 1997// Рос. инвест. вестник. Приложению к №21 газ., "ЭЖ", 1997 май стр., 15
12. С позиции здравого смысла //Экономика и жизнь, 1996 № 10
13. Крат. стат. сб. // Госкомстатистика России. М. Финансы и статистика, 1996 г.
14. Инвестиционные конкурсы и торги в 1993 году, Экономика и жизнь 1994, №5
15. Иван Устинов., Приватизация по-российски, Независимая газета, 17.04.2001
16. Козаржевский П., Приватизация промышленности в Кыргызской Республике, «Исследование и анализ», №118, Варшава, CASE, 1997
17. [www. qtz.de/lexinfosys](http://www.qtz.de/lexinfosys) интернет сайтында йерляшдирилмиш Гырызыстан Республикасынын юзьяляшдирмяя даир ганунверийилик актлары
18. Гейд: Юзьял бюлмяя йалныз юзьяляшдирмя нятигысиндя йарананлар дейил, һям дя йени мцяссияляр дя дахилдир.
19. Лукашова И., Григори Ф., Козаржевский П., Кан О., Куклин С., Приватизация промышленных предприятий Кыргызстана, «Исследование и анализ», №221, Варшава, CASE, 2000
20. Пасхавер А. Приватизация на Украине: промежуточные итоги, «Исследование и анализ», №202, Варшава, CASE, 2000
21. Мухамеджанов К.М., Инвестиционная стратегия приватизация государственных предприятий, Алматы 1998
22. Приватизация за любую цену. Анализ опыта Республики Грузия в 1997-1998 годах, Под редакцией Влодзимежа Панькува и Барбары Гончак, Варшава CASE, 1998, №141
23. Емир Джугели, Ираклий Гварамадзе., «Нулевые» аукционы: цели и анализа результатов, Варшава CASE 1998, №140
24. Оразов М., Халова Г., Программа реформирования экономики Туркменистана: 10 лет стабильности, ВЭ, 1995 №10 стр., 95-99
25. Приватизация по-восточноазиатски. «Круглый стол», в центре азиатских исследований Института Международных экономических и политических исследований АН СССР, Вопросы Экономики, 1991 №11 стр 136-152

V fəsil. Azərbaycanda mülkiyyətin dövlətsizləş-dirilməsinin və müəssisələrin özəlləşdirilmə-sinin səmərəli təşkili problemləri

5.1. Azərbaycanda özəlləşdirmə modelinin konseptual və hüquqi - normativ əsasları

SSRİ dağıldıqdan sonra yenidən suverenlik qazanan Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatda bazar mexanizmlərinin tətbiqinə yönələn iqtisadi islahatlar kursu götürdü. İlk növbədə qiymətlər üzərində dövlət nəzarətinin ləğvi yolu ilə iqtisadiyyatın liberallaşdırılmasına üstünlük verildi. Hələ 1992-ci ildə Azərbaycanda qiymətlərin 80%-i liberallaşdırılmışdı. Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatı istiqamətinə yönələn kurs götürməsi ilkin olaraq mülkiyyət məsələlərini və əmlak münasibətlərini aktiv müzakirə obyektinə çevirdi. Bu zaman Azərbaycan Respublikası Baltıqyanı Respublikaların restituisiya tədbirlərindən, Çexiya və Rusiyanın sürətli özəlləşdirmə kurslarından, Polşa və Macarıstanın pilot dövlətsizləşdirmə proqramlarından fərqli olaraq, bir çox səbəblərdən mülkiyyətdə struktur islahatlarına münasibətdə özünəməxsus yol seçdi.

Bunu şərtləndirən başlıca cəhətləri daha çox tarixi və mənəvi amillərlə izah etmək mümkündür. Belə ki, Azərbaycanda sosializmin start götürdüyü ötən əsrin 20-ci illərindən etibarən mülkiyyət üzərində xüsusi sahibkarlıq hüququ şəhərlərdə müəllərdən tutmuş, kəndlərdə işçi mal-qara da daxil olmaqla bütün sahələr dövlətin xeyrinə milliləşdirildi. Xüsusi mülkiyyətçilər sinfi isə sosializmin sinfi düşməni kimi məhv edildi. Bütün bunlar bolşeviklərin rəhbərliyi altında şəhərdə sənayeləşdirmə, kənddə isə kollektivləşdirmə adı altında həyata keçirildi.

Lakin, 60-cı illərdən başlayaraq əmlak münasibətlərində yeni formalar meydana çıxmağa başladı. Kənd yaşayış məntəqələrində özəl mənzil fondu, həyətəyanı ərazilərdə xırda sahibkarlıq formaları meydana gəldi. Şəhərə gəlincə, bu proseslər qeyri-leqal formada daha çox kiçik və orta səviyyəli xidmət, ticarət və istehsalat sahələrində müşahidə olunurdu. Artıq direktorlar və rəislərin timsalında gizli səxlərin və obyektlərin faktiki olaraq şəxsi sahibləri yaranmağa başlamışdı. Bu sahibkarlar özlərinin şəxsi pul vəsaitlərini hətta istehsalın, xidmətin genişləndirilməsinə yönəltməkdən belə çəkinmirdilər.

Onlar hökumətin nümayəndəsi timsalında müəssisələrin rəsmi rəhbərləri kimi çıxış edərək, özlərini əsil sahibkar kimi aparır, hətta "halallıq" əsasında "alqı-satqı" da həyata keçirirdilər. Bu qayda qeyri-leqal formada olsa da, qanuni hakimiyyət orqanları tərəfindən də "normal" qəbul edilirdi.

90-cı ilin əvvəllərində postsosialist məkanında dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirməsi start götürərkən, Azərbaycanda qeyri-leqal sahibkarlara məxsus əmlakının dövlətsizləşdirilməsi prosesi gündəmə gəlsə də, heç bir ciddi problemlə müşayiyyət olunmadı. Əksər hallarda köhnə sahibkarlar yeni özəl şirkətlərin leqal sahiblərinə çevrildilər. Kiçik müəssisələrin özəlləşdirilməsi zamanı çox nadir hallarda rəqabətli hərraclara rast gəlinirdi. Demək olar ki, onların 99 faizi əvvəlki sahiblərinin adına alternativsiz özəlləşdirilmişdi. Daha çox milli mentalitet keyfiyyətindən irəli gələn bu məsələlərin kökünü islami dəyərlərdə də axtarmaq mümkündür. Müqəddəs Quranın ayələrindən birində qeyd olunur ki, ədalətsiz metodlarla varlanmaq, başqa vasitələrlə əmlaka malik olmaq, öz təsərrüfat tərəfdaşını aldatmaq birbaşa cəhənnəmə düşmək deməkdir¹. Quran mülkiyyət münasibətləri ilə, bir sözlə iqtisadi fəaliyyətlə bağlı bütün məsələlərə münasibətdə ədalətlik xəttinə önəm verməklə istehsalçıları və istehlakçıları, işçiləri və tərəfdaşları əmlaka və maddi nemətlərə layiqincə sahib durmağa və "halallıq məcəllə"sinə riayət etməyə çağırır.

Sovet dövründə qeyri-leqal formada fəaliyyət göstərən sahibkarlar bir çox hallarda iri dövlət müəssisələri ilə müqayisədə özlərinin çox da böyük olmayan gizli sexlərində daha səmərəli təsərrüfat nəticələrinə malik olurdular. Bu mənada dövlətin qoyduğu planı yerinə yetirəndən sonra əsasını "qırmızı direktorlar" korpusu təşkil edən qeyri-leqal sahibkarlar özləri və yüksək vəzifəli himayəçiləri üçün işləyirdilər. Həyətəni sahələrin kolxoz və ya sovxoz tarlalarına nisbətən dəfələrlə məhsuldar olması, "gizli sex"lərdə istehsal olunan malların nə qədər yararlı olduğu yaxın keçmişimiz yəqin ki, çoxlarının yadındadır. Sosialist dövlət müəssisələrinin aşağı məhsuldarlığı və bəzi hallarda lazımsız məhsul istehsal etmələri birinci növbədə həmin müəssisələrin bir və ya bir qrup özəl şəxslərə deyil, "hamı"ya və əslində, heç kimə məxsus olmaması idi. Belə müəssisələrin sahibi (dövlət) isə nəyi istehsal etməyin daha yararlı olacağını araşdırmaq əvəzinə nəyi "eləmək olmaz" əmrləri ilə iqtisadi təşəbbüsləri boğurdu. Odur ki, bazar iqtisadiyyatına keçidin uğurlu və dayanaqlı bir prosesə çevrilməsi üçün dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi ən önəmli məqamlardan biri hesab oluna bilər.

Respublikada özəlləşdirməyə məsul orqanın 1992-ci ildə yaradılmasına, "Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi haqqında" Qanunun 1993-cü ildə qəbul edilməsinə baxmayaraq, digər postsosialist ölkələri ilə müqayisədə Azərbaycanda bu proses xeyli gec - 1996-cı ildə start götürmüşdür.* Ölkədə "kiçik özəlləşdirmə" 1996-cı ilin, özəlləşdirmə çəklərinin vətəndaşlara paylanması 1997-ci ilin martından başlamış, orta və iri müəssisələrin dövlətsizləşdirilməsi tədbirləri 1997-ci ilin mayından sonra həyata keçirilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, i.e.d., professor T.S. Vəliyev yazırdı ki, "özəlləşdirmə probleminin həllinə başlanılması üçün əlverişli şərait bir qədər əldən buraxılıb. Əgər bu işə deyək ki, iki il bundan əvvəl başlanılsa idi, indiki bir sıra ciddi çətinliklərdən yan keçilərdi".* Fikrimizcə, Azərbaycanda bu tələpə prosesə gec başlanılması bir tərəfdən oxşar start vəziyyətində özəlləşdirməyə qədəm qoymuş ayrı-ayrı keçmiş sosialist dövlətlərinin təcrübəsindən çıxan müsbət nəticələrin tətbiqi fonunda xeyli əvvəl buraxılmış səhvlərin təkrar olunması ehtimalının azaldılmasına şərait yaratmış, digər tərəfdən isə uzunmüddət "sahibsiz" qalmış dövlət əmlakının dağıdılmasını səciyyələndirmişdir.

Məhz ikinci səbəbdən və mövcud qiymətləndirmə metodikasının qeyri-təkmil olması ucbatından özəlləşdirilməli dövlət əmlakının dəyəri və miqyasları ilə bağlı müxtəlif mövqelər formalaşmışdır. Əsasən Dövlət Əmlak Komitəsi, Prezidentin iqtisadi xidməti və Parlamentin spikeri arasında gedən bu müzakirələrin nəticəsində dövlət əmlakının həcmi dəyərləndirmək mümkün olmamış, onun hansı həcmdə və kim tərəfindən özəlləşdirilməsi uzunmüddətli müzakirə mövzusunə çevrilmişdir və sonuncu məsələyə münasibətdə fərqli fikirlər ortalığa qoyulmuşdur. Təklif olunan variantlar üzrə dövlət mülkiyyətinin 51, 60 və 80 faizinin özəlləşdirilməsi barədə müxtəlif mövqelər arasında fikir ayrılığı meydana çıxsa da, son nəticədə Milli Məclis dövlət əmlakının 75 %-nin özəlləşdirilməsinə yekdilliklə qərar vermişdir. Buna münasibətdə professor T.S. Vəliyev qeyd edirdi ki, dövlət bölməsi ilə özəlləşdirilmiş xüsusi bölmənin nisbəti yaxın bir neçə il üçün 3/7 nisbətində götürülməsi barədə mətbuatda məlumat vardır. Əvvəla, hətta yaxın deyilən bir neçə il təqribən 5 il götürülsə belə həmin nisbəti məqbul saymaq olmaz. İkincisi, əvvəlki mərhələdə maddi istehsal sahələrinin xırda və kiçik müəssisələrinin özəlləşdirilməsini məhdudlaşdırmalı, ticarət və ictimai işə müəssisələrinin hamısının özəlləşdirilməsini nəzərdə tutmaq məlum səbəblərə görə iqtisadiyyatda proporsiyaları nizamlamaq, tələb və təklifi ahəngə gətirmək, ümumi optimal vəziyyət yaratmaq çətin olardı.*

Doğurdan da o dövrdən 5 ildən çox ötməsinə baxmayaraq Azərbaycanda özəlləşdirmə hələ də başa çatmamışdır. 1999-cu ilin əvvəlində birinci dövlət özəlləşdirmə proqramının müddəti başa

çatdıqdan sonra özəlləşdirmə prosesi faktiki olaraq daha çox subyektiv səbəblərə görə dayandırılmışdır. Bu proses özəlləşdirmə paylarının dövrüyyə müddətinin başa çatması ərafəsinə təsadüf etdiyindən, onun vaxtının uzadılması barədə ehtimalları xeyli aktuallaşdırmış və bu məsələyə münasibətdə hakimiyyətin yüksək eşelonunda ciddi fikir ayrılığına gətirib çıxarmışdır. Çek özəlləşdirməsinin tərəfdarları (Dövlət Əmlakı Nazirliyinin o vaxtki rəhbərliyi) ilə pul özəlləşdirməsi tərəfdarları (Prezidentin iqtisadi xidməti) arasında gedən mənafə mübarizəsi birincilərin xeyrinə qurtardı.

Beləliklə də Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanı ilə özəlləşdirmə paylarının dövrüyyə müddəti daha 1 il 5 aya qədər, konkret olaraq 2002-ci ilin 1 yanvarınadək uzadıldı (sonradan bu müddət daha 2 il uzadıldı). Bu ərafədə ikinci dövlət özəlləşdirmə proqramı və özəlləşdirmə haqqında yeni Qanun qəbul olundu.

Konseptual əsasların və qanunvericilik bazasının formalaşması və həyata keçirilməsi baxımından Azərbaycanda aparılan özəlləşdirmə prosesini əhəmiyyətlik dərəcəsinə görə 3 mərhələyə bölmək olar:

Hazırlıq mərhələsi - 1996-cı ilə qədər olan dövrü xarakterizə edir və ilkin özəlləşdirmə adlanır. Bu mərhələdə özəlləşdirmənin konseptual əsaslarının yaradılması ilə yanaşı bu proses praktiki olaraq sərnişin nəqliyyatında taksilərin və avtobusların dövlətsizləşdirilməsi və ticarət şəbəkəsinin kommersiyalaşdırılması istiqamətində sınaqdan keçirildi. Konseptual istiqamətdə əsas müzakirələr həm hökumət və həm də parlamentdə aparıldı. Məhz həmin müzakirələrin nəticəsi olaraq hazırlıq mərhələsində dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi haqqında Qanun və Dövlət Proqramı qəbul olunmuş və bu prosesin hüquqi bazasının əsasları yaradılmışdır.

Birinci mərhələ 1995-98-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin Dövlət Proqramınının reallaşdırılmasını xarakterizə edir. Bu mərhələdə özəlləşdirmənin normativ bazasının yaradılması ilə onun kompleks hüquqi bazasının formalaşdırılması prosesi başa çatdırılmışdır. Həmin dövr kiçik müəssisələrin sürətli özəlləşdirilməsi, orta və iri müəssisələrin isə korporasiyalaşdırılması ilə xarakterizə olunur. Özəlləşdirmə paylarının 1996-cı il 1 yanvarınadək doğulan bütün ölkə vətəndaşlarına pulsuz olaraq paylanması da bu mərhələyə təsadüf edir. Özəlləşdirmənin 2002-ci ilə qədər olan yekunlarını kəmiyyət mustəvisində qiymətləndirərkən əsas üstünlük bu mərhələnin payına düşür.

izlənilir. 1993-cü ildə "Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi haqqında" Qanun və 1995-1998-ci illərdə dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin Dövlət Proqramı qəbul edildikdən sonra Azərbaycanda dövlətsizləşdirmə prosesinin birinci və əsas mərhələsinə start verilmişdir. Bu proqramın 1995-ci ilin noyabrında qəbul edilməsinə baxmayaraq, onun praktikada gerçəkləşdirilməsinə 1996-cı ilin martından başlanılmışdır. Həmin ilin avqustuna qədər bir neçə yanacaq doldurma məntəqəsi özəlləşdirilsə də, yalnız Dövlət Əmlak Komitəsində (DƏK) aparılan kadr dəyişikliyinə sonra 1996-cı ilin sentyabrından etibarən kiçik özəlləşdirmə sürətlənməyə doğru start götürmüşdür. Əhaliyə özəlləşdirmə payları 1997-ci ilin mart ayının 1-dən verilməyə başlanmışdır. Əgər nəzərə alsaq ki, birinci özəlləşdirmə proqramının fəlsəfəsi çək özəlləşdirilməsinə söykənir (mövcud qanunvericiliyə görə özəlləşdiriləcək dövlət mülkiyyəti obyektlərinin 70 faizi çəklərə dəyişilməli idi), onda onun faktiki reallaşdırılmasına məhz bu tarixdən başlanıldığını demək olar. Qanunvericilikdə çəklərin dövriyyə müddətinin 3 il müəyyənləşdirildiyi (yəni 2000-ci il avqustun 16-dək) nəzərə alınmaqla, birinci proqramın müddətinin də 2000-ci ilin sonuna qədər uzadılması məqsədəuyğun olsa da, o hüquqi müstəvidəki ömrünü 1999-cu ildə başa vurmuşdur. Bu, həm də 1999-cu il yanvarın 1-dən sonra özəlləşdirmə prosesinin faktiki olaraq dayanmasının qarşısını alar və çək özəlləşdirilməsinin davam etdirməklə prosesin birinci mərhələsinə (yəni çək özəlləşdirilməsi mərhələsinə) tam başa çatdırmağa imkan verərdi. Beləliklə də 2001-ci ildən özəlləşdirmənin keyfiyyətcə fərqli yeni mərhələsinə keçmək olardı.

Azərbaycanda özəlləşdirmə prosesi demək olar bütün postsosialist ölkələrindən gec başlasa da təssüflər olsun ki, özəlləşdirmə proqramı hazırlanarkən həmin ölkələrin islahat təcrübəsi kifayət qədər öyrənilməmişdir. Proqramın hazırlanması və müzakirəsində yerli mütəxəssislərin iştirakı lazımı səviyyədə təmin edilməmişdir. Birinci proqramı əsasən rusiyalı mütəxəssislər hazırladığından, onun fəlsəfəsini Rusiyada keçirilən vauçer özəlləşdirilməsi təşkil edirdi. Proqramın konsepsiyası daha çox ideoloji xarakter daşıyırdı, iqtisadi nəticələr ən arxa plana keçirilmişdi. Proqramın gələcək uğursuzluğunun bünövrəsi də elə onun konsepsiyasında qoyulmuşdu. İndi birmənalı şəkildə demək olar ki, kiçik özəlləşdirmə istisna edilməklə, birinci özəlləşdirmə proqramı qarşıda duran məqsədləri tamamilə reallaşdırma bilmədi. Nəticədə onun qarşısında duran siyasi və sistemli dəyişikliklərlə bağlı məqsədlərə nail olunsada, sosial və effektivlik baxımından ciddi nəticələr əldə edilmədi. Bunu aşağıdakılar sübut edir.

Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin birinci proqramında nəzərdə tutulan 30 min kiçik dövlət müəssisəsi və obyektədən onun əhatə etdiyi müddət ərzində 22.193-ü və ya 74 faizə qədəri özəlləşdirilmişdir. Özəlləşdirilmiş müəssisələrin təqribən 99 faizi əmək kollektivi tərəfindən alınmışdır. Nəticə etibarilə, həmin dövrdə kiçik özəlləşdirmədən xüsusi büdcə hesabına 211,3 milyard manat vəsait daxil olmuşdur.

Dövlət Əmlak Nazirliyinin (DƏN) 2001-ci il yanvarın 1-nə olan məlumatına görə, kiçik özəlləşdirmə mərhələsində 31.26 kiçik dövlət müəssisəsi, obyekt və avadanlıq özəlləşdirilib. Bunların arasında 9421 məişət xidməti obyekt, 2257 ticarət, 649 ictimai işlə müəssisəsi, 514 yanacaq doldurma məntəqəsi, 500-dən çox çörək ticarəti və çörəkbişirmə obyekt (avadanlığı), 605-dək sənaye və 300-dək tikinti müəssisəsi (avadanlığı), 14320 nəqliyyat vasitəsi, 160-dan çox aptek və s. obyektlər var.

Kütləvi özəlləşdirmənin birinci mərhələsində orta və iri dövlət müəssisələrinin bazasında 1.092 səhmdar cəmiyyət yaradılmışdır. Birinci Dövlət özəlləşdirmə Proqramı çərçivəsində 982 səhmdar cəmiyyətinin səhmləri 38 çək hərəcinə və 55 pullu hərəcə çıxarılmışdır. Bu dövr ərzində 1.039 səhmdar cəmiyyətdə qapalı abunə yazılışları keçirilmiş və 6 investisiya müsabiqəsinin nəticələri

elan olunmuşdur. Bu proses nəticəsində yalnız 176 müəssisə demək olar ki, tam (səhmlərinin 90%-dən çoxu), yerdə qalanları isə qismən özəlləşdirilmişdir.

Özəlləşdirmənin birinci mərhələsində səhmdar cəmiyyətlərə çevrilmiş orta və iri dövlət müəssisələrinin 70 faizə qədərini səhmlərinin 66 faizindən 75 faizə qədəri satılmışdır. Belə nəticənin alınmasını səhmlərin daha çox çek hərracları (55 faizinin) və qapalı abunə yazılışı (15 faizə qədərini) vasitəsilə reallaşdırılması ilə izah etmək mümkündür.

Dövlət Statistika Komitəsinin (DSK) 01.01.2001-ci ilə olan məlumatına görə, nizamnamə kapitalının həcmi 2445,9 mlrd. manat olan 1169 dövlət müəssisəsi, onlardan-sənayedə ümumi nizamnamə kapitalının həcmi 543,3 mlrd. manat olan 117 dövlət müəssisəsi, aqrar bölmədə nizamnamə kapitalı 1082,9 mlrd. manat olan 321 müəssisə, nəqliyyatda nizamnamə kapitalı 155,0 mlrd. manat olan 140 müəssisə, tikintidə nizamnamə kapitalı 157,6 mlrd. manat olan 135 dövlət müəssisəsi və s. səhmdar cəmiyyətinə çevrilmişdir. Orta və iri müəssisələrin bazasında yaradılan səhmdar cəmiyyətlərinin səhmlərinin açıq hərraclarla satışından 210071,8 mln. manat vəsait əldə edilmişdir.

BakıElektroQaynaq səhmdar cəmiyyətinin idarəçiliyə verilməsi məqsədilə keçirilmiş müsabiqənin qalibi Baku Stell Company olmuşdur. Ümumiyyətlə isə özəlləşdirmənin sonrakı gedişində əsasən də 1999-cu il ərzində 5 dəfə investisiya müsabiqəsi keçirilmişdir. Onların yekun nəticələri aşağıdakı cədvəldə təqdim olunur.

Cədvəl 5.4.

İnvestisiya müsabiqələrinin nəticələri

Səhmdar cəmiyyətinin adı	Müsabiqənin qalibinin adı	Qoyulacaq sərmayənin ümumi həcmi (mln. USD)	Tələb olunan çeklərin sayı
Bakelektro-qaynaq	Baku Steel Company, Böyük Britaniya	182,0	-
Siyəzən-broyler	Baki Group Ltd, Azərb.Respub.	47,4	10.000
Bakı mayesiz transformatorlar	Fiziki şəxs, Azərb.Respub.	1,0	4.500
Bakı-tütün	Sorex Böyük Britaniya	49,8	-
Bakı-poladtökmə	Inekotex, Azərb.Respub	2,1	28.000
Qaradağ-sement	Holderbank, İsveçrə	23,0	4000.000
Cəmi		305,4	442.500

Mənbə: DSK və Tasis proqramı çərçivəsində birgə hazırlanmış statistik məcmuə. Bakı –2000.

İnvestisiya müsabiqələri zamanı yeganə olaraq Qaradağ- sementin qalibindən çeklərlə yanaşı, 400 min ədəd opsiya da tələb olunmuşdur. Müsabiqənin qaliblərindən yalnız Baku Stell Company və Holderbank götürdükləri öhdəliklər üzrə yatıracağı investisiyalar üçün müddətini 60 il, yerdə qalanlar üçün isə 36 il müəyyənləşdirmişdir.

"Qaradağ-sement" Açıq Tipli Səhmdar Cəmiyyətinin (ATSC) səhmlərinin 56 faizi üzrə keçirilən investisiya müsabiqəsinin qalibi "Qaradağ Holding Ltd" elan edilsə də sonradan həmin şirkət nəzərdə tutulan şərtləri tam yerinə yetirmədiyindən onunla müqaviləyə xitam verilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan Respublikasının "Tender haqqında" Qanununa uyğun olaraq Dövlət Əmlak Komitəsi müqaviləni müsabiqədə ikinci yer tutan "Holderbank"la bağlamışdır. Nəticədə "Holderbank" "Qaradağ-Sement" ATSC-nin 86 faiz səhm paketinə sahib olmuşdur. 5.5-cı cədvəl vasitəsilə investisiya müsabiqəsi üsulu ilə özəlləşdirilmiş müəssisələrin başlıca göstəriciləri ilə də tanış olmaq mümkündür.

Cədvəl 5.5.

İnvestisiya müsabiqəsi vasitəsilə özəlləşdirilmiş müəssisələrin başlıca göstəriciləri

SC-nin adı	Mənsub olduğu sahə	Nizamnamə kapitalı, mlrd. AZM-lə	İnvestisiya müsabiqəsi vasitəsilə özəlləşdirilmiş səhmlər,%-lə
Bakelektroqaynaq	Sənaye	102,9	95,73
Siyəzən-broyler	Aqrar	83,7	98,81
Bakı mayesiz transformatorlar	Sənaye	9,5	91,46
Bakı-tütün	Aqrar	30,6	62,50
Bakı- poladtökmə	Sənaye	22,6	66,79
Qaradağ-sememt	Sənaye	159,1	56,00

Mənbə: DSK və Tasis proqramı çərçivəsində birgə hazırlanmış statistik məcmuə. Bakı - 2000.

Qeyd: "Bakı-tütün", "Bakı- poladtökmə" və "Qaradağ-sement" SC-lərinin hər birinin səhmlərinin digər 30 faizi pullu hərraclarda özəlləşdirilmişdir. Hər bir SC-nin səhmlərinin yerdə qalan hissəsi qapalı hərracla vasitəsilə əmək kollektivinin üzvləri arasında bölüşdürülmüşdür.

Beləliklə də, cədvəldən görüldüyü kimi, 1999-cu ilin axırınadək respublikada nizamnamə kapitalının ümumi həcmi 408,4 mlrd. manat olan 6 SC-nin səhmlərinin satışı üzrə investisiya müsabiqələri keçirilib. "Bakelektroqaynaq" və "Siyəzən-Broyler" Səhmdar cəmiyyətlərinin hər birinin 85%, "Bakı-tütün" SC-nin 55%, "Bakı Mayesiz Transformatorlar" SC-nin 91,4%, "Qaradağ-sement" SC-nin 86%, "Bakı Poladtökmə" SC-nin 66,8% səhmi investisiya müsabiqəsi vasitəsilə satılıb. İnvestisiya müsabiqəsinin qalibləri dövlət büdcəsinə 4 mln. 892 min ABŞ dolları həcmində vəsait köçürməyi və 305 mln. *63 min 865 ABŞ dolları məbləğində investisiya qoymağı öhdələrinə götürüblər. Bundan başqa, daha bir neçə müəssisə üzrə (məsələn, "Sumqayıt-Boru", "Gəncə-Aliminium", Bakı Şəhər Elektrik Şəbəkəsi və s.) investisiya müsabiqələri elan olunsa da, irəli sürülən şərtlər investorları qane etmədiyindən müsabiqə alınmayıb.

Möhlətli ödəniş və əmək kollektivinə bağlı olan hissə nəzərə alınmaqla dövlət büdcəsinə 211 mlrd. manat, o cümlədən, möhlətlə özəlləşdirilən hissədən 63 mlrd. manatdan çox vəsait daxil olub. Ümumiyyətlə isə özəlləşdirmə prosesindən 450 mlrd. manatdan çox vəsait əldə edilmişdir.

Qiymətli kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin (QKDK) məlumatına görə, özəlləşdirmə prosesində iştirak etmək üçün əhaliyə 7 mln. 538 min 278 özəlləşdirmə payı (30153112 çek) paylanıb. 2000-ci ilin əvvəlinə kimi bunlardan 939 min 877 pay (3759508 çek) dövriyyədən çıxarılıb. 1997-1998-ci illər ərzində 38 açıq çek hərracı keçirilmişdir. Açıq çek hərraclarında və qapalı abunə yazılışlarında cəmi 659077 ədəd dövlət özəlləşdirmə payından (2636308 çekdən) istifadə olunub. Dövriyyədən çıxarılan qalan 280800 pay (1123200 çek) kiçik müəssisələrin əmək kollektivinə çeklə verilən hissənin ödənilməsində və investisiya müsabiqələrində istifadə olunub.

Cədvəl 5.7.

Özəlləşdirmənin birinci mərhələsinin yekunları üzrə başlıca göstəricilər (1 yanvar 2001-ci il tarixə)

Göstəricilər

Özəlləşdirilmiş kiçik müəssisələrin sayı - 31226

Özəlləşdirilmiş orta və iri müəssisələrin sayı - 1169

Səhmdarların ümumi sayı

Onlardan: 60721*

Qapalı abunə yazılışı nəticəsində - 41512

Çek hərracları nəticəsində - 19156

Pul hərracları nəticəsində - 153

Özəlləşdirmə də istifadə edilmiş bütün çeklərin sayı(ədədlə)

Onlardan: 659077

Kiçik müəssisələr və investisiya müsabiqələri üzrə - 280800

Qapalı abunə yazılışı və çek hərracları üzrə - 378277

İstifadə olunmuş çeklər 23%

Mln. Dollarla - 75*

*Bu göstəricilər 1 yanvar 1999-cü il tarixi olan vəziyyəti xarakteriz edir.

Hazırda dövriyyədə 6 mln. 598 min 401 pay (26 mln. 393 min 604 çek) qalıb ki, bu da əhaliyə verilən çeklərin 87,5 faizi qədərdir. QKDK sədrinin 26 yanvar 2000-ci il tarixli əmri ilə qüvvəyə minmiş "Dövlət özəlləşdirmə paylarının (çeklərinin) tədavülünün tənzimlənməsi qaydaları"na əsasən 400-dən çox çekin sahibləri çeklərini 45 gün müddətində komitədə qeydiyyatdan keçirməli idi. Həmin müddətdə 3 mln. 541 min 227,25 özəlləşdirmə payı qeydiyyatdan keçib. Qeydiyyat prosesinə 213 fiziki və hüquqi şəxs qatılıb. Bunlardan 162-si rezident, 51-i isə qeyri-rezident olub. Qeyri-rezidentlərdə 3 mln. 370 min 596,75 payın olduğu bildirilir ki, bu da dövriyyədə qalan bütün payların 51 faizinə bərabərdir.

Qeydiyyatdan keçmiş 213 investordan 162-si rezident, 52-i qeyri-rezidentlərdir. Rezidentlərdən 159-u fiziki şəxs, 3-ü hüquqi şəxs; qeyri-rezidentlərdən 5-i fiziki şəxs, 46-sı hüquqi şəxslərdir. Alınmış nəticələrə görə, 170630,5 pay (682522 çek) rezidentlərin, 3370596,7 pay (13482387 çek) qeyri-rezidentlərin əlində cəmləşmişdir. Özəlləşdirmə paylarının qeydiyyatı-qiymətli kağızlar bazarının çek tədavülünün tənzimlənməsində ilk mərhələ olmuşdur.

"Dövlət özəlləşdirmə opsiyonlarının buraxılışı, tədavülü və silinməsi Qaydaları"na uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsində 2000-cə il yanvarın 17-dən aprelin 17-dək xarici sərmayəçilər tərəfindən əldə edilmiş, lakin istifadə olunmamış dövlət özəlləşdirmə opsiyonlarının qeydiyyatı keçirilmişdir. Üç ay ərzində 17.702.192 ədəd opsiyon qeydiyyata alınmışdır.

Dövlət özəlləşdirmə opsiyonlarının sahiblərinin 61-i hüquqi şəxs və 1-i fiziki şəxsdir. QKDK-da qeydiyyatdan keçirilməmiş və Milli Depozit Mərkəzində saxlanılan silinmiş opsiyon şəhadətnamələri üzrə qalıq 53397 ədəd və xarici investorlar tərəfindən deponentləşdirilmiş opsiyonların sayı 152.500 ədəd təşkil etmişdir.

QKDK-nın məlumatına görə 01.01.2000-ci il tarixinədək 19 mln. opsiyon satılıb. Opsion satışından dövlət büdcəsinə 52,44 mlrd. manat vəsait daxil olub. Bütün opsiyonların 17 mln. 883 mini (94,1 faizi) hələ dövriyyədədir. 1997-1999-cu illər ərzində səhmdar cəmiyyətlərinə çevrilmiş orta və iri müəssisələrin səhm hissələrinin satışı üzrə 53 pullu hərrac keçirilib. Həmin hərraclarda 254 SC-nin ümumi dəyəri 47 mlrd. manatlıq səhmləri satılıb. Özəlləşdirməyə çıxarılan 966 SC-dən yalnız 176-nın səhmləri tamamilə satılıb. Qalan 788 SC-nin pul hərraclarına çıxarılan səhmlərindən heç biri satılmayıb. Xatırladaq ki, səhmdar cəmiyyətlərinin səhmlərinin 30 faizi pul hərraclarına çıxarılır. 1999-cu ilin noyabrın 15-də keçirilən 53-cü pullu hərracda 60 SC-nin səhmləri satışa çıxarılsa da, yalnız birinin - "Bakı Taxiltikinti" SC-nin səhmləri satılmışdır. Ümumiyyətlə, 1997-1999-cu illər ərzində keçirilmiş bütün açıq çek və pul hərracları və qapalı abunə yazılışı vasitəsilə yaranan səhmdarların sayı ölkə əhalisinin 1 faizindən də azdır. Həmin proseslərdə əmək kollektivlərinin qanuni hüquqları bir çox hallarda pozulub.

Özəlləşdirmə prosesinin nəticələrinin ümumi qiymətləndirilməsinə gəldikdə isə, ölkədə iqtisadi islahatların gedişinə bilavasitə məsuliyyət daşıyan şəxslərdən biri - prezidentin iqtisadi məsələlər üzrə müşaviri i.e.d., prof. V.Axundovun münasibətini qeyd etmək kifayətdir: "İndiyədək özəlləşdirilən müəssisələr elə bil quyunun dibinə atılıb. Orada heç 20% gücündə işləyən müəssisə qalmayıb... Müəssisələr potensial investora yox, faktik olaraq alverçiyə verilib".* Bununla əlaqədar olaraq DƏK sədrinin sabiq müavini f-r.e.d., professor B.R.Nuriyev qeyd edirdi ki, "doğrudur əksər sənaye müəssisələri özəlləşdirildikdən sonra gözə çarpacaq bir irəliləyiş əldə etməyiblər. Lakin bunun səbəbi həmin müəssisələrin doğru və ya yalnız özəlləşdirilməsi deyil, tamamilə başqa səbəblərdir ki, bunların da başında hazır məhsul bazarının olmaması durur."*

Fikrimizcə, hər iki yanaşmada özəlləşdirmədən sonra müəssisələrin acınacaqlı vəziyyətə düşməsi qənaəti aparıcı xətt təşkil edir. Səbəblərə gəlincə, onu başlıca olaraq hazır məhsul bazarının olmaması ilə izah etmək, özəlləşdirmə ilə əlaqəli amillərin təhlil obyektindən kənarda qalmasına gətirib çıxara bilər.

5.3. Özəlləşdirmənin inkişaf meylləri və perspektiv təhlili

Azərbaycanda 2001-ci ilin 9 aylıq yekunları üzrə ÜDM-də özəl bölmənin xüsusi çəkisini 70 faizi ötməsinə baxmayaraq, özəlləşdirmə indi də davam edir və bu prosesin yaxın gələcəkdə də mülkiyyətdə struktur islahatlarında aparıcı mövqeyini saxlayacağı şübhəsizdir. Bu baxımdan indiyədək həyata keçirilmiş özəlləşdirmə proseslərinin nəticələrinin kəmiyyət və keyfiyyət müstəvisində retrospektiv təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

1995-1998-ci illərdə dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin Dövlət Proqramının tələblərindən irəli gələn tədbirlərin reallaşdırılması nəticəsində özəlləşdirəcək əmlakın 65%-nin ölkə vətəndaşlarına pulsuz verilməsi nəzərdə tutulurdu. Nəzəri cəhətdən mümkün olan bu modelin reallaşdırılması üçün Azərbaycanda özəlləşdirmənin qarşısında sistemli (iqtisadiyyata bazar prinsiplərini tətbiq etmək) və siyasi (əhalinin geniş təbəqəsini iqtisadi transformasiya prosesinə cəlb etmək) məqsədlər dururdu. Bu məqsədin reallaşdırılması üçün tətbiq edilən kütləvi özəlləşdirmə proqramının fəaliyyət ardıcılığı Azərbaycan üçün heç də sistemli olmamışdır. Azərbaycanda da ənənəvi olaraq özəlləşdirmə çeklərinin paylanması yolu ilə dövlət müəssisələrinin səhmlərinə tələb, həmin müəssisələrin emissiya prospektlərinin buraxılması, səhmlərinin hərraclara çıxarılması üsulu ilə təklif aspekti formalaşdırılırsa, çek sahibləri ilə özəlləşdiriləcək müəssisələr arasında vasitəçilik funksiyasını yerinə yetirən investisiya fondlarının fəaliyyətinə imkan verilməməsi tələb və təklif arasındakı tarazlığı pozmuşdur. Nəticədə ölkədə özəlləşdirmə çekləri ilə investisiya qoyuluşu sahəsində bir dənə də olsun nə dövlət, nə də ki, özəl maliyyə institutlarının davamlı fəaliyyəti qeydə alınmamış və beləliklə də, vətəndaşların böyük əksəriyyəti özəlləşdirmə paylarından istifadə istiqamətində böyük çətinliklərlə qarşılaşmışdır. Məhz, bu və ya digər amillərin təsiri altında əhalinin xeyli hissəsi özəlləşdirmə paylarından istifadə etməmiş bəziləri onu satmağa, bir çoxları isə prosesin sonunadək gözləmə mövqeyində dayanmağa üstünlük vermişdir. Bu məsələyə münasibətdə professor B.R.Nuriyev yazırdı: "odur ki, 1998-ci ilin payızına doğru qiyməti ortalama 75 ABŞ dolları olan özəlləşdirmə payı 10 dəfədən çox ucuzlaşıb, xarici investorlar və yerli əhali pessimist ruha qapılıb və bütün bunlar hökumətin hərfi mənada hərəkətsizliyi fonunda baş verib.

Bütün bunlardan sonra, dövlət özəlləşdirmə çeklərinin dövriyyədən çıxarılmasına təqribən 1 illik vaxt qalmasına və paylanmış çeklərin yalnız 13 faizindən istifadə olunmasına baxmayaraq, bir sıra dövlət rəsmiləri oyunun qaydasını dəyişdirmək haqqında müzakirə açmaq və yeni-yeni "özəlləşdirmə sxemləri"ni təcrübədən keçirmək arzusuna düşüblər. Məsələyə belə yanaşmanın "İnvestisiya fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun bir sıra müddəalarına zidd olması bir yana dursun, bu söz-söhbətlərin intensiv şəkildə aldığı bir ilə yaxın müddətdə oponentlər tərəifndən jüzi dərəcədə olsa da müəyyən əhəmiyyət kəsb edən heç bir yeni özəlləşdirmə sxemi irəli sürülməyib.*

Göründüyü kimi, 1995-1998-ci illəri əhatə edən birinci özəlləşdirmə proqramı çərçivəsində dövriyyəyə buraxılmış çeklərin cəmi 13 faizi tədavüldən çıxarılmışdır. Müvafiq göstərici Polşada 60, Çexiyada 56, Rusiyada 80, Litvada 93, Qırğızıstanda 94,3 faiz təşkil etmişdir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan-canda həyata keçirilən kütləvi özəlləşdirmə proqramının digər ölkələrlə müqayisədə başlıca fərqləri belə olmuşdur:

Cədvəl 5.8.**Azərbaycanda kütləvi özəlləşdirmə proqramını digər ölkələrdə müqayisədə başlıca fərqləri**

Ölkələr	Məqsədləri	Miqyası	Aparılma tempi	Fəaliyyət ardıcılığı
Çexiya	Sistemli və siyasi dəyişikliklər	Dövlət əmlakının 1/4-i	Yüksək, 1 ilə 2 mərhələ	Təklif-tələb-investisiya fondları
Polşa	Effektliyin yüksəldilməsi və sosial	Dövlət əmlakının 11 faizi	Aşağı, 1 ilə mərhələləri məlum deyil	Təklif-investisiya fondları-tələb
Rusiya	Siyasi və sistemli dəyişikliklər	Dövlət əmlakının 2/3-ü	Sürətli, birinci mərhələ 3 il davam edib.	Tələb-investisiya fondları-təklif
Qırğızıstan	Sistemli və siyasi dəyişikliklər	Dövlət əmlakının 70 faizi	Orta birinci mərhələ 3 il olub	Tələb-investisiya fondları-təklif
Azərbaycan	Sistemli və siyasi dəyişikliklər	Dövlət əmlakının 75 faizi	Aşağı birinci mərhələ Hələ də davam edir	Tələb--təklif

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, Azərbaycanda kütləvi özəlləşdirmə proqramı məqsədinə görə Çexiya və Qırğızıstan, miqyasına görə Qırğızıstan, risk dərəcəsi üzrə isə Çexiya, Rusiya və yenə də Qırğızıstan variantı ilə oxşardır. Bu islahatın aparılma tempinə və fəaliyyət ardıcılığına gəlinə, bu meyarlar üzrə Azərbaycanın kütləvi özəlləşdirmə proqramı həmin ölkələrlə müqayisədə aşağı göstəricilərlə xarakterizə olunur. Dünyada analoqu yoxdur. Belə ki, Azərbaycanda özəlləşdirmə prosesinə postsosialist məkanlı dövlətlərlə müqayisədə gec başlanılmasına baxmayaraq onun tempi xeyli aşağı olmuş, birinci mərhələ 5 ildən çox müddəti əhatə etməklə hələ də başa çatmamışdır. Azərbaycanda özəlləşdirmənin tempi ilk dövrlər sürətli olsa da sonradan onun fasilələr üzrə aparılması prosesin gedişinə mənfi təsir göstərmişdir. Belə ki, əgər 1997-98-ci ildə 22 çek və 26 pul hərracı keçirilmişdirsə, 1999- 2000-ci illər ərzində cəmi 5 çek və 7 pullu hərracı təşkil olunmuşdur. 1999-cu ildən başlayaraq özəlləşdirmənin tormozlayıcı mexanizmlər vasitəsi ilə yubadılması yeni yaranmış xırda səhmdarların da sayının azalması ilə nəticələnmişdir. Belə ki, 1999-cu ilə qədər yaranmış 60722 nəfər səhmdarların sayı onların öz payını iri səhmdarlara satması ucbatından kəskin azalmışdır. Prosesin bu cür gedişini hökumətin və parlamentin özəlləşdirməyə etinasız münasibəti nəticəsində formalaşmış pessimist əhval-ruhiyyə çoxalmışdır.

Azərbaycanda özəlləşdirmənin fəaliyyət ardıcılığının pozulması, digər ölkələrdəki üçpilləli mexanizmlərdən kənarlaşması cədvəldən də aydın görsənir. Bunun başlıca səbəbi kütləvi özəlləşdirmə proqramı çərçivəsində Rusiyada 660, Çexiyada 429, Qazaxıstanda 89 özəl, Polşada 15, Rumıniyada 5 dövlət investisiya fondlarının fəaliyyəti müqabilində Azərbaycanda çek investisiya fondlarının davamlı fəaliyyətinə imkan verilməməsi ilə izah oluna bilər. Təəssüflər olsun ki, 1995-98-ci illəri əhatə edən birinci dövlət özəlləşdirmə proqramında səhmlərin satış növləri üzrə bölgüsünə görə ixtisaslaşdırılmış sahə və sahələrarası investisiya fondlarının formalaşdırılması nəzərdə tutulsa da bu istiqamətdə dövlət heç bir tədbir görməmiş və həmin

səhmlərin hamısı (15% zəmanətli ehtiyat investisiya fonduna, 10% isə qapalı investisiya fonduna yönəldilməli idi) çek və ya pul hərraclarına yönəldilmişdir. Məhz məsələyə bu aspektdən düzgün yanaşmamaq bir tərəfdən vasitəçilik funksiyasını yerinə yetirən, səhmlərin səmərəli bölüşdürülməsi mexanizmlərinə xidmət edən, bir sözlə nəinki vətəndaşların, həm də investorların özəlləşdirmədə iştirakının riskini azaldan maliyyə institutlarının fəaliyyəti ilə əlaqədar nəzərdə tutulmuş məqsədlərin praktiki həllini tapa bilməməsinə, digər tərəfdən isə məhz səhmlərin düzgün sxem üzrə bölüşdürülməməsinə gətirib çıxardı. İkinci nəticə üzrə xeyli dərəcədə ciddi olan mənfə tendensiyanın formalaşması müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, ilk əvvəllər 55 %-lik nəzarət səhm paketinə ixtisaslaşdırılmış çek hərracları vasitəsilə sahib olan investorda sonradan 30%-lik səhm paketinə heç bir maraq qalmır. Məhz səhmlərin düzgün sxem üzrə bölüşdürülməməsinin nəticəsi olaraq birinci özəlləşdirmə proqramı çərçivəsində səhmdar cəmiyyətə çevrilmiş 955 dövlət müəssisəsinin 70%-ə qədərini, konkret olaraq 663-nün səhmlərinin 30%-i satılmamış qalmışdır. Beləliklə də, bu prosesdən itirən başlıca olaraq dövlət büdcəsi və yenidən yaranmış özəl şirkətlər olmuşdur. Elə bu səbəbdən də hazırda özəlləşdirmədən əldə olunmuş vəsaitin ümumi məbləğində səhm satışından daxil olan vəsaitin xüsusi çəkisi 35% olmuşdur. Son statistik məlumatlara görə, özəlləşdirmədə bütün mənbələr üzrə daxil olan vəsaitlərin həcmi 100 mln. ABŞ dollarını ötmüşdür. Halbuki, Polşada yalnız 1997-ci ildə dövlətin özəlləşdirmədən gəliri 1,9 mlrd., Rusiyada 1998-ci il üzrə müvafiq göstərici 4.1 mlrd. ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Bununla yanaşı, Azərbaycanda özəlləşdirmə vasitəsilə xarici investisiyaların ölkəyə axını ilə bağlı gözlənilənlər də özünü doğrultmamışdır. 1990-95-ci illərdə Macarıstan özəlləşdirmə vasitəsilə ölkə iqtisadiyyatına 11 mlrd. dollar, Çexiya isə 6,7 mlrd. dollar vəsait cəlb etdiyi halda Azərbaycanda bu göstərici 10 milyonlarla dollarla ölçülür. Azərbaycanda özəlləşdirmənin nəticələrinə sosial-iqtisadi kontekstdə qiymət verərkən əksər müəssisələrin taleyinin bu prosesdən sonrakı dövrdə acınacaqlı olması, bəzilərinin isə tamamilə dayanması diqqəti çəkən məqamlardan biri hesab oluna bilər. Statistik məlumatlara görə özəlləşdirmədən sonra keçmiş "Ticarət-sənaye" konserninin 10 müəssisəsi üzrə istehsal 5, "Azyeyintisənaye" DK-nin 14 müəssisəsi üzrə 4, "Xalq üçün mallar" DK-nin 22 müəssisəsi üzrə 2 dəfə aşağı düşmüşdür. Vaxtı ilə respublikada fəaliyyət göstərmiş, illik istehsal gücü 60 min ton olan 90 broyler fabrikin özəlləşdirilməsindən sonra yalnız 9-10-u istehsal güclərinin 30-35%-i həcmində işləyir.

Özəlləşdirmənin sahəvi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınma-ması, prosesə "indi özəlləşdirək, sonra tənzimləyərək" prinsipi ilə yanaşma da onun nəticələrinin keyfiyyət müstəvisində qiymətini aşağı salır. Belə ki, sahəvi xüsusiyyətlərdən danışarkən ilk növbədə aqrar sahədə gedən proseslər diqqəti cəlb edir. Bu sahədə emal müəssisələrinin özəlləşdirilməsinin torpaq islahatından əvvəl aparılmaması və bu prosesdə istehsalçıların maraqlarının təmin olunmaması kənd təsərrüfatında strateji təyinatlı məhsulların istehsalının aşağı düşməsinə təsir göstərən amillərdən hesab olunur. Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı üzrə ixtisaslaşan dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsinin yubadılması bir tərəfdən onların əmlakının dağıdılması, digər tərəfdən isə özəlləşdirmədən sonrakı dövrdə fəaliyyət imkanlarının məhdudlaşdırılması ilə nəticələnmişdir ki, bu da ölkənin ərzaq müstəqilliyinin təminatına və ixrac potensialının artımına mənfə təsir göstərmişdir.

Bəzi sahələr üzrə özəlləşdirmədən sonra inhisarların meydana gəlməsi vəziyyəti daha da gərginləşdirilmişdir. Bu baxımdan pambıq təmizləmə zavodlarının taleyi də acınacaqlı sonluqla xarakterizə olunur. Fikrimizcə, bu sahə üzrə özəlləşdirmə emal sferasında istehsalçıların pay iştirakı təmin olunmaqla aparılmalı və mülkiyyət formalarından asılı olmayaraq hər bir təsərrüfat subyektinin mənafeləri nəzərə alınmalı idi. Bir çox ölkələrin özəlləşdirmə təcrübəsində, o cümlədən Rusiya, Ukrayna və Qazaxıstanda belə hallara əməl edilmişdir.

Hazırda özəlləşdirmə sahəsində yeni dəyişikliklər müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, 30 mart 2001-ci ildə prezident sərəncamı ilə "Azərkimya", "Azərbayq" dövlət şirkətlərinin, maşınqayırma və yanacaq-energetika kompleksinin bir çox müəssisələri özəlləşdirilməyə buraxılmışdır. Mövcud sərəncamla 450 adi və 52 birgə müəssisə özəlləşdirilmək üçün açıq elan edilmiş və onların dövlətsizləşdirilməsi üsulu kimi investisiya müsabiqələrinə və fərdi layihələrə üstünlük verilməsi məqsəduyğun hesab edilmişdir. Həmin müəssisələrin özəlləşdirilməsində xarici investorların da iştirakına icazə verilmişdir.

Fikrimizcə, növbəti mərhələ üzrə özəlləşdirmənin keyfiyyət göstəricilərini yüksəltmək məqsədi ilə aşağıdakı təkliflərə diqqət yetirilməsi məqsəduyğundur.

Əvvəla, özəlləşdiriləcək müəssisələrin sağlamlaşdırılması və özəlləşdirmədən sonra restrukturizasiyası tədbirlərinin bütövlükdə milli iqtisadiyyatın sağlamlaşdırılması siyasəti ilə müşayiət olunması daha səmərəli nəticələrin əldə olunmasına şərait yarada bilər.

İkincisi, əhalinin geniş təbəqəsini özəlləşdirmə proseslərinə cəlb etmək və cəmiyyətdə özəlləşdirmə islahatlarına qarşı radikal əhval-ruhiyyəni neytrallaşdırmaq məqsədilə rentabelli və perspektivli müəssisələrin bəzilərinin səhm nəzarət paketinin əmək kollektivinə verilməsi, digərlərində isə kollektivin əmlak payının artırılması, bu məqsədlə ESOP (Employee Stock ownership Plan) layihələrinin reallaşdırılması məqsəduyğun olardı.

Üçüncüsü, ölkədəki sosial durumu yaxşılaşdırmaq, sosial rifahı yüksəltmək üçün özəlləşdirmə prosesinə strateji investorlarla yanaşı pensiya fondlarının timsalında institusional investorların da cəlb olunması daha çox səmərə verə bilər .

Dördüncüsü, özəlləşdirmədən sonra müəssisələrin effektiv fəaliyyətini təmin etmək üçün korporativ idarəetmə mexanizmi və nəzarət sisteminin tətbiqinə üstünlük verilməsi menecerlərin özəlləşdirmə prosesində və ondan sonrakı dövrdə mülkiyyət hüquqlarının bölgüsü, eləcə də yenidən bölgüsü mərhələsində iştirakının stimullaşdırılması müsbət nəticələrin əldə olunmasında əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

Beşincisi, investisiya ehtiyaclarının ödənilməsində yerli imkanlardan daha səmərəli istifadə üçün vasitəçi investisiya fondlarının və maliyyə institutlarının fəaliyyətinə şərait yaradılması məqsəduyğundur.

Altıncısı, əmək kollektivinin bütün üzvlərinin sahib olduqları səhmlərin üç il ərzində satışı, bağışlanması, bir sözlə özgəninkiləşdirilməsinin qadağan olunması, "sabit səhmdarlar bloku"nın formalaşdırılması və xırda səhmdarların mənafeyinin müdafiəsi baxımından ciddi səmərə verə bilər.

Yeddincisi, yüksək inkişaf göstəricilərinə malik olan dövlət müəssisələrinin səhmlərinin fond birjasında mərhələli satışına üstünlük verilməsi onların real dəyərinin müəyyənləşdirilməsi və özəlləşdirmədən dövlət büdcəsinə daxil olmaların çoxaldılması nöqtəyi nəzərdən məqsəduyğundur.

Səkkizincisi növbəti mərhələdə fərdi layihələrlə və investisiya müsabiqələri ilə özəlləşdirməyə üstünlük verilməsi və bu üsulların prosesin gedişində aparıcı xətt təşkil etməsi effektiv sahibkarın aşkar olunması baxımından daha əlverişli şərait yarada bilər.

Beləliklə də hər bir dövlətin iqtisadi sistemində bazis rolunu oynayan mülkiyyət münasibətlərinə, onun səmərəli təşkili problemlərinə, idarəetmə formalarına, müxtəlif mülkiyyət növləri arasındakı qarşılıqlı nisbət məsələlərinə və bütün bu proseslərin hərəkətverici qüvvəsinə çevrilən özəlləşdirmə siyasətinə kompleks halda baxış müasir dövrün zəruri tələbatından irləli gəlir. Bu baxımdan özəlləşdirmə sadəcə olaraq mülkiyyətin dəyişməsinə şərtləndirən adi bir tədbir kimi deyil, dövlət müəssisələrinin satılmasından başlayaraq onun sağlamlaşdırılmasına qədər olan dövrü əhatə edən və bir sistem daxilində həyata keçirilən iqtisadi siyasət olaraq qəbul edilməli və qiymətləndirilməlidir. Artıq bu gün "mülkiyyətçinin kim olması vacib deyil, onsuz da bazar özü əvvəl-axır bacarıqlı sahibkarı axtarıb tapacaq" kimi bir vaxtlar iqtisadi ədəbiyyatlarda məşhur olan və hətta müəllifini Hobel mükafatı almaq səviyyəsinə qədər yüksəldən Kouz ideyası praktiki gerçəklikdə öz iqtisadi səmərəsini itirməkdədir.

Nəticə

Özəlləşdirmənin dünya təcrübəsi ilə yaxından tanışlıq və onun Azərbaycanda gedən proseslərlə müqayisəli təhlili ilk növbədə ayrı-ayrı ölkələrin mövcud praktikasına fərqli yanaşmanı aparıcı xətt kimi önə çəkməyi zəruri edir. Diqqət yetirsək görərik ki, Qərbin sənayecə inkişaf etmiş ölkələrində bu prosesin fəlsəfəsini daha çox iqtisadi motivlər, konkret olaraq sahibkarlıq fəaliyyətində dövlətin iştirak dairəsini daraltmaq, mülkiyyət məsubiyyətindən və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq bütün təsərrüfat subyektləri üçün bərabər rəqabət şəraiti yaratmaq və bir sözlə müəssisələrin fəaliyyətinin effektivliyini artırmaq təşkil edirdisə, postsosialist məkanında özəlləşdirmənin fəlsəfəsi daha çox ideoloji və siyasi motivlərə (iqtisadiyyatda transformasiya proseslərini sürətləndirmək, ölkə vətəndaşlarına dövlət əmlakından pay çatdırmaq və s.) uyğun gəlirdi. Digər tərəfdən Cənub Şərqi Asiyanın yeni sənaye dövlətlərinin özəlləşdirmə təcrübəsində hər iki motivdən doğan istiqamətlərlə yanaşı həmçinin əyalətlər arasındakı iqtisadi geriliyin aradan qaldırılması və bununla bağlı özünəməxsus problemlərin həlli məqsədləri də müşahidə olunurdu. Latin Amerikasının ölkələrində özəlləşdirmənin məqsədlərinə milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini artırmaq, dövlətin xarici və daxili borclarını azaltmaq və ölkə iqtisadiyyatına xarici mənşəli sərmayə cəlbini sürətləndirmək daxil idi.

İkincisi, özəlləşdirmənin dünya təcrübəsinin xronologiyası bu nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, mülkiyyətdə aparılan bu cür islahatlar Qərb dövlətləri və Latin Amerikasının ölkələri üçün başa çatmış və geridə qalmış, postsosialist ölkələri və yeni sənaye dövlətləri üçün isə indi də davam edən və başa çatdırıla bilməyən sindrom hesab olunur.

Üçüncüsü, özəlləşdirmə proseslərinin ayrı-ayrı ölkələr və onların qrupları üzrə dinamikasının təhlili Qərb dövlətlərində bu tədbirin əhatə dairəsinin məhdud olduğunu və asta temple aparıldığını, postsosialist ölkələrində isə geniş miqyasda və sürətlə həyata keçirildiyini təsdiq edir.

Nəhayət, qeyd olunan parametrlər üzrə nəticə çıxararkən, bu qənaəti arqumentləşdirmək mümkündür ki, Qərb praktikası ilə Azərbaycan reallıqları arasında paralellər aparmaq nə özəlləşdirmənin strat vəziyyətinə, nə dinamikasına, nə də ki, təsir dairəsinə və ən başlıcası da məqsədlərinə görə uğurlu yanaşma sayıla bilməz. Latin Amerikasının və Cənub Şərqi Asiyanın

inkışaf etməkdə olan ölkələrinə gəlincə, onların təcrübəsinin Azərbaycan praktikasına tətbiqi institusional investorların bu prosesə cəlbı üsullarına diqqət yetirilməsi nöqtəyi nəzərdən məqsədəuyğun hesab oluna bilər.

Postsosialist ölkələrində tətbiq olunan kütləvi özəlləşdirmə modelinin Azərbaycanın mövcud proqramı ilə fəlsəfi baxımdan eyniliyi və bu məkanı təmsil edən ölkələrin strat vəziyyətinin oxşarlığı faydalı təcrübə mübadiləsi baxımından diqqətə layiqdir. Bu məkana daxil olan ölkələr üzrə özəlləşdirmə ərafəsi dövrdə müşahidə olunan siyasi situasiya, dövlət mülkiyyətinin dominantlığı, kapital bazarının zəif inkışafı onun gedişində başlıca əngəllərdən biri hesab oluna bilər. Bu prosesin postsosialist ölkələrində gedişi də bir sıra çətinliklərlə müşahidə olunmuşdur. Siyasi mövqelərindən asılı olaraq müxtəlif dövlət məmurlarının özəlləşdirməyə qarşı aktiv fəaliyyəti demək olar ki, əksər postsosialist ölkələrinə xarakterik cəhət hesab oluna bilər. Bu ölkələrdə özəlləşdirmənin tərəfdarları sırasında praqmatik düşüncəli, mütərəqqi fikirli dövlət və hökumət liderləri ilə yanaşı, bəzi səlahiyyətlərinə görə "əlını qızdırmaq" imkanına malik olan müxtəlif səviyyəli dövlət məmurlarını da görmək mümkündür. Dövlətin strateji əhəmiyyət kəsb edən sahələri "özgə əllərin" ixtiyarına verməmək istəyi ilə özəl sahibkarın maraqları arasındakı uyğunsuzluq demək olar ki, bütün ölkələrdə özəlləşdirmənin sürətinə mənfi təsir göstərmişdi. Bu ölkələrin iqtisadi siyasətində sosial müdafiə elementlərinin xüsusi yer tutması sırası vətəndaşların özəlləşdirməyə münasibətini xeyli pisləşdirmişdir.

Göründüyü kimi, müxtəlif özəlləşdirmə fəlsəfəsinə və fərqli inkışaf səviyyəsinə malik dövlətlərin əksəriyyətində bu prosesə yanaşmada iqtisadi motivlər üstünlük təşkil etsə də ideoloji motivlərlə start götürmüş özəlləşdirmə təcrübəsinə daha çox postsovet məkanında rast gəlmək mümkündür.

Kütləvi özəlləşdirmə təcrübəsi onu da təsdiq etdi ki, əksər postsosialist ölkələrində bu proses əsasən siyasi və sistem dəyişiklikləri vəzifəsini yerinə yetirmiş, sosial və iqtisadi məqsədlərə ya nail ola bilməmiş, ya da qismən nail olmuşdur.

Praktiki olaraq bütün ölkələrdə "kiçik" və "böyük" özəlləşdirmə prinsipal olaraq fərqlənmiş və ayrıca qanunlarla rəqlament-ləşdirilmişdir. Hər yerdə "kiçik" özəlləşdirmə çox sürətlə həyata keçirilmişdir. Bu, ticarət, ictimai iaşə, xidmət sferasının çox da iri olmayan müəssisə və obyektlərinin "canlı" pullara daha tez satışı ilə səciyyəlidir.

"Böyük" özəlləşdirmənin asta tempinin başlıca səbəbləri əhalidə vəsait çatışmazlığı və xarici kapitalın minimum həcmi ilə izah olunur. Belə problem əsasən keçmiş sosialist dövlətlərində müşahidə olunmuşdur. Bu amil də postsosialist məkanında özəlləşdirmənin səmərəli təşkilində başlıca maneə kimi qiymətləndirilə bilər.

Keçmiş sosialist ölkələrinin, o cümlədən Azərbaycanın praktikası göstərir ki, kütləvi özəlləşdirmə deyil, nisbətən "yumşaq" özəlləşdirmə daha səmərəli iqtisadi nəticələrin əldə edilməsinə şərait yaradır. Belə ki, kütləvi özəlləşdirmə modeli siyasi cəhətdən alternativsiz olsa da, iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən heç də həmişə müvəffəqiyyətli hesab olunmur. Rusiya təcrübəsi sübut etdi ki, vauçer özəlləşdirilməsi çox mürəkkəb texniki- təşkilati prosesdir. Onun ömrünün uzunluğu özəlləşdirmənin səmərəliliyinə mənfi təsir göstərən başlıca amillərdən biri hesab olunur. Belə olan halda kapital bazarı zəif inkışaf edən ölkələrdə geniş miqyaslı özəlləşdirmənin səmərəli iqtisadi nəticələrindən danışmağa dəyməz.

Çünki, bu modelin tətbiqi aşağıdakı çatışmazlıqlara şərait yaradır:

- praktiki olaraq pulsuz səhmə sahib olan yeni səhmdarlar öz investisiyalarını qorumaq üçün kifayət qədər imkanlar və stimullara malik olurlar;

- iri müəssisələrin səhmlərinin real sahibkarın əlində tez bir zamanda cəmlənməsi üçün fond bazarının yaratdığı imkanlar məhdud olur;

- struktur baxımından mürəkkəb olan bu model çoxsaylı qanunvericilik və normativ aktların qəbulunu, yeni təşkilati strukturların (investisiya fondlarının, fond birjalarının, çek alqı-satqı agentliklərinin yaradılmasını) və əhali arasında geniş miqyaslı maarifləndirmə işinin aparılmasını zəruri edir;

- bu modelin tətbiqi özəlləşdirmənin başlıca məqsəd-lərinə daxil olan istehsalın effektivliyinin artırılması üçün ciddi təminat vermir.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, keçmiş sosialist ölkələrində populyar olan kütləvi özəlləşdirmə modelinin siyasi cəhətdən alternativini yoxdur. Bu modelin özəlləşdirmənin miqyas və sürət parametrlərinə müsbət təsir gücünü nəzərə almaqla, iqtisadiyyatda sistem və siyasi dəyişikliklərin reallaşdırılmasında əhəmiyyətli rolunu qiymətləndirməklə bərabər, yuxarıda qeyd olunanlar əsasında belə nəticəyə gəlmək olar ki, nə qədər imkan varsa bir o qədər tez kütləvi özəlləşdirmə variantından imtina etmək məqsədəüygündür.

* * *

1. Фархад Алиев, Приватизация: правительственная перспектива,
2. www.msp.gov.az/html/rus/xod
3. Vəliyev T.S. Bazar iqtisadiyyatının formalaşmasında sahibkarlıq fəaliyyətinin yeri və rolu. İqtisad elmləri: Nəzəriyyə və praktika 1994 №2-3 səh.18
4. Vəliyev T.S. Bazar iqtisadiyyatının formalaşmasında sahibkarlıq fəaliyyətinin yeri və rolu. İqtisad elmləri: Nəzəriyyə və praktika 1994 №2-3 səh.18
5. «Azadlıq» qəzeti, 18 yanvar 2000-ci il, V. Axundovun müsahibəsi
6. Barat Nuriyev, Bazar iqtisadiyyatı və Azərbaycan
7. Bakı «Elm» 1999, səh 214
8. Barat Nuriyev , Bazar iqtisadiyyatı və Azərbaycan, Bakı «Elm» 1999, səh 216

* * *

□d□biyyat

Azərbaycan Respublikasında Dövlət Əmlakının Özəlləşdirilməsinin II Dövlət Proqramı (Sənədlər toplusu) Bakı 2001

Akbaşev B. Teoriçeskoe podxodı i praktičeskie trebovaniə k privatizaüionnumu proüessu //Rossiyskiy Gkonomiçeskiy jurnal 1993 N7 70-79s.

Allahverdiyev H.B. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində idarəetmə strukturunun təkmilləşdirilməsi problemləri,

// İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika 1996, N1-2
səh 36-40

Anderson R.E., Djankov S., Pohl G., Claessens S. Privatization and Restructuring in Central and Eastern Europe //Private Sector.1997. No 11.*3-26.

Atkmson S.E., Halvorsen R. The Relative Efficiency of Public and Private Firms in a Regulated Environment: The Case of U.S. Electric Utilities //Journal of Public Economics, 1986. Vol.19, 281-294.

Barberis N., Boycko M., Shleifer A., Tsukanova N. How Does Privatization Work? Evidence from Russian Shops //Journal of Political Economy, 1996. Vol.204(4), 764-790.

Barbone L, Marchetti D., Paternostro S. Structural Adjustment, Ownership Transformation, Size in Polish industry. Policy Research Working Paper, No 1624. Washington: World Bank, 1996.

Berle A., Means G. The Modern Corporation and Private Property. New York: MacMillan, 1932.

Boardman A.E., Vinmg A.R. Ownership and Performance in Competitive Environments: A Comparison of the Performance of Private, Mixed, Slate-Owned Enterprises //Journal of Law and Economics, 1989. Vol.32, 1-32.

Brada, Joseph C. Privatization is Transition- or is it? London 1996

Bresnahan T.F., Reiss P.O. Entry and Competition in Concentrated Markets //Journal of Political Economy, 1991. Vol. 99, 977-1009

Brown A.N., Ickes B.W., Ryterman R. The Myth of Monopoly. A New View of Industrial Structure in Russia. Washington: World Bank, 1993.

Caves O.W., Christensen L.R, The Relative Efficiency of Public and Private Firms in a Competitive Environments: The Case ot Canadian Railroads //Journal of Political Economy, 1980. Vol. 88, 958-976.

Commander S., Fan Q., Schaffer M.E. (Eds) Enterprise Restructuring and Economic Policy in Russia. Washington: The World Bank, 1996.

Demsetz H., Lehn K. The Structure of Corporate Ownership: Causes and Consequences //Journal of Political Economy, 1985. Vol. 93(6), 1155-1177.

Dewenter K.L, Malatesta P.M. State-Owned and Private-Owned Firms: An Empirical Analysis of Profitability:

Leverage and Labor Intensity //Financial Economics Network Working Papers, August 25, 1998.

Earle J., Estrin S. Privatization versus Competition' Changing Enterprise Behaviour in Russia. Report No 315. London: Centre for Economic Performance, 1996,

Earle J., Estrin S. After Voucher Privatization: The Structure of Corporate Ownership in Russian Manufacturing Industry Site Working Paper No 120. Stockholm: Stockholm Institute of Transition Economics and East European Economies, 1997.

Eckel C., Eckel D., Singal V., Privatization and Efficiency. Industry Effects of the Sale of British Airways //Journal of Financial Economics, 1997. Vol. 43, 275-298.

Esirin S.A., Gelb A., Singh I.J. Restructuring, Viability and Production: A Comparative Study of Enterprise Adjustment in Transition.// Discussion Paper No 1, London: London Business School, CIS Middle Europe Centre, 1993.

Ermakoviç V, Kozarjevskiy.P . Panğkuv Ö, Privatizaüiä v Resypublike Kazaxstan//, Varşava, SASE ?85

Ermakoviç V.,Pankuv Ö. Privatizaüiä v Kırqızstane v 1992-1996q.q//. Varşava, SASE ?102

Jermakowikz W. Kozarzewski P, Privatisation in Monqolia//, Varşava, SASE ?103

Ermakaviç V, Modeli privatizaüii// Varşava, SASE ?104

Frydman. R. Privatization in Central and Eastern Europe//. London 1993

Frydman, R, .Rapaczynski A, Privatizatin in Eastern Europe: Is the state withering Away?// Budapest: CEU Press, 1994

Frydman R, Rapaczynski A, Earle J and et al ,The privatisation prosses in Russia Ukraine and the Baltic States,// Central Evropean University press Budapest- London- New York 1996

Frydman R., Gray C., Hessel M., Rapaczynski A. Private Ownership and Corporate Performance: Some Lessons from Transition Economies//. Economic Research Reports. No 97-28. New York: New York University, C.V. Starr Center for Applied Economics, 1997.

Frydman R., Gray C., Hessel M., Rapaczynski A. When Does Privatization Work? The Impact of Private Ownership on Corporate Performance in the Transition Economies. Economic Research Reports No 98-32. New York: New York University, C.V. Starr Center for Applied Economics, 1998.

Galai A., Jones L, Tandon P., Vogelsang I. Welfare Consequences of Selling Public Enterprises: An Empirical Analysis. New York: Oxford University Press,1994.

Gerard Roland and K. Sekkat "Managerial career concerns, privatization, and restructuring in transition economies", *European Economic review* 2000, N44

Greene W.H. *Econometric Analysis*. Third Edition. New Jersey: Prentice Hall, 1995.

Grosfeld L, Nivet J.-F. Wage and Investment Behavior in Transition: Evidence from a Polish Panel Data Set. A paper presented at the conference "Economic Transition in GEE and Russia: Theory and Empirical Evidence". Moscow: EERC, 1997.

Quliyev T. *Requirituemaə rınoçnaə gkonomika Bakı-1999*

Quliyev T. *Menecmentin (idarəetmənin) əsasları, Bakı -2001*

Q.İbadoqlu (Bayramov), "Privatizaüiə v Azerbaydjane" CASE, Varşava, ? 163, mart 1999 q., www.case.com.pl,

Q.İbadoqlu (Bayramov), "Privatizaüiə na Vostoke" CASE, Varşava, ?225, aprelğ 2001 q., www.case.com.pl,

G. Bayramov, Privatization in Azerbaijan: results and prospects "Central Asia and the Caucasus" is a private information and analytical journal ? 4(10) 2001, Sweden, www.ca-c.org

G. Bayramov, "Privatization in Azerbaijan: analysis in comparison with the experience of foreign countries" *Azerbaijan today, the international magazine*, august / september www.azerbajantoay.az

Q.İbadoqlu Bayramov., Privatizaüiə v Azerbaydjane: itoqi i perspektivi, *Sbornik nauçnix statey*, vıpusk 30, İstitut MGMO NAN Ukrainı., Kiev 2001

Qubad İbadoqlu, İzderjki "perexodnoqo perioda" v Azerbaydjane, Moskva.:Letniy sad, 2001-496s., www.sakharov-center.ru

Q.İbadoqlu *Proses razqosudarstvleniə sobstvennosti nujdaetsə v üelenapravlennoy politike Consulting and Business*. ?1 2000 Str.58-62, www.consulting.azeri.com

Q.İbadoğlu, Ə. Amaşov., *Özəlləşdirmə və mətbuat*, Bakı-"Ağrıdağ" nəşriyyatı, 1998

Q.İbadoğlu, Ə.Məsimov, A.Əmiraslanov., *Özəlləşdirmə*// Bakı "Qanun" nəşriyyatı, 1998

Jain B., Kini O. The Post-Issue Operating Performance of IPO Firms // *Journal of Finance*, 1994. Vol. 49, 1699-1726.

Jensen M.C., Meckting W. Theory of the Firm: Managerial Behavior, Agency Costs, Capital Structure // *Journal of Financial Economics*, 1976. Vol. 3, 305-360.

Johnston J., OiNardo J. *Econometric Methods*. New York: Mcgrsw-Hill Companies, Inc., 1997.

Kapelöhnikov R. *Gkonomiçeskaə teroriə prav sobctvennosti (Metodoloqiə, osnovnie ponətiə kruq problemi)* // otv. Red.V.İ.Kuznehov A.N. SSR,İnet,MGMO., Moskva ?MGMO 1990. 90str.

Kikeri S., Nellis J., Shirley M. Privatization: Lessons from Market Economies //The World Bank Research Observer, 1994. Vol. 9{2) 241-273.

Kole S.R., Mulherin J.H. The Government as Shareholder:

A Case from the US //Journal of Law and Economics, 1997. Vol. 40, 1-22.

Konings J. Competition and Firm Performance in Transition Economies: Evidence from Firm Level Surveys in Slovenia, Hungary and Romania. //Discussion Paper No 1770. London: Centre for Economic Policy Research, 1997.

Kornai J. The Socialist System. The Political Economy of Communism, // Princeton: Princeton University Press, 1992.

Krueger A.O. Government Failures in Development //Journal of Economic Perspectives, 1990. Vol. 4, 9-23.

La Porta R., Lopez-de-Silanes F. The Benefits of Privatization: Evidence from Mexico.// Working Paper No 6215. Cambridge: National Bureau of Economic Research.1997.

La Porta R., Lopez-de-Silanes F. Shleifer A. Corporate Ownership around the World. Working Paper No 6625. Cambridge: National Bureau of Economic Research, 1998.

Masimov A. Privatizatsiya v Azerbaydjane: realiy, problemı, perspektivi. Jurnal "Üentralğnaə Azia i Kavkaz" ?4 1999

Martin S., Parker D. Privatization and Economic Performance throughout the UK Business Cycle //Managerial and Decision Economics, 1995 Vol.16, 225-237.

Megginson W.L., Nash R.C., van Randenborgh M. The Financial and Operating Performance of Newly Privatized Firms: An Empirical Analysis //The Journal of Finance, 1994. Vol. XLIX(2), 403-452.

Mikkelson W.H., Partch M.M., Shah K. Ownership and Operating Performance of Companies That Go Public //Journal of Financial Economics, 1997. Vol. 44(3).281-307.

Nazim Müzəffərli İqtisadi etüdlər Bakı Şuşa nəşriyyatı, 1999

Nellis J. Privatization in Reforming Socialist Economies //Current Implementation Issues. Ljubljana: International

Center for Public Enterprises in Developing Countries, 1991. P.15-23.

Nellis J. Time to Rethink Privatization in Transition Economies? //Transition, 1999. Vol.20(1). 4-6.

Nickel S.J. Competition and Corporate Performance //Journal of Political Economy, 1996. Vol.204(4), 724-746.

Nikifirov L., Kuzneüova T. Konheptualğnie osnovı razqosudarstvleniä i privatizaüii, Voprosı Gkonomiki 1991, N2 40-52s.

Nuriyev B.R. Bazar iqtisadiyyatı vә Azәрbaycan, Bakı Elm 1999

Pagano M. Panetta F., Zingales L. Why Do Companies Go Public? An Empirical Analysis. //Financial Economic Network Working Paper Series.1998.

Perjovich S. Privatization Process of Institutional Change in Eastern Europe.// Bratislava 1996
Perotti E.G., Guney S.E. The Structure of Privatization Plans //Financial Management, Spring 1993. P. 84-98.

Phelps E.S. Conclusions Villa Mondragone International Seminar //Rivista di Politica Economica, December 1992 (from: Gylfason T., Herbertsson T.T., Zoega G. Ownership and Growth. Discussion Paper No 1900. London: Centre for Economic Policy Research, 1998).

Pinto B., van Wijnbergen S. Ownership and Corporate Control in Poland: Why State Firms Defied the Odds// Discussion Paper No 1273. London: Centre for Economic Policy Research, 1995.

Privatisation in Central and Eastern Evrope 1994 Edited by Andreje Bohm CEERN 1995 p 436

Sanita Kiken, John Nellis, Marry Shirley, Privatisation the lessons of ExperienceWorld Bank publication Washinqton DC 1992

Savas. E.S. Privatization: The key to better Government.// Chatham 1988

Savas E.S. Özәllәşdirmә vә ictimai-özәl әmәkdәşliqlar.// Bakı-2001

Shapiro C., Willig R. Economic Rationales for the Scope of Privatization //Economy of Public Sector Reform and

Privatization, London: Westview Press, 1990. P. 55-87.

Shleifer A., Vtshny R.W. Politicians and Firms //Quarterly Journal of Economics, 1994.

Shirley M. and Galal A. Does Privatization Deliver? Washington DC 1994

Simon H.A. A Behavioural Model of Rational

Choice //Quarterly Journal of Economics, 1955. 99-118;

Stiglitz, Joseph E. Whither Socialism? Cambridge 1994

Cyert R.M.. March J.G. A Behavioural Theory of the Firm, Prentice-Hall, 1963.

Teoh S.H., Wong T.J., Rao G. Incentives and Opportunities for Earnings in Initial Public Offerings. Working Paper. Los Angeles: University of California, 1994.

The European Observatory for SMEs. First Annual Report. European Network for SME Research, 1993.

Vəliyev T.S., İqtisad elminin nəzəriyyə və praktikasının tarixi təkamülü Bakı Elm 1999

Vəliyev T.S. Bazar iqtisadiyyatının formalaşmasında sahibkarlıq fəaliyyətinin yeri və rolu. İqtisad elmləri: Nəzəriyyə və praktika 1994, N-2-3 səh.17-23

Vəliyev T.S. Azərbaycanı iqtisadi inkişafın obyektiv yönümü. İqtisad elmləri: Nəzəriyyə və praktika 1994 ?1 səh.1-10

Vickers J., Yarrow G. Privatization: An Economic Analysis. Cambridge: Massachusetts: MIT Press, 1988.

Willig R. D. Corporate Governance and Market Structure /Economic Policy in Theory and Practice /Eds A.Razin, E.Sadka. London: Macmillan, 1987 (from: Nickel S.J.) Competition and Corporate Performance //Journal of Political Economy, 1996. Vol.204(4), 724-746.

Kox A.R., Molojavıy S.V., Rustamova Z.X., Semerikov V.N. Privatizaüia- 1996: İtoqi i vıvodi //Obhestvo i gkonomika, 1997. ? 4, 147-177.

Perevalov Ö.V., Basarqın V.F., Burkov A.L., Qimadi İ.G., Dobrodey V.V., Romanova O.A. Privatizaüia i gffektivnostğ deätelğnosti otrasley i predpriätii: Situaüia v promışlennosti Sverdlovskoy oblasti.// Ekaterinburq: UrO RAN, 1998.

Perevalov Ö.V., Qimadi N.G., Dobrodey V.V. Vlienie privatizaüii na rabotu predpriätii promışlennosti: analiz situaüii v Sverdlovskoy oblasti //GKO 1998. N7-8

Perevalov Ö.V., Qimadi İ.G., Dobrodey V.V. Vliet li privatizaüia na deätelğnostğ predpriätii? // Voprosı gkonomiki.1999. N 6, 6-89

Perevalov Ö.V., Qimadi İ.G., Dobrodey V.V. Analiz vlieniä privatizaüii na deätelğnostğpromışlennıx predpriätii // Moskva RPGİ Fond Evraziä 2000

Privatizaüia po-vostoçnoevropeyski. Materialı "kruqlıqo stola", provedennoqo nauçnımi sotrudnikami İstituta Mejdunarodnix Gkonomiçeskix i Politiçeskix İssledovaniı AN SSSR, Voprosı Ekonomiki 1991 ?2 str 61-88

Privatizaüia po-rossiyski, Avtor professor kafedrı MGO i VGS MQİMO (U) MİD Rosii, Nezavisimaä qazeta, 17.04.2001

Privatizaüia po-vostoçnoaziatski. "Kruqlıy stol", v üentre aziatskix issledovaniı İstituta Mejdunarodnix gkonomiçeskix i politiçeskix issledovaniı AN SSSR, Voprosı Gkonomiki 1991 ?11 str 136-152

Olivier Blanchard and Pierre Aghion "On Insider Privatization", // European Economic review 40, 1996

Olivier Blanchard and Michael Kremer "Disorganization" //Quarterly Journal of Economics, 1996

Radıqın A. "Vneşnie mexanizmi korporativnoqo upravleniə i ix osobennosti v Rossii" //Voprosı gkonomiki.1999. ? 8, 81-98

Radıqın A. "K teorii privatizaüii v perexodnoy gkonomike" //Voprosı gkonomiki.1995. N 12, 54-67

Ramandadtham V.V. Constraints and Impacts of Privatization.// London 1993

Riçard Tomas "Koliçestvennie metodi analiza xozəystvennoy deätelğnosti" //Moskva İzd. Delo i servis, 1999 q.

Mejstrik M. "Privatization and the capital markets in the Czech and Slovak Republics" // Working Papers Series 54, 1994

Gllerman D. "Vauçernaə privatizaüiə kak instrument xolodnoy voyrı" //Voprosı gkonomiki 1999, N 8

Lukaşeva İ, Freök Q, Kozarjevskiy P, Kan O, Kuklin S, "Privatizaüiə promişlennix predpriətiy Kırqızstana", // Varşava CASE 2001.

Şeremet A.D., Sayfulin R.S., Neqaşev E.V. "Metodika finansovoqo analiza" //Moskva İzd. İnfra - M, 2000.

Şeremet A.D. , Sayfulin R.S. "Finansı predpriətiy" // Moskva İzd. İnfra - M, 1997 q.

Çubays Anatoliy, İtoqi privatizaüii: proriv v druqoe gkonomiçeskoe izmerenie "Demokratiçeskiy vıbor" N38, 30 sentəbrə- 6 oktəbrə 1999 q.

Ustinov İ., Privatizaüiə po-rossiyski, Nezavisimaə qazeta, 17.04.2001

Ömer Farruk Ünal Dünyada və Azərbaycanda özəlləşdirmə // Bakı Qafqaz Universiteti Yfyını 1999, səh 252

Müəllifdən

Qubad İbad oğlu Bayramov 1971-jı ildə Füzuli rayonunun Aşağı Güzlək kəndində anadan olub. Azərbaycan Dövlət İqtisad İnstitutunu və aspiranturasını bitirib. İqtisad elmləri namizədidir. 2000-2001-jı illərdə Polşada Varşava Ali İqtisad məktəbinin professoru Stanislav Kaşiyeviçin elmi məsləhətləri ilə doktorluq proqramı üzrə "Postsosialist ölkələrində özəlləşdirmə proseslərinin müqayisəli iqtisadi təhlili" mövzusunda elmi tədqiqatla məşğul olub. 44 adda və 90 çap vərəqi həjmində elmi əsərlərin müəllifidir. Xaricdə 5 elmi əsəri (2 kitab, 3 məqalə) dərc olunub. Müxtəlif dövrlərdə bir sıra beynəlxalq konfrans və seminarlarda (ABŞ, Yaponiya, Malayziya, Türkiyə, Polşa, Rusiya, Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan və digərləri) Azərbaycan Respublikasını təmsil edib.

Hazırda Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin "İqtisadi təhlil" kafedrasının baş müəllimidir. "Ekspert" iqtisad curnalının baş redaktoru, Səhmdarların Hüquqlarının Müdafiəsinə Yardım Mərkəzinin direktorudur.

Azərbaycan, rus, ingilis və polyak dillərini bilir.

Ailəlidir 2 övladı var.

Müəllifin monoqrafiya mövzusu ilə əlaqədar olaraq, xaricdə və respublikamızda dərc olunmuş bəzi kitab və məqalələri ilə tanış olmaq istəyənlər aşağıdakı internet ünvanlarına müraciət edə bilərlər.

Q.İbadoqlu. E.Alibekov, "Privatizaüiə v Azerbaydjane" CASE, Varşava, ? 163, mart 1999 q., www.case.com.pl, ,

Q.İbadoqlu (Bayramov), "Privatizaüiə na Vostoke" CASE, Varşava, ?225, aprelğ 2001 q., www.case.com.pl,

G. Bayramov, Privatization in Azerbaijan: results and prospects "Central Asia and the Caucasus" is a private information and analytical journal? 4(10) 2001, Sweden, www.ca-c.org

G.Bayramov, "Privatization in Azerbaijan: analysis in comparison with the experience of foreign countries" Azerbaijan today, the international magazine, august / september www.azerbaijantoday.az
Qubad İbadoqlu, İzderjki "perexodnoqo perioda" v Azerbaydjane, Moskva.:Letniy sad, 2001-496s., www.sakharov-center.ru

Q.İbadoqlu Proses razqosudarstvleniə sobstvennosti nujdaetsə v üelenapravlennoy politike Consulting and Business. 1 2000 Str.58-62, www.consulting.azeri.com